

10 КИЇВ • 1969

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- В. І. Ленін і Комуністичний Інтернаціонал Молоді (До 50-річчя КІМ)
- Створення Німецької Демократичної Республіки — поворотний пункт в історії німецького народу (До 20-річчя НДР)
- До 25-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників (добірка)
- До 30-річчя возз'єднання західноукраїнських земель з Українською РСР (добірка)
- Втілення і відображення дійсності в історичному джерелі
- Битви стародавньої Русі

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Навстречу 100-летию со дня рождения В. И. Ленина.* Я. М. Серищев. В. И. Ленин и Коммунистический Интернационал Молодежи (К 50-летию КИМ). *Герхард Россман.* Образование Германской Демократической Республики — поворотный пункт в истории немецкого народа (К 20-летию ГДР). *К 25-летию освобождения Украины от немецко-фашистских захватчиков.* В. Г. Куликов. Историческая победа. И. Я. Жученко. Освобождение Закарпатья (сентябрь — ноябрь 1944 г.). Л. И. Ткачева. Укрепление связей воинов Советской Армии с трудящимися УССР на заключительном этапе Великой Отечественной войны. *К 30-летию воссоединения западноукраинских земель с Украинской ССР.* Н. П. Тесленко. К истории партийного строительства в западных областях Украины. Л. М. Бахматова. Деятельность партийных организаций западных областей Украины по привлечению женщин-крестьянок к колхозному строительству (1945—1950 гг.). Сообщения. Я. М. Пушкарев. Воплощение и отображение действительности в историческом источнике. А. Н. Гаевский. Рост активности самостоятельных общественных организаций трудящихся УССР в 1959—1969 гг. А. М. Кирпичников. Битвы древней Руси (IX—XIII вв.). Заметки. Выводы из научных исследований. В помощь преподавателю истории. Наш календарь. Воспоминания. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *On a Centenary from V. I. Lenin's Birthday.* Ya. M. Serishchev. V. I. Lenin and Communist International of Youth. (On 50 Years of CIY). *Gerhurd Rossman.* Creation of the German Democratic Republic — the Turning-Point in the German People History. (On 20 Years of GDR). *On 25 Years of Liberation of the Ukraine from German-fascist Invaders.* V. G. Kulikov. The Historical Victory I. Ya. Zhuchenko. Liberation of the Transcarpathia. L. I. Tkachova. Consolidation of Relations between the Soviet Army Soldiers and the Working People of the Ukrainian SSR in the Final Period of the Great Patriotic War. *On 30 Years of the Reunification of the Western Ukrainian Lands with the Ukrainian SSR.* M. P. Teslenko. On the History of Party Construction in the Western Regions of the Ukraine. L. M. Bakhmatova. Activity of Party Organizations of the Western Regions of the Ukraine on Drawing Women-peasants in Organization of Kolkhoses (1945—1950). Communications. L. N. Puchkarev. Incarnation and Reflection of Reality in a Historical Source. A. N. Gayevsky. Growth of Creative Activity of the full of initiative Public Organizations of the Working People of the Ukrainian SSR in 1959—1965. A. N. Kirpichnikov. Battles of Ancient Rus. Notes. Conclusions from Scientific Researches. Aid to the Teacher of History. Our Calendar. Reminiscences. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 10 (103)

ЖОВТЕНЬ

1969

РІК ВИДАННЯ
ТРИНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПСР

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА», КИЇВ

З М І С Т

СТАТТІ

Назустріч 100-річчю від дня народження В. І. Леніна

НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ І СЛУХАЧАМ СИСТЕМИ ПАРТІЙНОЇ ОСВІТИ

- Я. М. Серіщев — В. І. Ленін і Комуністичний Інтернаціонал Молоді (До 50-річчя КІМ) 3
- Герхард Россман (НДР) — Створення Німецької Демократичної Республіки — поворотний пункт в історії німецького народу (До 20-річчя НДР) 11

До 25-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників

- В. Г. Куликов — Історична перемога 22
- І. Я. Жученко — Визволення Закарпаття (вересень — листопад 1944 р.) 33
- Л. І. Ткачова — Зміцнення зв'язків воїнів Радянської Армії з трудящими УРСР у завершальний період Великої Вітчизняної війни 38

До 30-річчя возз'єднання західноукраїнських земель з Українською РСР

- М. П. Тесленко (Львів) — До історії партійного будівництва в західних областях України 44
- Л. М. Бахматова (Ужгород) — Діяльність партійних організацій західних областей України по залученню жінок-селянок до колгоспного будівництва (1945—1950 рр.) 49

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Л. М. Пушкар'єв (Москва) — Втілення і відображення дійсності в історичному джерелі 56
- А. М. Гаєвський — Зростання активності самодіяльних громадських організацій трудящих УРСР у 1959—1969 рр. 66
- А. М. Кирпичников (Ленінград) — Битви стародавньої Русі (IX—XIII ст.) 74

ЗАМІТКИ

- І. М. Чаварга (Ужгород) — Розвиток освіти і культури на Закарпатті в 1959—1965 рр. 84
- І. П. Бабалашвілі (Тбілісі) — Воїни-грузини в боях за Україну в роки Великої Вітчизняної війни 89
- Т. Б. Бернацек (Івано-Франківськ), В. І. Гриценко (Івано-Франківськ), Д. О. Месінг (Івано-Франківськ) — Поширення ленінських ідей у Прикарпатті 92
- М. Я. Попов (Дніпропетровськ) — До історії формування суспільно-політичних поглядів П. П. Шмідта 95
- І. В. Прокопів (Самбір, Львівської області) — Історик гайдамацьких рухів Іван Шпитковський 100
- В. М. Гладилін — До питання про час і шляхи первісного заселення людиною території України 101
- Ю. С. Хренніков (Москва) — Етапи розвитку організації і управління науковими дослідженнями в Академії наук Української РСР 110

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА», КИЇВ

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- О. М. Коломієць (с. Мошни Чернігівської області) — Вплив робітничого класу на боротьбу селян Правобережної України проти соціального гніту (1900—1904 рр.) 115

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Н. С. Назарова (Одеса) — Про деякі форми виховання комуністичної переконаності у студентства 119

НАШ КАЛЕНДАР

- Ю. І. Макар (Червоноград) — До питання про мотиви збройного повстання 1944 р. у Варшаві (До 25-річчя від дня початку повстання) 123
М. С. Поліщук — До 100-річчя від дня заснування Коростишівської учительської семінарії 125

СПОГАДИ

- Ванда Михалевська (Польща) — Зустрічі з Вірою Хоружою 128

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- О. С. Бланк (Череповець) — Неонацистська історіографія на службі реваншизму і милітаризму 134
Д. С. Наливайко (Ніжин) — Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. (Продовження) 144

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- П. М. Шморгун — Н. Н. Маслов. Ленин как историк партии 147
І. Я. Ковальов — Г. Г. Письменный. Народ, партия, армия 147
П. М. Денисовець (Полтава), В. Є. Лобурець (Полтава) — С. О. Данішев. Великий Жовтень на Полтавщині (1917 р.—березень 1918 р.) 148
І. В. Ганевич (Одеса), Г. В. Ангелов (Одеса) — П. С. Сохань. Социалистический интернационализм в действии. Украинская ССР в советско-болгарском экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве 1945—1965 гг. 150
А. З. Барабой — Краків — Київ. Нариси з історії польсько-українських відносин 153
Ф. П. Шевченко — Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в. 153
Р. О. Юра — Г. М. Шовкопляс, І. Г. Шовкопляс. Мандрівка в глибину віків 154

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- І. Л. Комарова, В. С. Михайлюк (Одеса) — Науково-теоретична конференція, присвячена 50-річчю ЛКСМУ 156
М. З. — Наукова сесія, присвячена 25-річчю Польської Народної Республіки 158

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, А. М. Шлепаков, А. Д. Ярошенко.

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4, телефон 29-71-31.

Украинский исторический журнал, № 10, 1969.

Выходит ежемесячно

(на украинском языке)

Художній редактор А. Д. Греліа.

Технічний редактор Т. Р. Спекторова.

Коректор Є. І. Кочубей.

БФ 04721. Здано до складання 27.VIII 1969 р. Підписано до друку 14.X 1969 р. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 15,48. Тираж 10.662. Зам. К-162.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19.

Статті

Назустріч 100-річчю від дня народження В. І. Леніна

На допомогу пропагандистам і слухачам системи партійної освіти

Я. М. СЕРІЩЕВ

В. І. ЛЕНІН І КОМУНІСТИЧНИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛ МОЛОДІ (До 50-річчя КІМ)

У листопаді 1919 р. з ініціативи В. І. Леніна, Комінтерну та за участю комсомолу нашої країни зібрався І конгрес пролетарських молодіжних організацій, на якому було 19 представників робітничої молоді від 13 країн. Конгрес проходив нелегально у напівтемній кімнаті одного з трактирів робітничого кварталу Берліна. На ньому молоді революціонери прийняли рішення про заснування Комуністичного Інтернаціоналу Молоді.

Виникненню КІМ передувала велика робота В. І. Леніна і керованих ним більшовиків та інших видатних діячів міжнародного робітничого руху, спрямована на згуртування всіх революційних сил, виховання трудящих в дусі міжнародної солідарності й пролетарського інтернаціоналізму.

Володимир Ілліч приділяв юнацтву величезну увагу. Він озброїв комуністичні партії чіткими настановами щодо залучення пролетарської молоді до революційного перетворення суспільства, вів боротьбу за виховання її в дусі марксизму, за створення соціалістичних молодіжних організацій.

В. І. Ленін ніколи не розмежовував російське і зарубіжне юнацтво. Це видно хоча б на прикладі тих країн, куди приводили його не легкі дороги еміграції. Скрізь, де був Володимир Ілліч, у Парижі чи Женеві, Кракові чи Цюриху, він завжди прагнув допомогти молодим пролетарям знайти вірні шляхи у боротьбі за соціалізм. Ось чому у працях вождя пролетарської революції ми знаходимо відповідь на різноманітні питання розвитку міжнародного молодіжного руху. Правильно підійти до його історії можна лише на основі вивчення і узагальнення величезної теоретичної спадщини В. І. Леніна.

Діяльність Комуністичного Інтернаціоналу Молоді є складовою частиною історії міжнародного робітничого руху, однією з її яскравих сторінок.

Перші організації робітничої молоді з'явилися наприкінці минулого століття. Вони виникли в умовах масового використання праці дітей і підлітків на виробництві, посилення експлуатації юнаків і дівчат, а також у зв'язку із зростанням мілітаризму. На рубежі ХІХ та

XX століть соціалістичні об'єднання юнацтва створюються у багатьох країнах Західної Європи та Сполучених Штатах Америки¹.

Значний вплив на розвиток робітничого руху, в тому числі й молодіжного, справила перша російська революція 1905—1907 рр., яка дала поштовх до організації нових пролетарських спілок молоді, активізувала вже існуючі. Революційний досвід показав всьому світові невичерпні можливості їх в класовій боротьбі.

Робота серед юнацтва в зв'язку з цим набувала для пролетарських партій першорядного значення. У лютому 1905 р. В. І. Ленін писав: «Потрібні молоді сили... Треба тільки ширше і сміливіше, сміливіше і ширше, ще раз ширше і ще раз сміливіше вербувати молодь, *не боятись її*. Час воєнний. Молодь вирішить результат всієї боротьби, і студентська і ще більше робітнича молодь. Киньте всі старі звички перухомості, чиношанування та ін. Засновуйте з молоді *сотні* гуртків вперевіду і заохочуйте їх працювати щосили... Не бійтесь їх непередготовленості, не тремтіть з приводу їх недосвідченості й нерозвиненості»².

Ставлення В. І. Леніна до юнацького руху докорінно відрізнялося від поведінки соціал-опортуністів з II Інтернаціоналу. Реформістські вожді соціал-демократичних партій боялися революційного духу молоді та її самостійних організацій, створенню яких намагалися перешкодити. А там, де вони вже існували, праві лідери прагнули підпорядкувати їх своєму впливу, позбавити самостійності, перетворити в аполітичні, культурно-просвітительські гуртки. В. І. Ленін і більшовики рішуче виступали проти цих тенденцій. Вони вели всередині II Інтернаціоналу боротьбу за створення комуністичних спілок молоді, закликали залучати її до революційної діяльності, політично виховувати. Володимир Ілліч писав, що комуністичне виховання молоді може базуватись тільки на активній її участі в політичній боротьбі.

В. І. Леніна також підтримали революційні діячі Заходу, зокрема К. Лібкнехт і Р. Люксембург. Спільно з Розою Люксембург Володимир Ілліч домігся зміни резолюції Штутгартського конгресу II Інтернаціоналу (серпень 1907 р.) з приводу мілітаризму та міжнародних конфліктів. Перед соціал-демократичними партіями було поставлено завдання — добиватися, щоб «пролетарська молодь виховувалася в дусі соціалістичних ідей братерства народів, підтримуючи в ній постійно її класову самосвідомість»³.

Одночасно з конгресом в Штутгарті відбулася перша міжнародна конференція соціалістичних організацій робітничої молоді, на якій були присутні представники 12 країн. З доповіддю про боротьбу проти мілітаризму і війни виступав К. Лібкнехт. У рішенні з цього питання конференція приєдналася до резолюції Штутгартського конгресу II Інтернаціоналу і ухвалила створити міжнародне об'єднання — Соціалістичний Інтернаціонал Молоді (СИМ).

Проте ця організація і створений при ній міжнародний секретаріат виконували функції лише передаточного пункту, де зосереджувалися і звідки виходили різні відомості та інформаційні матеріали. Крім того, в ньому існували незгоди з найважливіших питань, таких, як форми й методи боротьби з мілітаризмом.

Слабо озброєні теоретично, не маючи революційного досвіду, численні молодіжні організації, зокрема, Німеччини, Франції, Бельгії та інших країн, опинились під впливом правих лідерів соціалістичних та соціал-демократичних партій II Інтернаціоналу. Реформісти доклали

¹ «Интернационал молодежи», 1939, № 11, стор. 41.

² В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 121, 122.

³ Борьба за мир. Материалы трех Интернационалов. М., 1967, стор. 68.

всіх зусиль, щоб вихолостити революційний дух з рішень Штутгартського конгресу та міжнародної конференції юнацьких організацій і перешкодити розвитку активності робітничої молоді. Саме тому секретаріат СІМ не зміг виробити чіткої революційної програми, а з початком першої світової війни припинив своє існування.

Перша світова війна привела до краху II Інтернаціоналу, лідери якого зрадили інтереси робітничого класу, принципи пролетарського інтернаціоналізму.

Стався поворот в історії міжнародного робітничого руху, а також молодіжного. Порвавши з політикою II Інтернаціоналу, соціалістичні спілки молоді рішуче виступили проти імперіалістичної війни. В ряді країн вони, незважаючи на свою непослідовність, помилки, стали на шлях боротьби проти мілітаризму, взяли на себе окремі функції у політичному керівництві робітничим класом. Їх діяльність з метою досягти політичної незалежності від опортуністичних соціал-демократичних партій була прогресивним явищем. Її підтримав В. І. Ленін. «За організаційну самостійність союзу молоді, — писав він у 1916 р., — ми повинні стояти безумовно і не тільки внаслідок того, що цієї самостійності бояться опортуністи, а й по суті справи. Бо без повної самостійності молодь не зможе ні виробити з себе хороших соціалістів, ні підготуватися до того, щоб вести соціалізм *вперед*»⁴.

У квітні 1915 р. у Берні з ініціативи В. І. Леніна відбулася друга міжнародна конференція соціалістичних організацій юнацтва, в якій взяли участь 14 делегатів з 10 країн. Вперше в історії пролетарського руху молоді на міжнародній конференції були представники більшовицької партії — І. Арманд і Г. Сафаров з мандатом, підписаним особисто В. І. Леніним⁵.

Більшовицька делегація внесла на розгляд учасників проект резолюції, розроблений за вказівками В. І. Леніна, в якому містився заклик рішуче розірвати «громадянський мир» і почати революційну боротьбу проти війни. Але і ця конференція, хоча вона й визнала імперіалістичний характер першої світової війни і виступила проти соціалшовінізму, ще не дала міжнародному юнацькому рухові революційного напрямку.

В резолюції «Війна і соціалістичні організації молоді» ставилося завдання підтримувати антимілітаристські виступи, спрямовані проти «соціал-патріотів». Проте питання про засоби і методи цієї боротьби викликало тривалу дискусію. Частина організацій молоді перебувала в той час ще під впливом пацифістських ідей і не сприймала вимог більшовицької програми з питань війни і миру. Делегації більшовиків і польських лівих критикували пацифістську резолюцію, однак центристська більшість не дала їм можливості до кінця висловити свої погляди.

В. І. Ленін допоміг вивести конференцію з цього складного становища. Ряд делегатів на чолі з головою В. Мюнценбергом зустрівся з Володимиром Іллічем, який в цей час жив у Швейцарії. За його порадою прийняли компромісне рішення, яке полягало в тому, що була обнародована і більшовицька резолюція, а в центристську включена вимога «виступити проти політики громадянського миру»⁶.

Прийняття пацифістської формули про роззброєння було найслабшим пунктом резолюції Бернської конференції. Учасники її ухвалили

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 145.

⁵ Ближе всех. Ленин и юные интернационалисты, М., 1968, стор. 19.

⁶ Я. Г. Темкин. Ленин и международная социал-демократия, 1914—1917, М., 1968, стор. 134—135.

щорічно проводити Міжнародний юнацький день (МЮД) боротьби проти війни, а також видавати журнал «Інтернаціонал молоді».

Оцінюючи роботу Бернської конференції, В. І. Ленін відзначав, що вона ставила перед собою благородну мету, але не накреслила бойової лінії інтернаціоналістів, не змогла піднятися до рівня завдань, які стояли перед соціалістичним рухом, і була по суті «кроком на місці»⁷. На ній зіткнулися два світогляди, дві оцінки війни та ролі Інтернаціоналу, дві тактики пролетарських партій.

Після конференції В. І. Ленін спрямовував політичну лінію керівників соціалістичних спілок робітничої молоді, допомагав їм виправляти помилки. Володимир Ілліч виступав перед ними і закликав своїх товаришів роз'яснювати юнацтву більшовицьку програму боротьби за перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську.

В. І. Ленін критикував помилки молодих соціалістів по-товариському, відверто, переконував їх терпляче. У ході дискусії Володимир Ілліч роз'яснив редакції журналу «Інтернаціонал молоді», що вона зайняла невірну позицію, вимагаючи роззброєння. «Є підстави думати,— писав він,— що помилка викликана виключно хорошим прагненням підкреслити необхідність прагнути до «повного знищення мілітаризму» (що цілком вірно) при забутті ролі громадянських воєн у соціалістичній революції»⁸.

Доводячи шкідливість лозунга роззброєння та неспроможність індивідуального бойкоту війни замість революційної боротьби проти неї, В. І. Ленін закликав молодь єднати свої зусилля для рішучих анти-мілітаристських дій.

Оскільки журнал «Інтернаціонал молоді», в якому була надрукована стаття «Воєнна програма пролетарської молоді», виходив кількома мовами і розповсюджувався в багатьох країнах, є підстави вважати, що праця В. І. Леніна набула широкого розголосу. В. Мюнценберг, відомий діяч міжнародного молодіжного руху тих років, розповідав про її вплив: «Ленін довів нам, що нині можливі і революційні війни за національне визволення і що ставлення міжнародного пролетаріату до останніх повинно бути іншим, ніж до імперіалістичних воєн»⁹.

Після Бернської конференції в рядах юнацького руху посилюється процес розшарування. Перенесення організаційного центру в Швейцарію, де в той час перебувала група більшовиків на чолі з Леніним, встановлення з ними тісного зв'язку,— все це сприяло тому, що опозиційно настроєні соціалістичні групи молоді почали розгортати боротьбу проти імперіалістичної війни. Дедалі більша кількість їх у західно-європейських країнах відходила від вождів соціал-демократичних партій. Важливу роль у справі ідейної підготовки лівих елементів у міжнародному молодіжному русі відіграла праця В. І. Леніна «Соціалізм і війна», написана в липні—серпні 1915 р. і перекладена на іноземні мови. В ній викладено позицію більшовицької партії щодо війни.

В. Мюнценберг так згадує про значення цієї ленінської праці для молоді: «Це була перша книга, яка яскраво і гостро, справді з марксистської точки зору висвітлювала суть світової війни і яка зробила очевидним для всіх робітників той факт, що у соціалістичному робітничому русі нарізала криза. Книга Леніна була для нас відкриттям і показала нам недостатність і помилки пацифістської та соціал-релігійної ідеології, що була, як нам здавалося досі, придатною зброєю для боротьби проти війни»¹⁰.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 284.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 145—146.

⁹ Ближе всех. Ленин и юные интернационалисты, стор. 102, 103.

¹⁰ Там же, стор. 100.

Відхід молоді від опортуністичної політики лідерів II Інтернаціоналу особливо посилюється після Ціммервальдської конференції (вересень 1915 р.). Вплив лівої Ціммервальда на маси був досить значним. В цей період відбувається процес приєднання до неї національних організацій соціалістичної молоді. На Кінтальській міжнародній соціалістичній конференції (квітень 1916 р.) представник Соціалістичного Інтернаціоналу Молоді в багатьох питаннях підтримував точку зору В. І. Леніна¹¹.

Приділяючи велику увагу організаційному згуртуванню лівих елементів у юнацькому русі під прапором пролетарського інтернаціоналізму, Володимир Ілліч в період першої світової війни розробив найважливіші теоретичні питання, що стосувалися характеру, ролі і завдань молодіжних спілок, їх взаємовідносин з партією.

Борючись за молодь, В. І. Ленін, більшовики стояли на принципових позиціях. Володимир Ілліч підкреслював, що їй притаманні певні специфічні якості, але завжди виступав проти дрібнобуржуазного, опортуністичного загравання з нею. «За повну самостійність спілок молоді,— писав Ілліч,— але й за повну свободу товариської критики їхніх помилок! Лестити молоді ми не повинні»¹². І далі він говорив, що молоді «треба всіляко допомагати, ставлячись якомога терпеливіше до їхніх помилок, стараючись виправляти їх поступово і шляхом переважно *переконування*, а не боротьби»¹³.

Виступаючи за повну організаційну самостійність молодіжних спілок, В. І. Ленін з метою забезпечення ідейного впливу партії на них вважав необхідним передавати молодим робітникам досвід представників старшого покоління революціонерів, «борців, які провели багато страйків, брали участь в ряді революцій, умудрені революційними традиціями і широким політичним кругозором»¹⁴.

Ці зауваження Володимира Ілліча мають винятково важливе значення. Вони стали провідними принципами Комуністичного Інтернаціоналу, усіх комуністичних партій в організації міжнародного руху пролетарської молоді. На цих принципах будувались і будуються їх взаємовідносини з молодіжними спілками. Керуючись ленінськими настановами, комуністи завжди викривали помилковість і шкідливість «теорії рівноправності» спілок молоді з партією, «нейтральності» і політичної самостійності юнацьких організацій. Інтереси боротьби за соціалістичну перебудову суспільства вимагають від революціонерів пильності і непримиренності до будь-яких спроб «відокремити» молодіжний рух від марксистських партій.

Перемога Великого Жовтня, створення першої в світі соціалістичної держави прискорили зростання революційної свідомості. У жовтні 1918 р. відбувся I Всеросійський з'їзд спілок робітничої та селянської молоді, на якому організаційно було оформлено РКСМ. У січні 1919 р. комсомол Країни Рад звернувся до пролетарської молоді світу із закликом створювати свої комуністичні організації.

Нову сторінку в історії міжнародного робітничого руху відкрило заснування Комуністичного Інтернаціоналу в березні 1919 р. Воно поклало початок і крутому повороту в історії молодіжного руху. У 1918—1919 рр. виникають комуністичні спілки молоді в Австрії, Болгарії, Іспанії, Югославії. Про своє приєднання до Комінтерну оголошують

¹¹ Я. Г. Темкин. Назв. праця, стор. 396.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 145.

¹³ Там же.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 362.

соціалістичні юнацькі організації Швеції, Швейцарії, Італії, спілка «Вільної соціалістичної молоді Німеччини»¹⁵.

В цих умовах Володимир Ілліч висуває ідею створення КІМ. В бесіді з делегатами I з'їзду комсомолу він підкреслив, що РКСМ повинна вважати себе частиною міжнародного молодіжного руху, Комуністичного Інтернаціоналу Молоді. Ленінська настанова знайшла своє втілення в одному з документів з'їзду — привітанні Карлу Лібкнехту, де ставиться питання про створення КІМ¹⁶.

Весною 1919 р. відбулася присвячена цьому питанню бесіда Володимира Ілліча з секретарем ЦК РКСМ Лазарем Шацкіним і Альфредом Куреллою, який в той час був членом ЦК РКСМ. Ленін схвалив намічену ними мету зустрічі представників молодіжних організацій кількох країн і обґрунтував необхідність об'єднання революційної молоді на платформі III Інтернаціоналу¹⁷.

Під керівництвом більшовицької партії комсомол здійснив ленінську ідею. 20 квітня 1919 р. ЦК РКСМ звернувся до ЦК РКП(б) і Комінтерну з пропозицією про скликання міжнародного конгресу молодіжних організацій. У травні того ж року виконком Комінтерну закликав всю трудящу молодь світу згуртуватися в рядах свого Інтернаціоналу¹⁸. ЦК РКСМ провів всі організаційно-політичні заходи в зв'язку з скликанням I конгресу КІМ. До складу підготовчої комісії від Радянської Росії входили Г. Чичерін і Л. Шацкін. На попередній конференції молодіжних спілок, що відбулася в серпні 1919 р. у Відні, було вирішено зібратися в Берліні.

В. І. Ленін уважно стежив за ходом підготовки до цієї знаменної події. Він допомагав ЦК РКСМ у складанні ряду документів, які були схвалені I конгресом Комуністичного Інтернаціоналу Молоді. А незадовго до від'їзду представника комсомолу в Берлін Володимир Ілліч прийняв його і виклав свої міркування щодо діяльності КІМ.

Установчий конгрес відбувся 20—26 листопада 1919 р. На ньому були присутні делегати комуністичних спілок молоді Радянської Росії, Австрії, Німеччини, Швейцарії, Швеції, Норвегії, Данії, Польщі, Угорщини, Румунії, Італії, Іспанії, Чехословаччини. Вони ухвалили створити КІМ і заявили про вступ його до Комінтерну, а також затвердили програму і статут.

I конгрес КІМ став завершальним етапом тривалої боротьби В. І. Леніна, більшовиків за визволення молоді від опортуністичного впливу лідерів II Інтернаціоналу і водночас поклав початок новому етапу в революційному русі юнацтва.

Проте в ухвалених рішеннях були й помилкові положення. Керівники окремих молодіжних організацій продовжували займати авангардистські позиції, претендуючи нарівні з комуністичними партіями на роль політичних вождів робітничого класу. Це пояснювалося побоюванням втратити самостійність, підпасти під дріб'язкову опіку комуністичних партій, які переживали в той період «дитячу хворобу лівизни». Під впливом цих тенденцій конгрес неправильно визначив місце молодого покоління робітничого класу, назвавши його «найактивнішою і найреволюційнішою частиною пролетаріату»¹⁹. Керівники КІМ не зуміли зайняти чіткої позиції щодо виступів ультралівих у Комінтерні, підступних дій опортуністів у робітничому русі.

¹⁵ «Интернационал молодежи», 1939, № 11, стор. 42.

¹⁶ Первый съезд РКСМ, М., 1934, стор. 79.

¹⁷ В. В. Привалов. Образование Коммунистического Интернационала Молодежи, Л., 1968, стор. 118.

¹⁸ Большая Советская Энциклопедия, т. 22, стор. 268.

¹⁹ Берлинский конгресс КИМ, М., 1925, стор. 95.

Потрібна була наполеглива роз'яснювальна робота серед молоді, щоб поступово подолати помилки. Важливу роль в цьому відіграла праця В. І. Леніна «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», написана до II конгресу Комінтерну. Вона стала для спілок молоді не лише теоретичним фундаментом, але й безпосереднім керівництвом до дії, бо помилки, властиві молодим комуністичним партіям, були притаманні й юнацьким організаціям, які також переживали хворобу росту.

Практичні завдання міжнародного робітничого руху, успішно розв'язані II конгресом Комінтерну, оцінка ним ролі молодіжних спілок справили великий вплив на маси. В тезах про юнацький рух підкреслювалася ленінська думка про необхідність комуністичного виховання молоді і підготовки її до боротьби за повалення капіталізму, а після перемоги пролетарської революції — до захисту соціалістичної Вітчизни і будівництва нового життя. Основою взаємовідносин між комуністичними партіями і молодіжними організаціями конгрес вважав те, що «комуністичні спілки молоді приймають програму комуністичних партій і діють в рамках її політичних директив»²⁰. В зв'язку з цим у статуті Комінтерну записано: «Комуністичний інтернаціонал молоді є повноправним членом Комуністичного інтернаціоналу і підкоряється його виконавчому Комітету»²¹. Незважаючи на те, що виконком КІМ не завжди був послідовним у своїх рішеннях, більшість молодіжних спілок додержувалася основної політичної лінії Комінтерну.

У розпалі дискусій про місце і роль комуністичних організацій юнацтва, у жовтні 1920 р. В. І. Ленін виголосив свою історичну промову на III з'їзді РКСМ, яка стала програмним документом не лише комсомолу нашої країни, але й для всього міжнародного комуністичного руху молоді. Володимир Ілліч спинився на його завданнях і перспективах розвитку, визначив місце молодіжних спілок в системі диктатури пролетаріату. Промова була перекладена на німецьку, французьку та інші іноземні мови, видана окремою брошурою німецькою мовою.

Володимир Ілліч порушив питання про участь молоді в будівництві нового суспільства, про її роль у продовженні справи батьків. Це питання особливо хвилювало в той час юнацтво. «Спілка молоді і вся молодь взагалі, — сказав Ілліч, — яка хоче перейти до комунізму, повинна вчитися комунізму»²², а це значить, що вона «може вчитися комунізму, тільки зв'язуючи кожний крок свого навчання, виховання і освіти з безперервною боротьбою пролетарів і трудящих проти старого експлуататорського суспільства»²³.

Ця настанова прозвучала і у привітанні Ілліча III конгресові КІМ (грудень 1922 р.): «Сподіваюсь, що, незважаючи на високе звання, ви не забудете найголовнішого — необхідності по-діловому рушити вперед підготовку молоді і навчання»²⁴. Відповідно вождів було гасло — «Борючись вчитися, навчаючись боротися», включене до нової програми, прийнятої всесвітнім конгресом КІМ у 1928 р. Секретар виконкому цієї організації Р. Шіллер на VI конгресі Комінтерну говорив: «Основною думкою нового проекту програми є формулювання, успадковане нами від Леніна, згідно з яким комуністична спілка молоді є масовою школою комунізму для робітничої молоді. Ленін безустанно підкреслював, що істотне завдання молоді полягає у навчанні»²⁵.

²⁰ Второй конгресс Коммунистического Интернационала, М., 1934, стор. 688.

²¹ Там же, стор. 606.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 248.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 258.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 394.

²⁵ «Вопросы истории КПСС», 1965, № 10, стор. 59.

Питання про комуністичний рух юнацтва обговорювалося на III конгресі Комінтерну в червні 1921 р. у Москві. В його резолюції «Комуністичний інтернаціонал і рух комуністичної молоді» засуджувалася ідея юнацького авангардизму, узагальнювався досвід керівництва спілками молоді і на цій основі визначалися марксистсько-ленінські принципи і перспективи розвитку міжнародного руху юнацтва.

II конгрес КІМ (липень 1921 р.) закріпив перемогу революційних принципів. Рішення конгресу були направлені на повний розрив зі старою ідеологією, на перебудову всієї роботи молодіжних організацій. З II конгресу КІМ оформився справді революційний комуністичний рух молоді, який вкрив себе немеркнучою славою в наступні роки революційної боротьби пролетаріату.

Комуністичний Інтернаціонал Молоді багато років очолював її передові загони в усіх країнах світу. Він став авторитетною і впливовою організацією серед мільйонів юнаків і дівчат. Вже в 1921 р. у його лавах налічувалося понад 600 тис. членів²⁶.

Історію КІМ можна умовно розділити на три періоди. Перший — з 1919 р. до початку тридцятих років, до наступу фашизму. В цей час зусилля спрямовувалися на організаційне й ідеологічне зміцнення комуністичних молодіжних спілок, найширші кола юнацтва захищали свої права, велася активна боротьба проти троцькістів і бухаринців.

Другий період охоплює тридцяті роки до початку другої світової війни. Він характеризується рішучими виступами об'єднаної в КІМ молоді проти фашизму.

Третій період — від другої світової війни до травня 1943 р., тобто до розпуску КІМ. Комуністична молодь стала в перші лави борців національно-визвольного руху.

Шість довоєнних конгресів КІМ — важливі віхи на шляху переходу трудящої молоді на позиції марксизму-ленінізму. У боротьбі за мир, проти імперіалістичної політики напередодні другої світової війни брало участь понад 40 млн. юнаків та дівчат²⁷. Бойовим авангардом Комуністичного Інтернаціоналу Молоді була ВЛКСМ, складовою частиною якої є комсомол України.

1943 р. виконком Комінтерну, враховуючи організаційне зміцнення робітничих партій, ухвалив рішення про розпуск його. Таке рішення обумовлювалося й тим, що необхідно було покласти край буржуазним наклепам про втручання Москви у внутрішні справи інших країн. Ця постанова, прийнята 15 травня 1943 року, означала також припинення діяльності міжнародної комуністичної організації молоді як секції Комінтерну²⁸. В історії пролетарського юнацького руху КІМ відіграв важливу роль, сприяючи ідеологічному та інтернаціональному єднанню революційної молоді. Нині її комуністичні спілки існують у 80 країнах світу і об'єднують близько 70 млн. чол.²⁹ Продовжуючи традиції Комуністичного Інтернаціоналу Молоді, революційні молодіжні організації є вірною опорою марксистсько-ленінських партій.

* * *

²⁶ Л. Заборський. Їм належить майбутнє, К., 1961, стор. 5.

²⁷ Українська Радянська Енциклопедія, т. 7, стор. 138.

²⁸ В. В. Привалов. Назв. праця, стор. 200—201.

²⁹ А. Г. Давидюк, В. И. Токмань. Комсомол, молодежь, отечество, М., 1968, стор. 39.

СТВОРЕННЯ НІМЕЦЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ — ПОВОРОТНИЙ ПУНКТ В ІСТОРІЇ НІМЕЦЬКОГО НАРОДУ (До 20-річчя НДР)

В обставині творчого піднесення, свідомі своїх великих досягнень, переконані в світлих перспективах, відзначили громадяни Німецької Демократичної Республіки, а з ними і всі прогресивні сили світу 20-ї роковини створення першої в історії німецького народу соціалістичної держави робітників і селян. Під випробуванням керівництвом Соціалістичної Єдиної Партії Німеччини трудящі НДР поклали початок соціалістичній епосі в німецькій історії. Тісно згуртовані з народами СРСР та інших братніх соціалістичних країн трудящі НДР прагнуть виконати свій інтернаціональний класовий обов'язок — новими успіхами в політичній, економічній, ідеологічній і військовій галузях зміцнюють соціалістичну державу німецької нації. Це повністю відповідає вимогам сучасності, духу рішень міжнародної Московської Нарадни комуністичних і робітничих партій, що відбулася в червні 1969 р.

Створення НДР стало можливим внаслідок визволення її громадян з-під панування смертельних ворогів народу — німецького мілітаризму та імперіалізму. Лише після перемоги Радянського Союзу та інших сил антигітлерівської коаліції над німецьким фашизмом трудящі частини Німеччини дістали можливість стати на шлях мирного й демократичного розвитку в інтересах своєї нації і всього людства. Під керівництвом робітничого класу і його революційної марксистсько-ленінської партії німецькі трудящі в антифашистсько-демократичній і в соціалістичній революціях — перших переможних революціях в історії німецького народу — раз і назавжди повалили владу монополістичних гнобителів і стали на шлях створення й розвитку соціалістичного суспільства, що є свідченням виявлення творчої сили соціалізму на німецькій землі. Це стало можливим внаслідок засвоєння теоретичних і практичних висновків з уроків історії нашого століття, які довели, що мирне й щасливе майбутнє німецького народу може бути досягнуте не шляхом шовіністичної, реваншистської та імперіалістичної експансіоністської політики, а тільки мирною працею, творчими досягненнями у виробництві, науці та культурі, в тісному співробітництві з іншими вільними народами. Два десятиріччя, що минули, довели, що тільки після усунення панування капіталу, за умов соціалізму продуктивні сили можуть бути поставлені на службу трудящим і всі нагріті питання дальшого історичного розвитку, насамперед проблеми науково-технічної революції, можуть бути вирішені в інтересах німецького народу.

Докорінно відмінним є розвиток подій у Західній Німеччині. Сили німецького імперіалізму та його союзників, розбиті Радянським Союзом у другій світовій війні, всупереч інтересам німецького народу і справедливим положенням Потсдамських угод відроджені. Західнонімецька держава виникла як наслідок спроб внутрішньої та міжнародної реакції уникнути історично неминучого розрахунку німецького народу з фінансовим капіталом і намагається зберегти його владу хоча б у частині Німеччини. Там досі панують сили німецького імперіалізму та мілітаризму, політика яких завжди приносила нещастя не лише німцям, але і всім іншим народам. Боннська розкольніцька держава втілює в собі найгірші

риси минулого, модернізовані з допомогою зрадників інтересів трудящих, насамперед правих соціал-демократичних лідерів. Але майбутнє на німецькій землі визначається не реакційними силами, а трудящими Німецької Демократичної Республіки, що йде по шляху соціалізму, трудящими Західної Німеччини.

НДР — перша в світі німецька держава робітників і селян — молодша за роками. Тимчасом вона має глибоке коріння, що сягає далеко в історію німецького народу, яка відома не тільки ганебними вчинками панівних класів експлуататорів, що набули найяскравішого виразу в агресивній політиці німецького імперіалізму. Німецька історія — це й героїчна боротьба трудящих проти панування класових ворогів, проти гноблення та експлуатації, за свободу, справедливість і соціальну рівноправність, за мир і дружбу між народами.

Вся багатовікова історія Німеччини сповнена запеклих боїв прогресивних сил проти реакції, що мали свій вираз у численних класових зіткненнях і революційних виступах народних мас, як це було, наприклад, під час Селянської війни в XVI ст., в 1813 р., і в революції 1848—1849 рр. Завжди, навіть у найтяжчі періоди німецької історії найкращі представники трудящого люду, суспільної думки висловлювали прагнення до створення в своїй країні такого ладу, за якого основу суспільного життя становили б гуманні ідеали братерського співіснування громадян, а їх досягнення в мирній праці та прогресі завойовували б симпатії всіх інших народів. Багатовікова боротьба німецьких трудящих проти експлуатації та гноблення, за краще майбутнє вітчизни втілювалася у прогресивні історичні традиції, що знайшли свій яскравий практичний вияв у Німецькій Демократичній Республіці.

Здійснення цих демократичних і гуманних уявлень було немислимим протягом багатьох століть внаслідок відсутності відповідних передумов. Насамперед бракувало провідної суспільної сили, спроможної сполучити боротьбу за своє власне визволення від експлуатації та гноблення з боротьбою за визволення всіх інших трудящих. Ось чому величезне основополагаюче значення для всього ходу німецької історії мали виникнення та розвиток робітничого класу і його революційної партії.

У створеному К. Марксом і Ф. Енгельсом вченні наукового комунізму робітничий клас дістав революційну теорію, що допомогла йому оволодіти закономірностями суспільного розвитку і визначити реальні умови, за яких трудящі можуть повалити режим експлуатації та гноблення і побудувати виміряний століттями лад, достойний людини. Шляхом поєднання наукового комунізму з робітничим рухом Маркс і Енгельс дали робітничому класові революційну партію, що об'єднала трудящі маси в єдину організовану силу, і, відповідно до об'єктивних закономірностей суспільного розвитку, вказала шлях реалізації цих прагнень. На противагу всім іншим трудящим класам, що діяли протягом німецької історії, революційний робітничий клас став великою інтернаціональною силою, що спромоглася поєднати класову боротьбу в Німеччині з визвольною боротьбою інших народів, з боротьбою міжнародного робітничого класу за соціалізм, мир і демократію. Таким чином виникнення й піднесення німецького робітничого руху визначили хід і напрям дальшої класової боротьби на німецькій землі.

Всі перемоги трудящих і, насамперед, виникнення й успішний розвиток соціалістичної держави німецької нації мають свої найглибші джерела в керівництві німецького робітничого класу і його революційної марксистсько-ленінської партії.

Але потрібно пройти ще великий шлях і перемогти в багатьох битвах, щоб завершити революційний поворот на німецькій землі. Боротьба за повалення такого сильного класу експлуататорів, яким є ні-

мецька імперіалістична буржуазія, що користується найрізноманітнішими, давно випробуваними засобами й методами боротьби проти трудящих, і в моменти криз підтримується світовою імперіалістичною реакцією, потребує зрілої марксистсько-ленінської політики революційної партії німецького робітничого класу, насамперед творчого засвоєння й застосування ленінізму — марксизму сучасної епохи. Величезною всесвітньо-історичною заслугою В. І. Леніна, 100-річчя від дня народження якого громадяни НДР зустрічають новими перемогами у праці в ім'я дальшого зміцнення соціалізму на німецькій землі і в усьому світі, було те, що він розвинув далі учення К. Маркса і Ф. Енгельса і розробив теорію партії нового типу, соціалістичної революції, становлення диктатури пролетаріату і побудови соціалістичного суспільства в окремо взятій країні. Свое практичне підтвердження ленінізм знайшов у Великій Жовтневій соціалістичній революції, що стала вирішальним поворотним пунктом в історії людства. Червоний Жовтень справив величезний вплив на революційний прогрес в усьому світі. З часу Жовтневої революції революційний авангард німецького робітничого класу пов'язав боротьбу за мир, демократію і соціалізм у Німеччині з боротьбою на захист і зміцнення соціалізму в Радянському Союзі і з боротьбою міжнародного робітничого класу за перемогу соціалізму в усьому світі. При цьому німецькі революціонери керувалися не тільки необхідністю врахування об'єктивних закономірностей суспільного розвитку в усьому світі, але й свідомістю, що кожне досягнення в боротьбі за мир, демократію і соціалізм у Німеччині залежить великою мірою від міцності і зростаючої могутності соціалізму в першій у світі робітничо-селянській державі і перемог у боротьбі міжнародного робітничого руху.

Вчення В. І. Леніна, уроки Жовтневої революції, досвід становлення і зміцнення соціалістичного суспільства в Країні Рад, а також бойовий досвід Комуністичного Інтернаціоналу, постійно й уважно враховували і творчо застосовували в конкретних умовах Німеччини такі керівники німецького робітничого руху, марксист-ленінці, як Ернст Тельман, Вільгельм Пік і Вальтер Ульбріхт. Спираючись на це вчення та власний досвід антиімперіалістичної боротьби, Комуністична партія Німеччини розробила наукову програму антифашистсько-демократичної революції та побудови соціалістичної німецької держави, програму переходу від капіталізму до соціалізму в Німеччині. Вирішальним у здійсненні цієї програми було досягнення єдності робітничого класу на революційних марксистсько-ленінських основах і встановлення союзу з усіма іншими антифашистськими демократичними силами.

В жорсткій класовій боротьбі революційна партія німецького робітничого класу вчилася долати вплив буржуазних, насамперед, правих соціал-демократичних тенденцій всередині німецького робітничого класу і очолювати трудящих, виходячи з їхнього власного досвіду, в інтересах повалення диктатури монополістичного капіталу і встановлення робітничо-селянської влади. При цьому партія німецьких комуністів виходила з ленінської вказівки про те, що революційний авангард робітничого класу не може вирішити назрілих суспільних проблем без участі народних мас, не мобілізувавши на це всіх трудящих, не врахувавши всіх об'єктивних закономірностей суспільного розвитку.

З заснуванням Німецької Демократичної Республіки історія німецького народу набула докорінно нового напрямку і змісту. Протягом багатьох століть німецькі трудящі боролися проти ворожих їм державних порядків в умовах різноманітних за формою експлуаторських суспільств, але ця боротьба, незважаючи на окремі незначні успіхи, не давала будь-яких істотних наслідків. Тимчасом факт створення та існування НДР підтвердив, що героїчна боротьба трудящих у минулому тією чи іншою

мірою створювала передумови бурхливого прогресу, наступних перемог, яких здобули громадяни НДР за останні два десятиріччя. Трудящі, керовані партією робітничого класу, зробили стрибок з царства злиднів у царство свободи¹, в царство розквіту всіх людських творчих сил народу. НДР стала першою німецькою державою, що зробила основними принципами своєї політики найвищі людські ідеали, втілені в соціалістичному ладі.

З виникненням НДР вперше в німецькій історії основне питання класової боротьби — про владу було вирішене в інтересах робітничого класу та інших зв'язаних з ним трудящих мас. Вперше, внаслідок існування та безперервного зміцнення соціалістичної державної влади, трудящі, творці всіх суспільних цінностей, стали господарями своєї долі, свідомими перетворювачами життя. Соціалістична Єдина Партія Німеччини завжди виходить у своїй політиці з того, що політична влада є кардинальним питанням суспільного розвитку, вирішальним фактором революційного прогресу. Це повністю відповідає настановам В. І. Леніна, який, аналізуючи проблеми держави і революції, писав, що «...найголовнішим питанням всякої революції є питання про державну владу... Ні обминути, ні відсунути питання про владу не можна, бо це якраз основне питання, яке визначає *все* в розвитку революції...»².

Протягом століть німецької історії і в наш час у Західній Німеччині держава була і є інструментом, за допомогою якого невелика купка експлуататорів утримувала в рабстві й гнобленні величезну більшість трудящих. І досі в Західній Німеччині державна влада протистоїть народним масам як ворожа сила, і вони позбавлені можливості дієво впливати на справи держави. Це протиріччя між державною владою та народом в умовах експлуаторського ладу нездоланне і дедалі загострюється в умовах державно-монополістичної системи, що панує в ФРН. Це протиріччя визначає хід подій і в тому випадку, коли боротьба трудящих змушує буржуазію надавати народним масам певні демократичні права. Втім, наявність певних буржуазно-демократичних свобод неспроможна спростувати того положення, що в будь-якому експлуаторському суспільстві вирішальну роль в усіх галузях життя — в політиці, економіці та культурі тощо кінець-кінцем відіграє незначна меншість експлуататорів, які використовують владу всупереч інтересам трудящих. Як тільки ці обмежені демократичні права починають становити перешкоду, або небезпеку для панування експлуаторських класів, правлячі кола вдаються до їх обмеження або ліквідації, якщо цьому не перешкоджає спільна боротьба трудящих. Нічим іншим, як обманом робітничого класу і всіх трудящих є заяви західнонімецьких лідерів соціал-демократії, які намагаються видати існування таких буржуазно-демократичних прав за найвищий вияв демократії, як гарантію здійснення демократичних прагнень народних мас у ФРН. Участь західнонімецьких соціал-демократів в уряді «великої коаліції» не тільки не змінила антинародного й гнобительського характеру імперіалістичної державної влади, а, навпаки, послужила її утвердженню. Справжня гарантована демократія, фактичне право самовизначення мас несумісні з «інтеграцією» робітничого класу в імперіалістичному ладі. Вони, навпаки, є силою, що обмежує імперіалістичну державну владу і, в кінцевому підсумку, руйнує її, підносить робітничий клас до рівня пануючого класу і робить передумовою вирішення всіх справ державного управління керівництво з боку робітничого класу та за участю його союзників. Ось чому в соціалістич-

¹ Див. Marx/Engels, Werke, Bd. 20, стор. 264.

² В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 330.

ній Німецькій державі демократія і народна влада стали реальністю, що повсякденно охоплює всі сторони життя.

Демократичний принцип «все з народом, все для народу, все народом» став у НДР не лише принципом, проголошеним конституцією, а й дійсністю. В історії німецького народу не було ще держави як НДР, політика якої користувалася б такою активною підтримкою мас, зустрічала б таке свідоме розуміння представників усіх верств суспільства, яка створювала б такі нові можливості для розгортання цієї активності та ініціативи. У цій свідомій участі трудящих в обговоренні й вирішенні основних питань суспільного розвитку, в новій ролі трудящих, керівних робітничим класом та його партією, як носіїв державної влади полягає історична перевага нового суспільства над усіма тими, що існували на німецькій землі в минулому.

Ця суттєва риса соціалізму набуває ще більшого значення тепер, коли буржуазні ідеологи та ревізіоністи дедалі частіше заявляють про применшення ролі трудящих порівняно з «спеціалістами» в умовах науково-технічної революції. В інтересах збереження й вдосконалення системи панування монополістичного капіталу апологети імперіалізму висувують теорії, що мають на меті повністю усунути трудящих від керівництва державою і підкорити їх «технологічній диктатурі» «правлячої еліти». Один з провідних ідеологів американського імперіалізму З. Бжезинський назвав основні прояви цього панування: роздрібнення суспільства, повний контроль над усіма його активними силами, зокрема біохімічний контроль за думками, генетичні експерименти, застосування нервових газів, створення гетто для «другорядних націй» тощо. У цьому виявляється справжня природа імперіалізму, антигуманізм його системи панування. З цим не має нічого спільного соціалістичний лад. «Соціалізм є постійна творчість мас, — вказував Вальтер Ульбріхт. — Не «експертократія», а справжня соціалістична демократія є основою життєвості соціалізму, основою його здатності ефективно вирішувати проблеми, що постають перед ним»³.

Народна влада в НДР є політичною організацією трудящих міста й села, які здійснюють соціалізм спільно під керівництвом робітничого класу. У творчому застосуванні марксистсько-ленінського вчення втілюється єдність централізованого державного планування з розгортанням творчої ініціативи трудящих. Спрямовуючи всі сили трудящих на проведення суспільних перетворень, державна влада НДР сприяє плано-мірному й послідовному використанню всіх переваг соціалізму.

Соціалістична дійсність у республіці підтверджує правильність слів В. І. Леніна про те, що «...державна сильна свідомістю мас. Вона сильна тоді, коли маси все знають, про все можуть судити і йдуть на все свідомо»⁴.

Сліпе підкорення мас державній владі, що протистоїть їм, — в інтересах збереження і зміцнення панування експлуататорських класів. Це — ідеал апологетів усіх державних порядків, які існували на німецькій землі в минулому і повністю знайшли своє псевдодемократичне втілення в західнонімецькій державі монополістів і реваншистів. Цей устрій докорінно протилежний соціалістичному ладу в Німецькій Демократичній Республіці. Після 1945 р. СЄПН провела величезну роботу, щоб спрямувати думки і діяльність робітничого класу і всього трудящого люду на розв'язання конструктивних завдань антифашистсько-демократичної революції, з метою спрямування зусиль трудящих, всіх прогресив-

³ Walter Ulbricht. Die Bedeutung und die Lebenskraft des Lehren von Karl Marx für unsere Zeit, Berlin, 1968, стр. 44.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стр. 220.

них сил суспільства на вирішення найскладніших і найвідповідальніших проблем революційного перетворення. В умовах величезних труднощів соціалістична ідеологія проклала собі шлях через нашарування ілюзій, передсудів, буржуазних і дрібнобуржуазних пережитків і завдяки послідовній боротьбі СЕПН проти ідеологічних диверсій західнонімецького імперіалізму стала панівним світоглядом в НДР. Неоціненне значення для цього процесу духовного перевороту й зміни ідеологічної орієнтації мала допомога, подана німецьким комуністам Комуністичною партією Радянського Союзу. Значною мірою внаслідок цієї підтримки, завдяки використанню надзвичайно багатого теоретичного досвіду партії Леніна в НДР була успішно проведена революція в галузі ідеології, в усьому духовному житті. Це створило важливі передумови для перемоги соціалістичних виробничих відносин і створення розвинутого соціалістичного суспільства в НДР.

Соціалістична державна влада потребує активної підтримки всіх громадян, які оволодівають закономірностями розвитку суспільства і свідомо використовують їх в інтересах зміцнення соціалістичного ладу. Ось чому СЕПН концентрувала й концентрує свою увагу на тому, щоб збагатити знаннями трудящих республіки і ідейно їх загартувати.

НДР — перша держава на німецькій землі, яка послідовно й невтомно веде боротьбу проти ворожої, насамперед, імперіалістичної ідеології, спрямованої на розпалювання шовінізму, реваншизму й антикомунізму, і ставить своїм завданням поширення й здійснення ідей прогресивних, гуманних, насамперед, марксизму-ленінізму.

Основу суспільного ладу в НДР становлять соціалістичні виробничі відносини. Вирішальні засоби виробництва, які раніше знаходилися в руках експлуаторських класів, тепер, будучи державною або кооперативною власністю, належать безпосередньо самим виробникам. Основою політичної влади робітничого класу та його союзників в НДР є соціалістична власність на засоби виробництва, а непорушним фундаментом всіх прав, свобод, досягнень і влади народу в НДР є соціалістичні виробничі відносини. Тільки економічне визволення працюючого люду створило умови для повного визволення і планомірного розвитку суспільства в інтересах трудящих.

Праця трудящих, джерело, яке століттями збагачувало експлуаторів, в умовах соціалістичних виробничих відносин в НДР служить примноженню соціалістичної власності народу, створює гарантії прогресу суспільства та зростання добробуту трудящих. Споконвічна мрія німецького робітничого класу, прагнення поколінь німецького народу до суспільства, в якому всі блага, створені трудящими, належали б їм, здійснилася в Німецькій Демократичній Республіці. Соціалістичні виробничі відносини перетворили працю на духовну потребу, вони забезпечили вільне розкриття всіх творчих сил народу, стали основою розгортання активності та ініціативи трудящих. Процес праці є вирішальною сферою, в якій людина виявляє свої якості члена суспільства. Соціалістичні виробничі відносини є основою солідарності та взаємодопомоги всіх членів нового суспільства в НДР. Це знайшло свій вияв у русі учасників змагання, раціоналізаторів виробництва, пропагандистів передових досягнень у праці тощо. На місце вовчої моралі, що панувала у відносинах між членами суспільства за умов експлуаторського ладу, на місце особистої вигоди, жорстокої, безпощадної конкуренції, недовір'я, зневажання інших утвердилася нова дійсно людська соціалістична мораль.

Ці історичні переваги дають змогу розв'язати завдання науково-технічної революції в НДР на користь трудящих, дозволяють сконцентру-

вати всі сили на вирішення проблем, що мають найважливіше значення для розвитку суспільства і принесуть йому найбільшу користь, сприяють підготовці трудящих до розв'язання нових завдань розвитку своєї республіки. Соціалістичний лад на німецькій землі дав змогу здійснити й використати творчу співпрацю трудящих для вирішення нових проблем і забезпечити сталий, планомірний і систематичний розвиток промисловості, позбавлений небезпеки економічних криз, постійне зростання життєвого рівня всього народу.

Найміцнішою основою нових відносин між різними класами та верствами в НДР є політична влада робітничого класу та його союзників і соціалістичні виробничі відносини. Характеризуючи диктатуру пролетаріату, В. І. Ленін писав, що це є «...особлива форма класового союзу між пролетаріатом, авангардом трудящих, і численними непролетарськими верствами трудящих... союзу проти капіталу..., союзу з метою остаточного створення і зміцнення соціалізму»⁵. СЕПН завжди керувалася вказівкою В. І. Леніна про те, що правильне визначення й послідовне проведення політики цього союзу є вирішальним елементом стратегії й тактики марксистсько-ленінської партії, запорукою її успіху. З самого початку своєї діяльності німецькі комуністи проводили політику згуртування і конструктивного співробітництва всіх демократичних партій і масових організацій. СЕПН постійно спрямовує увагу на зміцнення блоку антифашистсько-демократичних партій та Національного фронту демократичної Німеччини, залучає всі суспільні сили до будівництва соціалізму. Завдяки цій твердій принциповій політиці марксистсько-ленінської партії люди різноманітного соціального походження, життєвого шляху та світогляду знайшли в НДР свою духовну батьківщину, стали носіями й творцями нового соціалістичного ладу.

Класовий антагонізм, ворожнеча різноманітних класів і верств, боротьба всіх проти всіх визначали суспільні відносини в німецькому минулому. Шляхом докорінної зміни характеру влади, власності та класових відносин змінилася і соціальна структура НДР, характер та взаємовідносини класів. Спільність інтересів і мети в побудові соціалізму зробила об'єктивно необхідною і можливою свідому взаємодію класів і верств НДР, керованих робітничим класом та його марксистсько-ленінською партією — СЕПН.

Це співробітництво створило цілком нові відносини між людьми, які дедалі яскравіше характеризуються високою свідомістю, широким охопленням всіх ділянок життя соціалістичною ідеологією, почуттями соціалістичного патріотизму і духом пролетарського інтернаціоналізму.

В НДР розвинулися нові форми співробітництва і співжиття, що дають змогу вирішувати всі проблеми суспільства в дусі гуманізму відповідно до закономірностей історичного розвитку. Імперіалізм внаслідок притаманної йому системи влади й власності, є ворогом подібних відносин. Всі теорії, що намагаються виправдати цей лад експлуатації та гноблення, мають на меті лише остаточне підкорення переважної більшості населення меншості експлуататорів, проповідуючи втечу окремих людей від соціальної та політичної відповідальності і роз'єднання суспільства на окремих індивідів з метою ще більшого підкорення трудящих.

«Разом з антагонізмом класів всередині націй впадуть і ворожі відносини націй між собою»⁶, — писали Маркс і Енгельс у «Маніфесті Комуністичної партії». Ці слова знайшли своє повне підтвердження в соціалістичній державі німецької нації. Німецький імперіалізм був палі-

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 336.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 428.

єм двох світових війн, що принесли трудящим злидні, горе і смерть. НДР рішуче порвала із згубною антирадянською загарбницькою мілітаристською політикою, що її проводили панівні класи Німеччини в минулому, і усунула назавжди її корені. Політичну доктрину НДР визначають принципи гуманізму, дружби і взаєморозуміння. Зовнішня політика соціалістичної німецької держави спрямована на те, щоб у боротьбі проти імперіалізму зміцнювати національну незалежність, сили миру, демократії та соціалізму. Існування НДР, її мирна соціалістична політика, союз з Радянським Союзом стали вирішальними основами того, що в жорстокій боротьбі проти агресивної політики західнонімецького імперіалізму німецькому народові вдалося завоювати найдовший у своїй історії народу мирний період. Цю політику НДР продовжуватиме вести й в майбутньому. Разом з Радянським Союзом та іншими соціалістичними країнами вона не допустить зазіхань імперіалізму на життєві інтереси соціалізму, і тим самим на мир в усьому світі.

НДР свідомо того факту, що протиріччя між імперіалізмом і соціалізмом у світовому масштабі, наявність планів імперіалістичної експансії потребують великої згуртованості соціалістичних країн, зміцнення їх дружніх відносин з Радянським Союзом. Боротьба за піднесення продуктивності праці, досягнення найвищих показників у науково-технічній революції, за створення умов для мирного й щасливого життя трудящих є найважливішими завданнями республіки в боротьбі проти імперіалістичної ідеології. Ось чому НДР виступає за розвиток, зміцнення і згуртованість соціалістичної співдружності, зміцнює братню єдність з Радянським Союзом, авангардною силою миру, демократії та соціалізму в усьому світі. Візит партійно-урядової делегації Німецької Демократичної Республіки в Радянський Союз, що відбувся в липні 1969 р., і присутність партійно-урядової делегації СРСР на святкуванні 20-річчя НДР у жовтні цього року є свідченням успішного здійснення цієї політики. НДР дбає про зміцнення дружніх відносин з усіма іншими соціалістичними братніми країнами. Передумовами цього є однакові державний суспільний устрій і спільність мети антиімперіалістичної боротьби. Німецька соціалістична держава солідарно підтримує всі прогресивні сили в їх боротьбі проти світової реакції, виступає за відносини рівноправності всіх держав і народів. Ці принципи втілюються в миролюбній зовнішній політиці НДР.

Перемога соціалізму — неминуче історичне майбутнє всієї німецької нації. Шлях НДР, як заявив Голова Державної Ради республіки, — є «єдиною можливим шляхом у мирне, демократичне й соціалістичне майбутнє нашого народу»⁷.

Західнонімецька держава продовжує реакційні традиції німецького минулого. Там, як і раніше, панує експлуатація людини людиною, продовжується концентрація капіталу, зростають прибутки монополістів. Влада у країні практично належить невеликій купці ділків військового та фінансового капіталу, тісно зв'язаній з державою. Продовжується підкорення всіх сфер суспільного життя пануванню державного монополізму. З прийняттям надзвичайного законодавства і мілітаризацією всієї системи життя диктатура монополій зміцнилася ще більше. Жорстоке переслідування всіх прогресивних сил і політика, спрямована на духовну деградацію членів суспільства, перешкоджають будь-яким демокра-

⁷ Walter Ulbricht. Festigen wir die Einheit der internationalen kommunistischen und Arbeiterbewegung, stärken wir den Internationalismus! Rede des Leiters der Delegation der SED auf der internationalen Beratung der kommunistischen und Arbeiterparteien in Moskau, 9. Juni 1969, Berlin, 1969, стр. 24.

тичним починанням. Імперіалістичні господарі Західної Німеччини намагаються використати науково-технічну революцію в інтересах зміцнення своєї економічної та політичної влади за рахунок трудящих. Боннська зовнішня політика має яскраво виражений характер економічної, політичної експансії та реваншу і ставить своїм завданням забезпечити західнонімецькому імперіалізму панування в Західній Європі, створити передумови розвитку агресії проти соціалістичних країн, зокрема підкорення трудящих НДР владі західнонімецьких монополій. Реакційні сили минулого, які беруть гору в ФРН, спотворюють, фальсифікують і втоптують у бруд все прогресивне, що було в німецькій історії, заявляючи про свої «права» говорити від імені всього німецького народу.

Спроби заперечити існування НДР є нічим неприкритим виявом планів анексії соціалістичної німецької держави. В історичному аспекті ця політика є продовженням намагань панівних класів видавати здійснення своїх власних інтересів за мету всього німецького народу і нести таким чином народові загибель, криваві війни, звалювати на його плечі всі труднощі, користуючись тимчасом наслідками праці та страждань мільйонів людей. В умовах існування на німецькій землі держави, влада в якій належить трудящим, що самі визначають свою власну долю, політика імперіалістів стає ще більш реакційною і авантюристичною. Зважаючи на сучасне співвідношення сил в обох частинах Німеччини та в усьому світі, ця політика не має будь-яких перспектив. Ніхто ніякими засобами й методами неспроможний зараз «усунути» соціалізм, який з утворенням НДР став на німецькій землі незаперечною реальністю. Спроби західнонімецьких політиків виступати від імені всього німецького народу спрямовані насамперед проти трудящих Західної Німеччини, мають метою перешкодити їм стати на шлях, обраний трудящими Німецької Демократичної Республіки, який відповідає інтересам усієї німецької нації. Це означає, що будь-яке просування по шляху миру, демократії та соціальної справедливості в Західній Німеччині, будь-яке зменшення напруженості в Європі неможливі без відмови ФРН від намагань брати на себе право виступати від імені всіх німців, без визнання нею Німецької Демократичної Республіки.

Незважаючи на посилені спроби реакції зберегти капіталістичні порядки в Західній Німеччині, зростають протиріччя між політикою правлячих класів і інтересами населення. Західнонімецький монополістичний капітал може зберегти свою владу лише за умов сприяння правих лідерів соціал-демократичної партії, які розколюють робітничий клас та інші демократичні сили. Але й всередині соціал-демократії поглибилися суперечності між правими лідерами та тими, що дійсно прагнуть знайти альтернативу західнонімецької дійсності, відповідну інтересам робітничого класу та інших трудящих.

Реакції в Західній Німеччині не вдасться зупинити прогресу. Інтереси миролюбних і демократичних сил ФРН, їх прагнення до миру, соціального прогресу, дійсної участі в управлінні державою та господарством будуть здійснені тільки тоді, коли там, як і в НДР буде повалено і остаточно ліквідовано політичну й економічну владу монополій, побудовано демократичну народну державу. Робітничий клас покликаний до керівництва у боротьбі за демократичний мирний устрій суспільства і в Західній Німеччині. І там це завдання може бути вирішене лише в союзі з іншими трудящими і демократичними силами. Тільки на чолі з марксистсько-ленінською партією народні сили можуть завершити суспільні перетворення, зумовлені всесвітньо-історичним процесом переходу від капіталізму до соціалізму. Це не означає, втім, що шлях Західної Німеччини має бути цілком подібним шляхові НДР. Йдеться не про меха-

нічне його копіювання, а про таке творче застосування загальних положень марксизму-ленінізму та досвіду НДР, які відповідають конкретним умовам боротьби в Західній Німеччині.

Історичний розвиток у Західній Німеччині не буде відхилятися від загальних закономірностей розвитку людського суспільства. Але слід враховувати, що вони не використовуються автоматично. Як свідчить вся попередня історія, вплив суспільства на хід прогресу можливий лише за умов свідомої діяльності народних мас, зокрема взаємодії комуністів, соціал-демократів, профспілок і всіх інших демократичних і миротлюбних сил, незважаючи на відмінність їх поглядів та уявлень.

Зважаючи на успіхи соціалізму в усьому світі і на німецькій землі, правлячі кола Західної Німеччини вживають всіх засобів, щоб спотворити картину об'єктивної дійсності в НДР. Наклепи на демократичну республіку трудящих стали найголовнішою складовою частиною психологічної війни, проваджуваної реакцією. Її арсенал охоплює всі засоби від примітивної брехні та цькування до витончених методів визнання окремих успіхів НДР, поєднаних з наклепами на партію робітничого класу, соціалістичну владу тощо. Імперіалістичні ідеологи та їхні праві соціал-демократичні поплічники намагаються обрехати закономірності історичного процесу, внаслідок якого виникла НДР, обґрунтувати фальшиві «закономірності», подібні теоріям «конвергенції», «індустріального суспільства» тощо, намагаючись «приспосуватися» до соціалізму, видаючи державно-монополістичну систему в Західній Німеччині, спрямовану проти трудящих, за безкласове «демократичне суспільство». Більше ніж будь-коли, ці ідеологи говорять про мир, демократію та свободу, а на ділі сприяють зростанню неонацизму, вимагають ревізії встановлених у Європі кордонів, за допомогою «нової східної політики» намагаються усунути соціалістичний лад у Німецькій Демократичній Республіці, найтісніше співробітничать найреакційнішими режимами у світі, як наприклад, фашистською Іспанією або ж расистською Південною Африкою, підтримують брудну війну американського імперіалізму у В'єтнамі, імперіалістичну агресію Ізраїлю проти арабських держав. При цьому панівні кола Західної Німеччини намагаються видати свою державу за зразок майбутньої Німеччини.

Політика західнонімецького імперіалізму спрямована на те, щоб зв'язати трудящих своєї країни з минулим і загальмувати їх боротьбу за демократичні перетворення. Але ця політика неспроможна припинити або затримати прогрес історії. Сьогодні, коли завдяки НДР позиції робітничого класу, соціалізму і демократії на німецькій землі сильні як ніколи, всі в Західній Німеччині мусять усвідомлювати факт існування НДР і правду про неї.

В прогресивних колах ФРН постійно зростає інтерес до Німецької Демократичної Республіки. Той, хто стоїть на справді антиімперіалістичних позиціях, знаходить у прикладі НДР шлях до вирішення історичної долі Західної Німеччини.

Національним обов'язком громадян НДР є постійне зміцнення своєї держави, збільшення її притягальної сили, підтримка антиімперіалістичних сил в Західній Німеччині. Це вимоги, поставлені історією. Завданням НДР є вироблення такої політики в галузях економіки, науки та культури, яка ще яскравіше демонструватиме переваги соціалістичного ладу перед державно-монополістичною системою в Західній Німеччині. Класові протиріччя на німецькій землі є частиною процесу всесвітньої боротьби між соціалізмом та імперіалізмом. Західнонімецька держава монополістів і мілітаристів — одна з найважливіших позицій світової

реакції в її боротьбі проти соціалізму, головна сила міжнародного імперіалізму і небезпечне вогнище війни в Європі.

НДР — один з форпостів соціалізму, що перебуває віч-на-віч з ворогом. Шляхом дальшого вдосконалення соціалістичного ладу громадяни НДР роблять свій внесок у перемогу сил миру, демократії та соціалізму в світі. Зміцнення й посилення світової соціалістичної системи — головної перетворюючої сили сучасності — є характерною ознакою нашої дійсності. Німецька Демократична Республіка активно підтримує всі прогресивні рухи в світі. У повній відповідності до рішень, зафіксованих у документах Московської наради комуністичних і робітничих партій у червні 1969 р., соціалістичний патріотизм та інтернаціоналізм становлять основу політики керівної сили НДР — СЄПН, яка послідовно дотримується принципу, зафіксованого в документах наради: «ефективність політики кожної комуністичної партії залежить від успіхів у своїй країні і від успіхів інших братніх партій, від ступеня їх співробітництва»⁸. СЄПН повністю підтримує рішення наради про те, що згуртування комуністичних і робітничих партій є найважливішим фактором об'єднання антиімперіалістичних сил.

20 років існування НДР вписали нову главу в німецьку історію. Трудящі республіки узагальнили досвід, що має величезне значення не лише в історичному аспекті, але є й дороговказом для всього німецького народу. Шлях соціалізму, по якому йде НДР, привів до величезних досягнень. Досвід НДР довів дійовість загальних закономірностей марксизму-ленінізму також і для високорозвинутої промислової держави. Найважливішим досягненням соціалізму в НДР є те, що роль робітничого класу, його бойових союзників у системі влади постійно зростає і зростатиме. Це — запорука дальших успіхів. По цьому вірному шляху громадяни НДР, керовані СЄПН, йтимуть далі, зміцнюючи соціалістичну державу і тим самим виконуючи свою історичну місію.

⁸ Документи міжнародної наради комуністичних і робітничих партій, Москва, 5—17 червня 1969 р., К., 1969, стор. 41.

ДО 25-РІЧЧЯ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ВІД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

В. Г. КУЛИКОВ
Генерал-полковник, Командуючий військами
Червонопрапорного Київського військового округу

ІСТОРИЧНА ПЕРЕМОГА

У жовтні 1969 р. минуло 25 років з того часу, як відгриміли останні залпи на українській землі. Нині там, де палахкотіло полум'я справедливої, Вітчизняної війни, на широких просторах України знову колосяться золотаві ниви, споруджуються заводи, фабрики і шахти, інститути і школи. В єдиній і дружній сім'ї братніх республік живе і трудиться вільний український народ.

Повне визволення України від німецько-фашистських загарбників — одна з найяскравіших сторінок в літопису історії Великої Вітчизняної війни, свідчення величчя і незламної могутності радянського народу, його доблесних Збройних Сил. Це торжество політики Комуністичної партії, яка керувалася ленінськими заповідями про захист соціалістичної Батьківщини. Ця історична дата відзначається в знаменні дні, коли Країна Рад, втілюючи в життя рішення XXIII з'їзду КПРС, готується гідно зустріти 100-річчя від дня народження Володимира Ілліча Леніна — безсмертного генія революційної епохи, видатного мислителя, організатора більшовицької партії і першої в світі соціалістичної держави. З ім'ям Леніна нерозривно пов'язані всі перемоги нашого народу. З ім'ям Леніна урочисто відзначається день повного визволення Радянської України.

Святкуючи 25-річчя вигнання з священної радянської землі України німецько-фашистських полчищ, радянський народ з гордістю оглядається на героїчний шлях Червоної Армії, на грандіозні битви, в горнілі яких гартувалась перемога.

Шлях до перемоги був нелегким. Він проходив через гіркі дні тимчасових невдач початкового періоду війни. Він готувався героїчною обороною Києва, Одеси, Севастополя, Москви і Ленінграда, безприкладними в історії битвами під Сталінградом і Курськом.

Український народ одним з перших прийняв на себе удари ворога і зі зброєю в руках разом з Червоною Армією відстоював кожную п'ядь рідної землі.

Використовуючи раптовість і значну перевагу в силах, гітлерівцям вдалося захопити територію України, Білорусії, прибалтійських республік і західних областей Росії.

Два роки український народ мучився в фашистській неволі. Міста і села лежали в руїнах і попелі. Обпалені полум'ям пожарищ стояли мовчазні корпуси заводів. Мільйони мирних людей було замучено, розстріляно і вивезено у фашистське рабство.

Проте фашистам не вдалося зламати вільнолюбний український народ, який самовіддано боровся в тилу ворога, з надією чекав визволення від фашистського рабства.

І цей час настав.

Історична перемога під Сталінградом мала вирішальний вплив на

дальший хід Великої Вітчизняної війни. Стратегічна ініціатива перейшла до рук Червоної Армії, почалось масове вигнання ворога за межі нашої Батьківщини.

Використовуючи успіхи контрнаступу під Сталінградом, Ставка вирішила розгорнути загальний наступ на величезному фронті від Ленінграда до Кавказу. Головний удар силами п'яти фронтів завдавався на південно-західному напрямку.

Радянські війська у січні — березні 1943 р. здійснили ряд блискучих наступальних операцій. Серед них особливе значення мала Острогожсько—Россошанська і Воронежсько—Касторненська, в ході яких було оточено і розгромлено 25 дивізій противника.

Розвиваючи наступ, Червона Армія швидко наближалася до східних кордонів Радянської України. 18 грудня воїни 195-ї стрілецької дивізії полковника В. І. Каруна зайняли перше українське село Певневу, поклавши початок очищенню від ворога української землі. Уже наприкінці грудня 1942 р. війська Воронежського і Південно-Західного фронтів визволили східні райони Луганської області. Першими туди вступили війська 1-ї гвардійської армії генерала В. І. Кузнецова. 16 лютого 1943 р. війська Воронежського фронту ввійшли в Харків і Ахтирку, просунувшись у західному напрямі майже на 300 км.

Південно-Західний фронт протягом першої половини лютого 1943 р. звільнив північно-східну частину Донбасу. Над усім донбасівським угрупованням ворога нависла загроза з півночі. В той час 3-я гвардійська армія, яка вела наступ на лівому крилі фронту, 14 лютого визволила Луганськ і Красnodон. Радянські люди тоді дізналися про безсмертний подвиг красnodонської підпільної комсомольської організації «Молода Гвардія». З блискавичною швидкістю поширилася звістка про героїчні подвиги молодогвардійців. Радянські воїни дали клятву помститися за кров своїх братів і сестер.

Війська південного фронту, розвиваючи наступ на ростовському напрямку, форсували Дон і 17 лютого вийшли до р. Міус.

Щоб врятувати своє становище на півдні і вдержати Донбас, ставка Гітлера вирішила розпочати сильний контрнаступ на харківському напрямі. Зосередивши близько 30 дивізій, в тому числі 11 танкових у районі Полтави і в Донбасі, гітлерівці 19 лютого перейшли в наступ. Протягом місяця йшли жорстокі бої з переважаючими силами противника. Радянські воїни, відстоюючи відвойовану землю, проявили виняткову мужність і героїзм.

Самовіддано захищали Харків воїни 3-ї гвардійської танкової армії і 25-ї гвардійської стрілецької дивізії. Безсмертний подвиг здійснив стрілецький взвод лейтенанта П. М. Широїна. Обороняючи залізничну станцію Таранівка, гвардійці за п'ять днів знищили 30 фашистських танків і самохідних гармат. За проявлений героїзм усі 25 відважних гвардійців взводу П. М. Широїна Указом Президії Верховної Ради СРСР від 18 травня 1943 р. були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу. Ніколи не забудуть радянські люди цих відважних воїнів, які повторили подвиг 28 гвардійців-панфіловців.

На підступах до Харкова, в районі Соколове, стійко боролися воїни 1-го окремого чехословацького батальйону під командуванням Людвіка Свободи. Проте фашистам ціною значних втрат вдалося 16 березня знову захопити Харків і відтіснити наші війська до Белгорода, за Північний Донець.

Ведучи запеклі оборонні бої, війська Воронежського і Південно-Західного фронтів вимотали і обезкровили ворога. На рубежі р. Північний Донець фашисти були зупинені.

Зимова кампанія 1942—1943 рр. ознаменувалася визначними пере-

могами Радянських Збройних Сил. На південному крилі радянсько-німецького фронту Червона Армія розгромила понад 100 фашистських дивізій. Ворог втратив 1 700 тис. солдатів і офіцерів, 24 тис. гармат, 3,5 тис. танків, понад 4 тис. літаків і був відкинутий на захід на 600—700 км¹.

В результаті цієї блискучої перемоги ще більше зміцніло внутрішнє і міжнародне становище Радянського Союзу. Фашистська Німеччина вступила в смугу глибокої кризи. Значні поразки гітлерівських військ і повний розгром італійської, угорської і двох румунських армій викликали розгубленість сателітів.

Однак ворог мав ще великі сили. На початок літа 1943 р. проти Червоної Армії у нього було 232 дивізії, близько 6 тис. танків, близько 3 тис. літаків. Значну частину цих сил ворог вирішив використати на Курському виступі. Скориставшись відсутністю другого фронту, він мав намір взяти тут реванш за поразку під Сталінградом. Але прораховувався.

У битві під Курськом була зірвана остання спроба гітлерівського командування змінити хід війни на свою користь. Червона Армія обезкровила в героїчних оборонних боях ударні угруповання ворога, а потім перейшла в рішучий контрнаступ, який уже на початку серпня 1943 р. став переростати в загальний стратегічний наступ. Настав корінний перелом в ході війни, фашистська Німеччина була поставлена перед неминучою катастрофою.

Перемога на Курській дузі відкрила Червоній Армії дальший шлях до Дніпра, куди восени 1943 р. перемістився центр основних подій. Саме тут гітлерівське командування сподівалось змінити становище на фронті. Стратегічний оборонний рубіж по р. Дніпро, так званий «Східний вал», на який так покладалися фашисти, не витримав могутнього удару радянських військ.

В середині серпня 1943 р. розпочалася битва за Дніпро — грандіозний стратегічний наступ військ Центрального, Воронежського, Степового, Південно-Західного і Південного фронтів, який розгорнувся на величезній території, від Великих Лук до Азовського моря. Основні зусилля армії були зосереджені на південно-західному — київському напрямі. Центральний Комітет партії і Ставка Верховного Головнокомандуючого поставили перед військами цих фронтів важливе воєнно-політичне завдання: розгромити головні сили південного крила німецько-фашистської армії, визволити Лівобережну Україну і Донбас, форсувати Дніпро і звільнити Київ.

На цьому напрямі противник мав сильне угруповання. Тут було зосереджено 1 240 тис. солдатів і офіцерів, 12 600 гармат і мінометів, 2 100 танків і самохідно-артилерійських установок та 2 850 літаків. Загальна перевага в силі була на боці Червоної Армії. Проте вона не була такою великою, як тепер пишуть буржуазні фальсифікатори історії, щоб виправдати поразку німецької армії.

Народ України з нетерпінням чекав Червону Армію і прагнув надати їй всебічну допомогу. На заклик Комуністичної партії України ще сильніше розгорілося полум'я партизанської боротьби в тилу ворога.

Вранці 26 серпня війська Центрального фронту під командуванням генерала армії К. К. Рокоссовського перейшли в наступ на чернігівському напрямі. Визволивши Рильськ, Глухів, радянські війська вступили в північні райони України. Розвиваючи наступ, війська Центрального фронту 6 вересня звільнили Конотоп, 21 вересня — Чернігів і в той же день вони вийшли до Дніпра.

¹ 50 лет Вооруженных Сил СССР, М., 1968, стор. 360.

Запеклі бої зав'язалися на київському напрямі, де наступали війська Воронежського фронту під командуванням генерала армії М. Ф. Ватутіна. Відбивши контрудари в районі Богодухова і Ахтирки, розгромивши тут велике танкове угруповання ворога, радянські війська швидко просувалися вперед. Темпи їх наступу доходили до 20—30 км на добу. Визначних успіхів у цих операціях добилася 3-я гвардійська танкова армія генерала П. С. Рибалка. Переслідуючи противника в загальному наступі на Переяслав, танкісти за два дні подолали близько 200 км і 21 вересня вийшли до Дніпра.

В цей же час, наступаючи на кременчуцькому напрямі, націлювалися до Дніпра війська Степового фронту під командуванням генерала армії І. С. Конєва. 23 серпня 1943 р. вони визволили Харків, в запеклих боях розгромили полтавське угруповання противника і 24 вересня досягли ріки на схід від Кременчука.

Після деякої паузи, 13 серпня 1943 р. з новою силою розгорнулася битва за Донбас. В цей день перейшли в наступ війська Південно-Західного фронту під командуванням генерала армії Р. Я. Малиновського. Прорвавши оборону Північного Дінця, радянські війська 5 вересня визволили Краматорськ і Костянтинівку, а 8 вересня — Червоноармійське.

18 серпня після тривалої артилерійської підготовки розпочався штурм укріплень ворога на р. Міусі. Це завдання виконували війська Південного фронту під командуванням генерал-полковника Ф. П. Толбухіна. Ні дзоти, ні густа сітка траншей з колючим дротом, ніщо не могло утримати наступальний запал радянських воїнів. Подолавши оборону противника, війська фронту 8 вересня визволили Донецьк.

В результаті наступу двох взаємодіючих фронтів донбасівське угруповання було охоплене з півночі й півдня. Гітлерівці почали спішно відступати, залишаючи після себе руїни, смерть.

Переслідуючи і знищуючи противника, війська Південно-Західного фронту 27 вересня вийшли до Дніпра. З'єднання Південного фронту на цей час досягли р. Молочної. В ході донецької наступальної операції наші війська за 40 днів просунулись на 300 км і розгромили 11 піхотних і 2 танкові дивізії ворога.

Наприкінці вересня 1943 р. війська чотирьох фронтів вийшли до Дніпра на загальному рубежі протяжністю в 750 км, від Лоева до Запоріжжя. Було визволено багаті сільськогосподарські райони Лівобережної України й Донбасу — важливого вугільного і промислового району країни. Це мало величезне політичне й воєнно-економічне значення.

Перед радянськими воїнами стояло відповідальне і складне завдання — форсувати Дніпро. Згідно з директивою Ставки вони почали готуватись до цієї операції. Командуючі фронтами і арміями, на основі донесень розвідки, визначали ділянки переправ, дали завдання військам.

Командири, політоргани, партійні й комсомольські організації розгорнули політико-виховну роботу. Особистому складові роз'яснювалося завдання наступних боїв, значення швидкої переправи через ріку для розгрому ворога.

Форсування Дніпра почалося 21—22 вересня 1943 р. майже одночасно на багатьох ділянках від Лоева до Запоріжжя і здійснювалося з величезним ентузіазмом.

На північ від Києва і в районі самого міста Дніпро форсували війська 13-ї армії Центрального фронту. При активній допомозі партизан і місцевого населення вони до кінця вересня захопили великий плацдарм оперативного значення — 50 км по фронту і 30 км вглиб. Спроба фашистів ліквідувати цей плацдарм провалилася.

Війська 60-ї армії генерала І. Д. Черняховського переправились через ріку на південь від Окуніново. В середині жовтня 61-а армія захопила великий плацдарм в районі Лоева. Таким чином, війська Центрального фронту подолали водний рубіж на ділянці 100 км, забезпечивши собі умови для дальшого наступу.

В цей період відповідальне завдання виконували війська Воронезького фронту. Вони повинні були не тільки форсувати Дніпро, але й визволити столицю Радянської України — Київ. Рішення генерала М. Ф. Ватутіна, що відзначалося сміливістю і оригінальністю, полягало в тому, щоб подолати Дніпро з ходу одночасно силами шести армій на широкому фронті від Києва до Кременчука. В інтересах швидкого і рішучого розгрому противника на протилежному березі до складу першого ешелону були включені танкова армія і три окремих танкових корпуси.

Форсування почалося передовими загонами в ніч на 22 вересня. При допомозі партизан частини 3-ї гвардійської танкової армії подолали Дніпро в Букринському вигині й раптовою атакою захопили перші невеличкі плацдарми в районі с. Григорівка. Зав'язалися запеклі бої. Гітлерівці намагалися скинути радянських воїнів у Дніпро. Але марними були їх спроби. В нерівному бою гвардійці стояли на смерть.

Боротьба за букринський плацдарм з кожним днем набирала все більш напруженого характеру. В тил противника був висаджений повітряний десант і введена в дію 27-а армія. Гітлерівці перекинули в цей район десять дивізій. Зав'язалися запеклі бої. Радянські воїни відбули всі контратаки ворога і утримали плацдарм.

23 вересня в районі Ржищева успішно форсувала Дніпро і захопила ряд плацдармів 40-а армія під командуванням генерал-лейтенанта К. С. Москаленка. Кілька невеликих плацдармів в районі Києва взяла 47-а армія.

Все ближче артилерійська канонада доносилася до жителів столиці Радянської України, які з нетерпінням чекали воїнів-визволителів. Це наступали війська 38-ї армії генерала Н. Є. Чибісова, перед якою стояло завдання форсувати Дніпро безпосередньо в районі Києва. Знищивши сильні укріплення гітлерівців у Дарниці, з'єднання 38-ї армії 27 вересня форсували Дніпро, на північ від Києва і захопили плацдарм в районі Лютежа. Тут відбулися запеклі бої за розширення і закріплення цього плацдарму.

В боях за лютізький плацдарм відзначилися воїни 240-ї дивізії під командуванням полковника Т. Х. Уманського, 167-ї дивізії генерала І. І. Мельникова. Значну роль в успіху цієї операції відіграв 5-й гвардійський танковий корпус під командуванням генерала А. Г. Кравченка. Неоціненну допомогу радянським воїнам подавали партизани і місцеве населення.

В результаті запеклих боїв війська Воронезького фронту до середини жовтня форсували Дніпро і захопили 9 плацдармів. З них букринський і лютізький, як найбільші, відіграли вирішальну роль при визволенні Києва.

Значні успіхи при форсуванні Дніпра мали війська Степового фронту. На світанку 25 вересня 7-а гвардійська і 57-а армії передовими загонами з ходу подолали водний рубіж і раптовим штурмом захопили невеликі плацдарми в районі Домоткані.

Значну роль при форсуванні такої могутньої водної артерії, як Дніпро, відіграла також 37-а армія, введена в дію з другого ешелона фронту.

Гітлерівське командування, занепокоєне успіхами Степового фронту, вирішило зосередити велике угруповання, щоб ліквідувати плац-

дарм. Тоді генерал армії І. С. Конєв прийняв сміливе рішення: зосередити на плацдармі 37-ї армії головні сили фронту (п'ять армій) і завдати один удар в напрямі на Кіровоград, другий — на Кривий Ріг, Апостолове, розгромити резерви противника і одночасно відрізати його війська у великому вигині Дніпра. Війська Степового фронту почали наступ і до 27 жовтня вийшли на підступи до Кіровограда і Кривого Рога.

26 вересня війська Південно-Західного фронту форсували Дніпро на південь від Дніпропетровська і в запеклих боях відстояли захоплений плацдарм. Одночасно розгорнулися бої за визволення Запоріжжя — важливого промислового центру України. 13 жовтня 12-а, 8-а, 3-я гвардійська армії після артилерійської підготовки прорвали оборону противника, а 14 жовтня нічним штурмом оволоділи містом. Це створило сприятливі умови для форсування Дніпра і звільнення промислових центрів — Дніпропетровська і Дніпродзержинська.

Таким чином, до середини жовтня 1943 р. війська чотирьох фронтів при тісній взаємодії подолали водний рубіж на ділянці 750 км від Лоева до Запоріжжя і захопили 23 плацдарми.

Форсування з ходу такого великого водного рубежу було однією з славних сторінок в героїчному літопису Радянських Збройних Сил. Ця перемога стала можливою завдяки масовому героїзму, високій майстерності і відданості радянських воїнів ленінським заповітам про захист соціалістичної Батьківщини.

За успішне форсування Дніпра, за проявлену мужність і відвагу близько 2,5 тис. солдатів, сержантів, офіцерів і генералів були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу.

В битві за Дніпро Червона Армія добилася вирішального успіху. Радянські люди з нетерпінням чекали, коли розпочнеться звільнення столиці Радянської України — Києва. Ця почесна місія була покладена на Воронезький фронт, з 20 жовтня перейменований у 1-й Український*.

В ході всієї битви за Дніпро німецько-фашистське командування головну увагу приділяло київському напрямку, вважаючи, що від утримання Києва залежить доля всього «Східного валу». Гітлерівці зосредили в цьому районі найбільше угруповання — 31 дивізію, з них 7 танкових, 3 600 гармат і мінометів, близько 400 танків і 700 літаків. Цими силами противник намагався відновити втрачені позиції в районі Києва і не допустити прориву радянських військ на Правобережну Україну. Проте всі розрахунки фашистських вандалів провалилися.

За планом командуючого фронтом звільнення Києва передбачалось здійснити двома ударами. Головний удар спершу мав бути завданий з букринського плацдарму, допоміжний — з лютізького. Противник підтягнув значні сили і організував міцну оборону. В зв'язку з цим Військова рада 1-го Українського фронту і Ставка вирішили перенести основні сили на лютізький плацдарм. Головний удар силами 38-ї армії, 3-ї гвардійської танкової армії і 1-го гвардійського кавалерійського корпусу планувалось завдати в південному напрямі в обхід Києва з заходу. Прикриття головного угруповання фронту від можливих контрударів противника з заходу забезпечувалось наступом 60-ї армії у напрямі на Радомишль.

40-а і 27-а армії, наступаючи з букринського плацдарму у напрямі на Кагарлик, повинні були скувати угруповання противника і не допустити його маневру на київському напрямі. Потім війська фронту мали

* 20 жовтня Воронезький, Степовий, Південно-Західний і Південний fronti відповідно були перейменовані в 1-й, 2-й, 3-й і 4-й Українські fronti.

завдання наступати на Коростень, Житомир, Бердичів. 24 жовтня військам було дано конкретне завдання. Початок наступу було призначено на 3 листопада.

За цей короткий час до початку операції командири, штаби і війська провели значну підготовчу роботу. Таємно від противника було проведено перегрупування 3-ї гвардійської танкової армії, 23-го стрілецького і 7-го артилерійського корпусів з букринського плацдарму. Своєчасно були приведені в бойову готовність всі частини.

Значний вклад в підготовці київської стратегічної операції внесли Військові ради фронтів, армій, політоргани, партійні і комсомольські організації. Комуністи були там, де вирішувалось головне завдання. Вони несли нашим воїнам полум'яне слово Комуністичної партії, виховували у них мужність і волю до перемоги над ворогом.

В розробці і організації наступу важливу роботу провели командуючий 38-ю армією генерал-полковник К. С. Москаленко, член Військової ради генерал-майор О. О. Єпішев. Перегрупуванням військ і підготовкою їх до наступу керував заступник командуючого фронтом генерал-полковник А. А. Гречко.

Часто серед воїнів можна було бачити командуючого фронтом генерала армії М. Ф. Ватутіна, члена Військової ради генерал-майора К. В. Крайнюкова. Активну участь у цій великій роботі в період підготовки наступу брали члени ЦК КП(б)У.

Вранці 3 листопада після сильної артилерійської підготовки війська 1-го Українського фронту перейшли в рішучий наступ. Раптовий удар частин 38-ї і 60-ї армій приголомшив противника. Перша позиція оборони його була прорвана майже без втрат. Фашисти спішно почали підтягувати резерви, намагаючись контратаками ліквідувати пролом.

З метою розвитку успіху 4 листопада на рубежі Пуща-Водиця була введена 3-я гвардійська танкова армія генерала П. С. Рибалка. На кінець дня танкісти вийшли на північну околицю Святошино. Відстань до Києва скорочувалась. Стрімко просуваючись вперед, війська 38-ої армії, 3-ї гвардійської танкової армії, 5-го гвардійського танкового корпусу і 1-ї окремої чехословацької бригади 5 листопада зав'язали бої на околицях Києва, а опівночі ввійшли в центр міста. О першій годині ночі група автоматників 167-ї стрілецької дивізії під командуванням капітана Н. П. Андреева з боєм прорвалась до будинку, де раніше був розташований ЦК КП(б)У, і піднесла Червоний Прапор.

6 листопада 1943 р. артилерійські залпи в Москві сповістили радянський народ про визволення стародавнього Києва — столиці Радянської України. За героїзм і мужність, проявлені в боях за місто 663 воїни удостоєні звання Героя Радянського Союзу, 65 частин і з'єднань одержали почесну назву «Київських».

Визволивши Київ, війська 1-го Українського фронту успішно розвивали наступ у західному і південно-західному напрямках. На світанку 7 листопада частини 3-ї гвардійської танкової армії звільнили великий залізничний вузол — Фастів. У цих боях відзначилися 91-а окрема танкова бригада під командуванням полковника І. Г. Якубовського. Продовжуючи наступ, війська 1-го Українського фронту вступили у Малин, Радомишль, Житомир.

Прагнучи відновити втрачені позиції і захопити Київ, гітлерівці зосередили сильне угруповання чисельністю 15 дивізій, в тому числі 8 танкових, і розпочали контрнаступ. Відбивши контрнаступ гітлерівських військ, війська 1-го Українського фронту просунулись на захід на 150 км і утворили важливий стратегічний плацдарм, довжина якого по фронту становила понад 500 км. В ході боїв за Київ війська 1-го

Українського фронту розгромили 15 дивізій, знищили і захопили 1 200 гармат, 600 танків, 90 літаків.

Значних успіхів у цей період досягли війська 2-го і 3-го Українських фронтів, які наприкінці грудня розгромили противника і створили другий стратегічний плацдарм — Кременчуцько-Дніпропетровський довжиною понад 400 км по фронту і близько 100 км вглиб.

Успішно діяли також війська 4-го Українського фронту. Протягом жовтня — листопада 1943 р. вони прорвали сильну оборону гітлерівців на р. Молочній, визволили майже всю Північну Таврію і вийшли до пониззя Дніпра. Перед радянськими військами відкривалася дорога на Крим, до легендарних місць громадянської війни — Перекопу, Сивашу і Чонгарських переправ.

Битва за Дніпро, розпочата восени 1943 р., закінчилася визначною перемогою Радянських Збройних Сил. Вона мала важливе військово-політичне і міжнародне значення. Створились сприятливі умови для очищення від ворога Правобережної України. Разом з цим відкривався шлях на Польщу, Чехословаччину, Угорщину і Румунію. В результаті перемоги на Дніпрі відбувся корінний перелом у ході Великої Вітчизняної війни і всієї другої світової війни.

В битві за Дніпро німецько-фашистська армія зазнала значних втрат і морально була остаточно надломлена. Ця перемога радянських військ ще більше ослабила Німеччину і привела до розпаду фашистського блоку, з якого першою вибула Італія. В країнах південно-східної Європи ще ширшого розмаху набрав національно-визвольний рух.

Разом з тим зміцнювалось міжнародне становище Радянського Союзу, значно зріс його міжнародний авторитет. Битва за Дніпро свідчила про зростання сили Червоної Армії. Поліпшилась технічна озброєність радянських військ, їх організація, підвищилася бойова майстерність воїнів.

Дії партизанських загонів і з'єднань під час битви за Дніпро ще більше поширилися. Їх завдання координувалися Військовими радами фронтів і ЦК КП(б)У.

На захід, по Україні продовжувала свій переможний шлях героїчна Червона Армія. Попереду була ще вперта боротьба з сильним ворогом. На початку 1944 р. на Правобережжі України діяло велике стратегічне угруповання противника. До його складу входило 103 дивізії, з них 18 танкових. Всього тут було зосереджено 1 760 тис. солдатів і офіцерів, близько 17 тис. гармат і мінометів, понад 2 тис. танків, близько 2,5 тис. літаків. Це були головні сили гітлерівської армії, командування якої прагнуло за всяку ціну відновити оборону по Дніпру, утримати важливі економічні райони Правобережжя і не допустити просування Червоної Армії на Балкани.

Щоб зірвати задуми ворога, радянське Верховне Головнокомандування вирішило в зимовій кампанії 1944 р. головний удар завдати на південно-західному напрямі. План Ставки полягав у тому, щоб розгорнути великі наступальні операції на тисяча чотирьохсоткілометровому фронті від Овруча до Каховки, сильними ударами розколоти стратегічну оборону німецьких армій, оточити і знищити їх по частинах.

У цій наступальній операції взяли участь чотири Українські fronti (до складу яких входило шість танкових армій), Окрема приморська армія, Чорноморський флот — всього 168 стрілецьких і 9 кавалерійських дивізій. В їх складі було 2 365 тис. солдатів і офіцерів, 28 800 гармат і мінометів, понад 2 тис. танків і самохідно-артилерійських установок, 2 360 літаків².

² История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. IV, М., 1962, стор. 56, 57.

Наступ на Правобережжі розпочався 24 грудня 1943 р. військами 1-го Українського фронту, які зосередили головні сили у напрямі Вінниці. За 5 днів вони прорвали оборону противника на фронті близько 300 км і вглиб на 100 км. До 15 січня радянські війська майже повністю звільнили Київську і Житомирську області, ряд районів Ровенської й Вінницької областей. В ході успішно проведеної Житомирсько-Бердичівської операції війська 1-го Українського фронту розгромили 9 фашистських дивізій і просунулись майже на 200 км, повністю ліквідували загрозу Києву. Одночасно наші війська ще більше нависли над групою армій «Південь» і глибоко охопили з півночі угруповання противника, який ще тримався на правому березі Дніпра, у Каневі.

Оборонні рубежі ворога руйнувалися один за одним.

5 січня 1944 р. перейшов у наступ 2-й Український фронт під командуванням І. С. Конєва. Прорвавши сильну оборону гітлерівців, війська фронту 8 січня визволили Кіровоград, просунулись близько 50 км і почали загрожувати південному фронту угруповання противника в районі Канєва. Створився Корсунь-Шевченківський виступ.

12 січня Ставка прийняла рішення завдати сильного удару ворогові військами двох фронтів у напрямі на Звенигородку, оточити і знищити його. Ця операція готувалася в умовах бойових дій. Щоб добитися раптового удару, було вжито найсуворіших заходів оперативного маскування своїх військ і дезінформації противника.

Корсунь-Шевченківська операція розпочалася на світанку 24 січня наступом військ 2-го Українського фронту. На всій ділянці прориву зав'язались запеклі бої. Деякі населені пункти по кілька раз переходили з рук у руки.

В той же час перейшли в наступ війська 1-го Українського фронту і направились назустріч арміям 2-го Українського фронту. 28 січня в районі Звенигородки замкнулось стальне кільце радянських військ. У «котлі» опинилося 10 ворожих дивізій — близько 80 тис. солдатів і офіцерів, 1 860 гармат і мінометів, 270 танків та багато іншої бойової техніки. Гітлерівці почали поспішно стягувати велике танкове угруповання, щоб врятувати оточені дивізії. Наша розвідка своєчасно розгадала наміри ворога. М. Ф. Ватутін і І. С. Конєв висунули на зовнішній фронт оточення 6-у і 5-у гвардійські танкові армії, підкреплені піхотою й артилерією.

З 1 лютого розпочалися уперті бої. Вісім танкових і шість піхотних дивізій противника завдали ряд сильних контрударів, намагаючись деблокувати оточених і відновити становище. Ворог, незважаючи на великі втрати, кидався в бій. Але радянські воїни, проявляючи стійкість і мужність, героїчно відбивали атаки фашистів.

Тим часом все більше затягувалося внутрішнє кільце оточення. 8 лютого радянське командування, щоб уникнути кровопролиття, запропонувало оточеним військам ультиматум — скласти зброю. Але вони відхилили цю гуманну пропозицію.

11 лютого бої відновилися і до ранку 17 лютого з ворожим угрупованням було покінчено. 55 тис. гітлерівських солдатів і офіцерів було вбито й поранено, понад 18 тис. взято в полон, взято значну кількість бойової техніки й озброєння. Крім того, під час спроби прорвати зовнішнє кільце оточення гітлерівці втратили тільки вбитими 20 тис. солдатів і офіцерів, 329 літаків, понад 600 танків, понад 500 гармат³.

Корсунь-Шевченківська операція є однією з найяскравіших сторінок в літопису Вітчизняної війни, чудовий зразок оточення і знищення великого угруповання противника. Вона є втіленням досвіду попередніх

³ «Военно-исторический журнал», 1969, № 2, стор. 63.

операцій і свідченням дальшого розвитку радянського воєнного мистецтва, зрілості командного складу і зрослої майстерності штабів. Це чудовий приклад вмілої взаємодії стрілецьких, танкових, інженерних військ, артилерії й авіації.

В ході запеклих боїв під Корсунем радянські воїни ще раз довели непохитну волю до перемоги, проявили масовий героїзм і моральну перевагу над противником. В результаті знищення ворожого угруповання і ліквідації корсунь-шевченківського виступу, поліпшилося стратегічне становище Червоної Армії на Правобережній Україні, були створені сприятливі умови для ведення дальшого наступу.

Майже одночасно з наступом під Корсунь-Шевченковським війська правого крила 1-го Українського фронту — 13-а і 60-а армії, при активній участі українських партизан, завдали поразки противнику під Ровно і Луцьком.

В той же час спільними зусиллями військ 3-го і 4-го Українських фронтів були визволені найважливіші економічні райони Кривого Рогу і Нікополя.

Таким чином, зимова кампанія Червоної Армії на Правобережній Україні завершилася повною перемогою.

Гітлерівці намагалися утриматися за Бугом, не допустити Червону Армію в Карпати і в межі Польщі.

В цих умовах радянське Верховне Головнокомандування вирішило розпочати в перших числах березня 1944 р. широкий наступ і завершити визволення України. Завданням було одночасно сильними ударами на величезному фронті від Полісся до гирла Дніпра розділити вороже угруповання на частини і знищити окремо кожну. 1-й Український фронт мав завдати головний удар на Чернівці, 2-й Український — на Умань, Могилів-Подільський, 3-й Український — на Миколаїв, Одесу, війська 4-го Українського фронту готувалися до наступу в Крим.

Першими 4 березня почали наступ війська 1-го Українського фронту під командуванням маршала Г. К. Жукова, який замінив тяжко пораненого генерала армії М. Ф. Ватутіна.

Особовий склад наших армій надихала велика благородна мета — вигнати з радянської території фашистських окупантів і вийти на державний кордон.

Війська 1-го Українського фронту, розвиваючи наступ, оточили й знищили великий гарнізон противника в Тернополі і відрізали всю 1-у гітлерівську танкову армію на лівніч від Кам'янець-Подільська. Однак ворогу ціною значних втрат вдалося вийти з оточення.

Переслідуючи ворога, війська фронту просунулись на 350 км, звільнили Чернівці і вийшли в передгір'я Карпат.

Війська 2-го Українського фронту в Умансько-Ботошанській операції раптовим ударом розкололи оборону ворога, з ходу форсували Південний Буг, потім Дністер і 26 березня вийшли на р. Прут — державний кордон СРСР.

Під ударами військ 3-го Українського фронту відступали на захід розбиті частини 6-ї гітлерівської армії. Наприкінці березня війська фронту вийшли до Південного Бугу, звільнили Миколаїв і перейшли в наступ на одеському напрямі. 10 квітня радянські війська вступили в Одесу і через два дні вийшли до Дністра.

Війська 4-го Українського фронту, Окремої приморської армії і партизан у взаємодії з Чорноморським флотом і Азовською військовою флотилією успішно розвивали бойові дії в Криму. 8 квітня вони перейшли в наступ у напрямі на Севастополь. Зломивши сильну оборону противника, радянські війська розкололи 200-тисячне вороже угрупо-

вання і відрізали йому шлях для евакуації. 7 травня наші частини штурмом оволоділи Сапун-горою, 9 травня визволили Севастополь. В цих боях особливо відзначилися воїни 63-го стрілецького корпусу генерала П. К. Кошевого. Ворог зазнав нищівного удару: було знищено і взято в полон 100 тис. німецьких солдатів і офіцерів.

Наступальні операції на Правобережній Україні і в Криму закінчилися перемогою Червоної Армії. Ворог зазнав значних втрат: знищено 22 дивізії, 8 — розформовано, 68 — втратили більше половини особового складу.

Вихід наших військ до Карпат розірвав стратегічний фронт противника на дві частини, порушилася взаємодія його угруповань. Це створило сприятливі умови для рішучих дій на інших напрямках.

Слідом за розгромом гітлерівських військ під Ленінградом і Новгородом, Червона Армія в літньому наступі завдала поразки ворогові в Карелії, а потім у Білорусії, куди перемістився основний театр воєнних дій.

Під впливом значних успіхів Білоруської операції відкрилися перспективи звільнення західних областей України. Настав кінець хазяйнуванню гітлерівців на Україні.

13 липня 1944 р. війська 1-го Українського фронту під командуванням маршала І. С. Конєва завдали два сильних удари на раваруському і львівському напрямках. В запеклих боях війська фронту за 5 днів прорвали оборону ворога на фронті 200 км і направилися на захід. В результаті ударів з кількох напрямів було оточено й повністю знищено бродське угруповання противника у складі 8 дивізій.

Німецько-фашистське командування докладало всіх зусиль, щоб вдержати Львів. Та марно. 27 липня Москва двічі салютувала військам 1-го Українського фронту за звільнення обласних центрів Львова й Станіслава.

В результаті Львівсько-Сандомирської операції 1-го Українського фронту і рішучого наступу в Карпатах 4-го Українського фронту було завершено вигнання гітлерівських окупантів з західних областей України. 8 жовтня 1944 р. радянські частини звільнили від фашистів останній населений пункт — с. Лавочне Дрогобицької області. Після довгих місяців фашистського панування, терору і переслідувань український народ знову приступив до творчої, вільної праці у великій сім'ї народів СРСР.

14 жовтня 1944 р. в Києві відбулося урочисте засідання, присвячене вигнанню німецько-фашистських загарбників з Радянської України.

Ця перемога на Україні, як і весь хід Великої Вітчизняної війни, продемонструвала незламну життєву силу соціалістичного суспільного і державного устрою, дружбу народів Радянського Союзу, їх морально-політичну єдність і згуртованість навколо Комуністичної партії.

Перемога над ворогом здобута завдяки масовому героїзму і патріотизму радянських воїнів, партизан, підпільників, самовідданої праці всього радянського народу.

Славну сторінку в історію Великої Вітчизняної війни вписав український народ. Мільйони його синів і дочок боролися в рядах Радянських Збройних Сил. В партизанських загонах, з'єднаннях і в підпіллі під керівництвом Комуністичної партії боролося з ворогом близько 600 тис. радянських патріотів. Народні месники знищили сотні тисяч гітлерівських солдатів і офіцерів, багато бойової техніки, подали значну допомогу Червоній Армії. Батьківщина високо оцінила ратні по-

двиги українського народу. Близько 2 тис. воїнів-українців удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу.

В результаті блискучих перемог Червоної Армії в ході визволення української землі різко погіршилося становище фашистської Німеччини. Під впливом успіхів радянських військ посилилася національно-визвольна боротьба в країнах Південно-Східної Європи, блок фашистських держав остаточно розпався. Наближався день перемоги над гітлерівською Німеччиною.

Вирішальна роль у перемозі Червоної Армії при звільненні України, як і всієї радянської землі, належить Комуністичній партії, яка підняла весь радянський народ і повела на бій з фашистськими силами.

Радянський народ, відзначаючи знаменну дату — 25-річчя звільнення України, пам'ятає про героїчний подвиг трудящих Країни Рад у грізні роки воєнних випробувань. І сьогодні народи нашої Батьківщини стоять на варті миру. Наш народ, керований випробуваним керівником Комуністичною партією, свято виконує ленінський заповіт — бути завжди наготові. «Ми враховуємо уроки минулого і робимо все, щоб ніхто не захопив нас зненацька,— говорив Л. І. Брежнєв.— Ну, а якщо знайдуться безумці, які посміють посягнути на безпеку Радянської країни, на наших союзників,— радянський народ не похитнеться. Звідки б не виходило таке посягання — з півночі або з півдня, з заходу або сходу,— агресора зустріне всеперемагаюча могутність наших славних Збройних Сил»⁴.

Перемога радянського народу на Україні і всієї Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу свідчать про те, що немає в світі таких сил, які б змогли знищити соціалізм, перемогти народ, вірний заповітам В. І. Леніна, відданий соціалістичній Батьківщині, згуртований навколо Комуністичної партії. Ця перемога — суворий і незабутній урок історії, грізна пересторога імперіалістичним агресорам.

⁴ Л. І. Брежнєв. 50 років великих перемог соціалізму, К., 1967, стор. 58.

І. Я. ЖУЧЕНКО

ВИЗВОЛЕННЯ ЗАКАРПАТТЯ (вересень-листопад 1944 р.)

Внаслідок могутніх ударів, що завдавали радянські війська ворогові на фронтах Великої Вітчизняної війни, коаліція фашистських держав майже повністю розпалася. Уже в серпні 1944 р. з війни вийшла Румунія, а на початку вересня — Болгарія і Фінляндія.

В зв'язку з стратегічною обстановкою, що склалася на осінь 1944 р., Ставка Верховного Головнокомандування СРСР вирішила, здійснюючи наступальні операції у Прибалтиці та на Південно-Західній ділянці фронту, підготувати умови для великого і рішучого наступу на Захід.

З просуванням на захід радянських частин карпатський напрямок став самостійним. На ньому діяли війська 4-го Українського фронту, до складу якого ввійшли 1-а гвардійська та 18-а загальновійськова армії 1-го Українського фронту і 8-а повітряна армія з резерву Ставки. Командування фронту дістало наказ Ставки підготувати наступальну операцію на Гуменне, Ужгород, Мукачеве¹, щоб визволити закарпатських українців та народи Чехословаччини від окупантів.

У міру наближення частин Червоної Армії до цієї країни там сильніше розгоралося полум'я національно-визвольного руху. Особливо широкого розмаху він досяг у Словаччині. Патріотам велику матеріальну та моральну допомогу подавала Країна Рад. Влітку 1944 р. на основі радянсько-чехословацької угоди в краї почали діяти перекинуті з СРСР партизанські групи, на базі яких створювались значні народні формування. Туди також перейшли деякі радянські партизанські загони та з'єднання на чолі з М. І. Шукаєвим, О. С. Єгоровим та ін.²

Щоб придушити повстання, німецько-фашистське командування в серпні 1944 р. направило з Західного фронту частини СС, а з Східного — 357-му піхотну дивізію та кілька полків і батальйонів інших дивізій групи військ «А». 29 серпня в районі Жилини відбувся перший бій повстанців з загарбниками. 31 серпня чехословацький уряд і К. Готвальд звернулися за допомогою до радянського уряду, а з військовим командуванням з цього ж питання вів переговори начальник Чехословацької військової місії в СРСР генерал Г. Піка (1 вересня 1944).³

2 вересня командуючий 1-м Українським фронтом Маршал Радянського Союзу І. С. Конев доповів Ставці, що заступник командира Східнославацького корпусу В. Тальської повідомив про повстання в Словаччині. Останній вказував, що 1-а і 2-а Словацькі дивізії будуть пробиватися назустріч радянським частинам, які наступатимуть. Враховуючи це, І. С. Конев запропонував здійснити операцію суміжними флангами 1-го і 4-го Українських фронтів з метою в районі Строїкова — Меджилабернів зустрітися з словацькими патріотами⁴.

Ставка Верховного Головнокомандування схвалила пропозиції командуючого 1-м Українським фронтом і вже 2 вересня дала наказ підготувати наступ з району Красно—Санок на Прешов і з'єднатися з повстанцями. Для успішного здійснення операції дозволялося залучити також 1-й Чехословацький армійський корпус і налагодити взаємодію з словацькими військами, що перебували у районі Прешова⁵.

3 вересня Військова Рада 1-го Українського фронту подала в Ставку на затвердження план операції, пропонуючи також залучити до участі в ній чотири правофлангові дивізії 4-го Українського фронту або передати їх в розпорядження 1-го. Того ж дня план було затверджено. Наступ передбачалося почати не пізніше 8 вересня⁶. 4-й Український фронт дістав наказ організувати наступ правим флангом «з метою вийти на кордон Словаччини і з'єднатися з словацькими військами та партизанами, що ведуть боротьбу з німецькими загарбниками»⁷. 2-й Укра-

¹ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 178 542, спр. 13, арк. 28, 40, 41.

² А. А. Гречко. Они освобождали Закарпатье, Ужгород, 1968, стор. 25.

³ За освобождение Чехословакии, М., 1965, стор. 53; История Коммунистической партии Чехословакии, М., 1962, стор. 517.

⁴ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 2712, спр. 56, арк. 450—454.

⁵ Там же, оп. 178542, спр. 13, арк. 124.

⁶ Там же, ф. 236, оп. 2712, спр. 66, арк. 81—83; ф. 96, оп. 2011, спр. 84, арк. 130.

⁷ Архів МО СРСР, ф. 96, оп. 2011, спр. 34, арк. 129.

їнський фронт повинен був «ударом з півдня через Брашов і Сибіу в напрямі на Клуж і наступом 40-ї армії, 7-ї гвардійської армії зі сходу подолати Трансільванські Альпи, південну частину Карпатського хребта і вийти на фронт Сату-Маре, Клуж, Дева, Турну-Северин. Виходом у район Сату-Маре допомогти 4-му Українському фронту перейти через Карпати і оволодіти районом Ужгород — Чоп — Мукачеве»⁸. Координація дій 2-го і 4-го Українських фронтів покладалася на представника Ставки Маршала Радянського Союзу С. К. Тимошенка.

Тогочасна стратегічна обстановка не вимагала фронтального удару через Карпати, оскільки 2-й Український фронт вів успішний наступ на території Румунії та Угорщини і міг згодом вийти в Чехословаччину з півдня. Лише інтернаціональний обов'язок радянських людей, прагнення допомогти повсталим словакам у боротьбі з загарбниками примусили командування схвалити план операції.

Для забезпечення її успіху 4-му Українському фронту було передано 3-й гірськострілецький корпус, який набув досвіду ведення бою в гірських умовах Криму й Кавказу і мав для цього спеціальне оснащення, а також чотири гірсько-в'ючних мінометних полки, дві танкові і дві самохідно-саперні бригади. 11 вересня з метою підтримки постійного і систематичного зв'язку з партизанами, що діяли в Словаччині, апарат представника УШПР при Військовій Раді 2-го Українського фронту було передано в розпорядження Військової Ради 4-го⁹.

До частин 1-го Українського фронту з резерву приєдналася 38-а армія під командуванням генерал-полковника К. С. Москаленка, до складу якої ввійшли 25-й танковий, 1-й Чехословацький, 1-й гвардійський кавалерійський корпуси, 17-а артилерійська дивізія, 18-а і 32-а гвардійська мінометні бригади, 83-й гвардійський мінометний полк і 42-а моторизована інженерна бригада. Армія мала завдання в перший же день прорвати оборону ворога на 8-кілометровій ділянці в районі Оджіконь і вийти на кордон з Словаччиною¹⁰. В першому ешелоні повинні були вести наступ 305-а, 70-а гвардійська, 183-я і 241-а стрілецькі дивізії 52-го, 101-го і 67-го стрілецьких корпусів. Для того, щоб закріпити успіх, з ранку наступного дня планувалося ввести в бій 1-й Чехословацький і 25-й танковий корпуси в напрямку Тилява — Прешов і 1-й гвардійський кавалерійський корпус у напрямку Зборів — Стара Любовня. Цей наступ повинні були підтримати частини 2-ї повітряної армії під командуванням генерал-полковника авіації С. О. Красовського (1554 літако-вильоти за 5 днів)¹¹.

За рішенням Військової Ради 4-го Українського фронту правofланговий 107-й стрілецький корпус 1-ї гвардійської армії (командуючий — генерал-полковник А. А. Гречко) у складі трьох дивізій повинен був прорвати оборону противника на 4,5-кілометровій ділянці південно-східніше Санок і, наступаючи в напрямку Радомище, наприкінці другого дня вийти також на кордон з Словаччиною¹².

Підготовка до наступу вимагала в короткі строки перегрупувати сили, привести в бойову готовність артилерію, авіацію та іншу військову техніку, налагодити зв'язок тощо. Необхідно було здійснити також велику партійно-політичну роботу. Гасло «Вперед, на допомогу нашим братам-словакам!» знайшло палкий відгук серед радянських воїнів. З

⁸ Архів МО СРСР, ф. 96, оп. 2011, спр. 34, арк. 138—139.

⁹ Там же, оп. 1795, спр. 14, арк. 46; оп. 98 в, спр. 19, арк. 37.

¹⁰ Там же, ф. 293, оп. 9005, спр. 115, арк. 48—50.

¹¹ Там же, ф. 302, оп. 4196, спр. 54, арк. 108.

¹² Там же, ф. 244, оп. 3000, спр. 561, арк. 1

піднесенням зустріли повідомлення про наступ бійці чехословацького корпусу. Вони були вдячні радянському командуванню за довір'я, допомогу Червоної Армії їх співвітчизникам, які боролися за визволення своєї Батьківщини від фашистського гноблення.

Водночас командування й політоргани наголошували на труднощах, пов'язаних з здійсненням операції, яка вимагала великого напруження фізичних і моральних сил, дисциплінованості та вміння вести бої в гірських умовах. Тому найважливішими завданнями партійно-політичної роботи були пропаганда досвіду бойових дій у горах Криму та Кавказу, піднесення дисципліни, зміцнення партійних та комсомольських організацій. Саме в цих напрямках і спрямовувалась вся робота. Здійснювалися необхідні переміщення комсомольців та комуністів, головним чином в частинах та підрозділах перших ешелонів, і поповнення їх рядів. Так, якщо в серпні 1944 р. у 38-й армії та 4-му Українському фронті налічувалось 72 777 членів партії і 43 346 членів ВЛКСМ, то у вересні їх стало відповідно — 77 996 і 46 430¹³.

7 вересня 1944 р. у смузі 38-ї армії було здійснено розвідку боем. Наступного дня о 8-й годині 45 хвилин після 125-хвилинної артилерійської та авіаційної підготовки в наступ пішли головні сили, які, прорвавши ворожу оборону, просуvalися в глибину. Враховуючи успіхи передових частин, генерал-полковник К. С. Москаленко о 9-й годині 35 хвилин наказав ввести в бій перші загони 25-го танкового корпусу, а згодом і 1-й Чехословацький армійський корпус¹⁴. Успішному наступу наземних військ сприяли активні дії штурмової авіації, яка завдала першою удару по вогневих позиціях артилерії ворога, а незабаром уже атакувала його опорні пункти західніше Кросно та в самому місті. Так, дві групи штурмовиків 8-ї гвардійської штурмової авіадивізії під командуванням ведучих старших лейтенантів Балабіна і Шиманського зробили по 10 заходів над позиціями противника¹⁵. Однак висування всіх корпусів до поля бою ускладнювалося тим, що прорив було зроблено на порівняно невеликій ділянці фронту та й природні умови гальмували маневрування військ.

Перед початком наступу 1-ї гвардійської армії також було здійснено розвідку боем у смузі 107-го стрілецького корпусу. Розвідувальні загони захопили важливі опорні пункти ворога на передовій (Пловце) та на лівому березі р. Сан (Заслав)¹⁶. 9 березня після 50-хвилинної артпідготовки корпус перейшов у наступ. Гітлерівське командування, щоб закрити прорив, спішно перекидало сюди частини з інших ділянок фронту. Однак наступальним діям наших військ перешкоджала погана погода, яка не дозволяла ефективно використати авіацію. До того ж, словацькими дивізіями та партизанськими загонами не було захоплено карпатських перевалів, що передбачалося планом. Все це дало змогу гітлерівцям певний час утримувати оборону. Однак уже 13 вересня Червона Армія прорвала її на 30-кілометровому фронті і просунулася вглиб на 10—15 км. Бойові дії 1-ї гвардійської армії незабаром переросли в загальний наступ військ 4-го Українського фронту, під натиском яких гітлерівці відкотилися до головного Карпатського хребта, де проходив кордон Словаччини. 20 вересня 1-а гвардійська армія вступила на територію Чехословаччини.

¹³ Підраховано автором на основі матеріалів Архіву МО СРСР, ф. 32, оп. 11 289, спр. 1763, арк. 69, 115; спр. 1767, арк. 66, 112; оп. 9023, спр. 20, арк. 178, 190.

¹⁴ Архів МО СРСР, ф. 393, оп. 9005, спр. 240, арк. 24.

¹⁵ За освобожденіе Чехословакии, стор. 70.

¹⁶ А. А. Гречко. Через главный Карпатский хребет. Ужгород, 1968.

У цих боях зразки мужності й відваги показали радянські воїни, зокрема бійці 1-го батальйону (командир — капітан Г. Н. Шавлухашвілі), 900-го гірськострілецького батальйону з 242-ї дивізії. Вони вибили гітлерівців з опорних пунктів, що прилягали до кордону. За вихід до нього і встановлення на головному Карпатському хребті прапора 325-ї гвардійський полк (командир — майор М. Д. Олексієнко) 129-ї гвардійської дивізії було нагороджено орденом Червоного Прапора. 20 бійців на чолі з старшим лейтенантом О. С. Оксановим захопили висоту, яку гітлерівці намагалися повернути за будь-яку ціну. Протягом десяти діб продовжувався її обстріл. Бійці відбили всі атаки переважаючих сил ворога, знищивши понад 200 фашистів¹⁷. Згодом ця висота дозволила Червоній Армії захопити вигідний плацдарм для дальшого просування вперед.

До 30 вересня війська 1-ї гвардійської і 18-ї армій на всьому протязі вийшли на рубіж головного Карпатського хребта, по якому проходила «лінія Арпада» — система укріплень. У результаті запеклих боїв війська 4-го Українського фронту в першій половині жовтня захопили Лупковський, Руський, Ужокський, Верецький, Вишковський, Яблоницький і Татарський перевали. Було визволено Ясиню, Рахів та інші населені пункти Закарпаття. На честь цих перемог 18 жовтня 1944 р. Москва салютувала 20 артилерійськими залпами¹⁸. Сорок з'єднань і частин, що відзначилися в боях за оволодіння Східними Карпатами, одержали почесне найменування «Карпатських». Багато полків і дивізій було нагороджено орденами.

У другій половині жовтня війська 4-го Українського фронту вели бої на південних і південно-західних схилах Східних Карпат. А в той час праве крило 2-го Українського фронту вийшло в район південно-західніше Ужгорода, що створило загрозу оточення для головних сил 1-ї угорської армії, яка протистояла центру і лівому крилу 4-го Українського фронту. Ворог почав відступати. Уже 26 жовтня було визволено Мукачеве, а наступного дня — Ужгород.

У боях за визволення Закарпатської України відзначився комсортг армійського танкового батальйону гвардії старший лейтенант М. К. Назаренко, який, незважаючи на два поранення, знищив багато гітлерівців і першим увірвався на своєму танку в с. Пасіку. Його було нагороджено орденами Вітчизняної війни I і II ступенів. Взвод гвардії старшого лейтенанта комуніста І. Н. Красовського під час бою за населений пункт Ракошино, атакувавши з флангу вогневу позицію противника, знищив кілька гармат та автомашин, 50 солдатів та офіцерів і 100 взяв у полон. Молодший лейтенант М. С. Воскресенський, першим прорвавшись на своєму танкові у Мукачеве, знищив протитанкову гармату, 2 кулемети з обслугою і 25 фашистів. Під Ужгородом він ліквідував вогневу точку — мінометну батарею, взяв у полон 60 гітлерівців, захопив 5 гармат і обоз із 40 підвід. Лише один батальйон на чолі з Героєм Радянського Союзу майором В. Лавренцовим у передгір'ях Карпат оточив і знищив понад 700 окупантів.

Значну допомогу регулярним частинам Червоної Армії у боротьбі з загарбниками подавали партизани. Велику роль в організації партизанського руху в краї відіграв Закарпатський крайком Комуністичної партії Чехословаччини, очолюваний О. Борканюком. Особливо широкого розмаху цей рух набрав улітку 1944 р., коли на Закарпаття за розпорядженням УШПР було перекинуто загони на чолі з А. В. Ткан-

¹⁷ Архів МО СРСР, ф. 292, оп. 6885, спр. 13, арк. 80.

¹⁸ «За нашу победу», 19 жовтня 1944 р.

ком, В. П. Русіним та іншими. Незабаром вони вирости у великі з'єднання, які здійснювали глибокі рейди у тили ворога, де знищували живу силу і техніку, громили штаби тощо.

Наприкінці жовтня завершилась наступальна операція 4-го Українського фронту по оволодінню Східними Карпатами, що здійснювалась у тісній взаємодії з 1-м та 2-м фронтами і мала велике воєнно-політичне значення. Ворога було позбавлено важливого стратегічного плацдарму. Перед Червоною Армією відкрилися широкі можливості для дальшого просування вперед. Наступ радянських військ змусив гітлерівців перекинути на цю ділянку фронту значні сили, послабивши тим самим боротьбу з словацькими патріотами. Цей наступ поклав початок визволенню Чехословаччини від іноземного поневолення. Але головний його результат — остаточне визволення Закарпаття, яке незабаром, за рішенням населення краю, возз'єдналося з Радянською Україною.

Л. І. ТКАЧОВА

ЗМІЦНЕННЯ ЗВ'ЯЗКІВ ВОЇНІВ РАДЯНСЬКОЇ АРМІЇ З ТРУДЯЩИМИ УРСР У ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Під час визволення Радянської України від німецько-фашистських окупантів між воїнами Червоної Армії і трудящими республіки встановились дружні стосунки. У завершальний період Великої Вітчизняної війни вони дедалі міцніли. Ще в 1941 р. ЦК ВКП(б) вказав партійним організаціям на необхідність їх розширення й ідейного збагачення. На місцях цим займалися створені при обкомах партії військово-шефські комісії, а в армії — політоргани. Зв'язки між воїнами та трудівниками тилу підтримувалися головним чином через листування, радіопереклички, обмін делегаціями, взаємне шефство тощо.

Колективне листування частин Червоної Армії з підприємствами та установами яскраво свідчило про єдність фронту і тилу. Так, лише від бійців з 1-го Українського фронту за жовтень—листопад 1944 р. трудящі одержали близько 800 колективних листів¹. З особливим піднесенням вони листувалися з воїнами тих військових частин, що визволяли їх населені пункти від окупації. У тих листах з великою переконливістю говорилося про високий моральний дух радянських воїнів, їх глибоку віру в перемогу над ворогом.

У кожному листі з фронту і з тилу відбивалися сподівання радянського народу на швидку перемогу над ворогом. Багато з них викликали загальний інтерес, тому їх вміщували на сторінках газет, передавали по радіо. Наприклад, за роки війни у газеті «Комсомольская правда» їх було надруковано більше ніж на 100 полосах².

Велику увагу розширенню таких зв'язків приділяли партійні організації України. В республіканських та обласних газетах систематично

¹ Идеологическая работа КПСС на фронте (1941—1945 гг.), М., 1960, стор. 243.

² Г. Д. Комков. Идейно-политическая работа КПСС в 1941—1945 гг., М., 1965, стор. 214.

публікувалися підбірки та огляди листів з фронту, розповідалося про подвиги героїв-земляків тощо. Воїни розповідали про бойовий шлях своїх частин і успіхи у боротьбі з гітлерівцями, про подвиги героїв-фронтовиків. Бійці і офіцери запевняли, що докладуть усіх зусиль для наближення перемоги над ворогом. Вони закликали трудівників працювати по-фронтовому і виробляти якнайбільше військової продукції, вказуючи, що «фронт всюди, де кується зброя для Червоної Армії»³. «Ваш фронт — вугілля і метал»⁴, — підкреслювали члени Військової Ради 3-го Українського фронту в листі до трудящих Луганщини. А комсомольці 93-ї гвардійської Харківської дивізії зверталися до молоді свого міста: «Ми закликаємо вас, дорогі друзі, ще більше посилити допомогу фронту... Будьте першими у відбудові фабрик і заводів. Знайте, що продукція, вироблена вами, наближує час перемоги. Спільними зусиллями фронту і тилу ми наблизимо час перемоги»⁵.

Ці листи просякнуті ідеєю єдності фронту і тилу у боротьбі з ворогом. Так, у листі-подяці трудящим Миколаївської області, які на свої заощадження збудували танкову колону «Колгоспник Миколаївщини», воїни 3-го Українського фронту писали: «Хай знають фашистські мерзотники, що у нас фронт і тил одне ціле і весь радянський народ бореться проти загарбників... Ваша самовіддана праця зливається в одне з завданнями фронту»⁶. Про те ж вони говорили і гірникам Донбасу: «Працюйте, товариші, по-фронтовому, а ми, фронтовики, воюємо і будемо воювати по-донбасівськи. Ми з вами в одному строю»⁷.

Велике значення для патріотичного виховання трудящих республіки мали листи командування, партійних і комсомольських організацій рідним і близьким тих воїнів, що особливо відзначилися в боях. Так, командування 7-ї гвардійської армії лише за серпень 1943 р. надіслало їх понад 2 тис.⁸

Великого поширення набуло також індивідуальне листування. Воїнів поздоровляли з урядовими нагородами, бажали дальших успіхів у розгромі фашизму тощо. В свою чергу, фронтовики, дізнавшись про трудові досягнення героїв тилу, запевняли їх, що докладуть усіх зусиль для наближення перемоги. Наприклад, колгоспниця Є. Собко, яка встановила рекорд по в'язанню снопів, одержала з фронту 135 листів. В одному з них старші лейтенанти Жуков і Юзимбаєв та старший сержант Беляєв писали: «Дякуємо за ваш бойовий труд. Клянемося, що не знатимемо спокою доти, поки останній німець не складе зброю»⁹.

Листування фронтовиків з трудівниками тилу характерне явище для періоду Великої Вітчизняної війни. Воно було одним з могутніх джерел, звідки радянські люди черпали сили для подолання труднощів військового часу. Листи з фронту і відповіді на них широко обговорювались на підприємствах, в установах, колгоспах, викликали новий приплив сил і енергії, сприяли піднесенню трудової і політичної активності мас. Так, трудящі Харкова після обговорення листа від воїнів стали на трудову вахту на честь Харківських дивізій¹⁰, а робітники

³ «Социалистический Донбасс», 6 лютого 1944 р.

⁴ «Радянська Україна», 8 вересня 1944 р.

⁵ «Соціалістична Харківщина», 30 серпня 1943 р.

⁶ «Південна правда», 4 червня 1944 р.

⁷ «Социалистический Донбасс», 22 грудня 1944 р.

⁸ Архів МО СРСР, ф. 240, оп. 2772, спр. 8, арк. 110.

⁹ О. М. Вербило. Листування трудящих України з воїнами фронтів Великої Вітчизняної війни. — УІЖ, 1965, № 5, стор. 117.

¹⁰ «Радянська Україна», 30 квітня 1944 р.

Миколаївського порту взяли підвищені соціалістичні зобов'язання і закликали всіх трудящих розгорнути змагання за якнайшвидшу відбудову рідного міста. Колгоспники ж Миколаївщини у листі-відповіді воїнам 3-го Українського фронту зобов'язалися у стислі строки і без втрат зібрати врожай. Трудящі Дніпропетровської області за три місяці після визволення одержали з фронту близько 500 колективних листів і написали фронтовикам понад 1 тис. Обговорення цих листів стало джерелом політичного і трудового піднесення серед робітників і колгоспників¹¹.

Патріотичні листи з фронту допомагали трудящим західноукраїнських областей боротися з українським буржуазним націоналізмом. Так, лейтенант М. Войтюк звертався через газету до своїх земляків: «Б'ючись за свободу і незалежність всього Радянського Союзу, ми тим самим б'ємося за нашу багатостраждальну Радянську Україну, за нашу рідну Волинь... Закликаю вас віддати всі свої сили нашій загальній справі — повсякчасно і всюди допомагати доблесній Червоній Армії в її титанічній боротьбі проти німецько-фашистських загарбників»¹². У свою чергу воїни одержували велику кількість листів від трудящих західних областей України з подяками за визволення їх земель. Так, лише за серпень—жовтень 1944 р. з Львівщини надійшло на fronti Великої Вітчизняної війни близько 24 тис. таких листів¹³. Багато листів з дозволу адресатів друкувалися в місцевій пресі і використовувалися для політико-масової роботи.

Значну увагу зміцненню зв'язків фронту і тилу приділяла фронтова преса, яка постійно друкувала добірки матеріалів про найважливіші події в житті республіки. Фронтова періодика вмішувала вісті з визволених міст і сіл України, листи рідних і близьких воїнів. Так, газета одного з з'єднань 2-го Українського фронту лише за січень—березень 1944 р. опублікувала понад 50 таких листів¹⁴. Статті українських учених, письменників, державних діячів про героїчне минуле та сучасне українського народу зміцнювали патріотичні почуття воїнів.

Республіканські та обласні газети підтримували постійний зв'язок з газетами Українських фронтів. Систематичний обмін кореспонденціями було налагоджено між «Звездой Советов» (з 6-ї гвардійської стрілецької дивізії) та «Червоним прапором» (з Ровенської області). Перша вмішувала повідомлення про відродження народного господарства Ровенщини, а друга — про бойовий шлях воїнів-визволителів¹⁵. «Сталинское знамя» (3-й Український фронт) надсилала в «Социалистический Донбасс» відомості про героїчні подвиги бійців та офіцерів військових з'єднань, що визволяли Донбас, а на своїх сторінках вмішувала кореспонденції про хід відбудовчих робіт у містах і селах Донеччини¹⁶. Ці матеріали викликали жвавий інтерес серед фронтовиків і трудящих республіки.

Встановленню тісних контактів між трудівниками тилу і воїнами діючої армії сприяло шефство міст, районів і областей республіки над військовими з'єднаннями і госпіталями. Так, трудящі Донецької області допомагали 19 підшефним госпіталям, Полтавської — 83, а Львів-

¹¹ «Південна правда», 13 липня, 4 серпня 1944 р.; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—16, од. зб. 16, арк. 127.

¹² «Радянська Волинь», 3 квітня 1944 р.

¹³ Львівщина у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. Збірник документів і матеріалів, Львів, 1968, стор. 338.

¹⁴ «Советский воин», 9 квітня 1944 р.

¹⁵ «Червоний прапор», 30 травня 1944 р.

¹⁶ Архів МО СРСР, ф. 244, оп. 2980, спр. 31, арк. 485.

ської — 39¹⁷. Вони також організовували збір подарунків для воїнів, що визволяли їх населені пункти.

Постійні шефські зв'язки встановилися між трудящими і бійцями тих частин, що визволили їх міста й райони. Військові частини прикріплялися до районів, підприємств, навчальних закладів, міст, найменування яких вони носили. Трудящі України збирали й відправляли для підшефних воїнів подарунки, листи, обмінювалися з фронтовиками перехідними Червоними прапорами. Партиїні організації республіки і політоргани діючої армії широко практикували обмін лекторами. 31 грудня 1943 р. робітники Київського заводу «Ленінська кузня» через своїх представників направили бійцям і командирам передової лінії фронту вітальні листи і новорічні подарунки. Трудящі Харківщини також зібрали новорічні подарунки (1943 р.) і до 26-ї річниці Червоної Армії (1944 р.), відправивши їх воїнам Харківських, Красноградських, Лозовських і Барвенківських дивізій¹⁸.

Воїни у свою чергу брали шефство над дитячими закладами тилу. Наприклад, одна з частин 3-го Українського фронту — над дитячими будинками та Палацом піонерів м. Дніпропетровська. Шефи передали для бібліотеки Палацу найновішу літературу про героїчні справи славних захисників Батьківщини¹⁹.

У комсомольців Київського військового округу були підшефними дитячі будинки Києва, Житомира та Чернігова, де вони проводили бесіди, виступали з концертами художньої самодіяльності, керували спортивними та снайперськими гуртками²⁰. На початку 1945 р. воїни 50-ї гвардійської стрілецької дивізії у листі в Донецький обком КП України повідомляли, що зібрали 427,4 тис. крб. на організацію дитячого будинку для дітей фронтовиків і виявили бажання взяти над ним шефство. До закінчення війни вони відрахували для його утримання 1 млн. 400 тис. крб. За рішенням обкому партії цьому будинку було присвоєно ім'я 50-ї гвардійської стрілецької дивізії²¹.

Важливим засобом зміцнення єдності армії і народу в роки Великої Вітчизняної війни був обмін делегаціями. За запрошеннями партійних організацій перед робітниками, колгоспниками, службовцями виступали безпосередні учасники боїв. Розповіді фронтовиків про героїчні будні Червоної Армії справляли на слухачів надзвичайно сильне враження. Таке спілкування з народом благотворно впливало на боєздатість Збройних Сил і зміцнювало у трудівників тилу віру в близьку перемогу над ворогом, запалювало їх на досягнення нових виробничих успіхів. Члени делегацій, що виїздили на фронт, розповідали про творчу працю всіх радянських людей по відродженню країни.

Представники фронту також запрошувались на святкування всіх урочистих подій, що відбувалися в житті радянського народу. Вони брали участь в урочистих мітингах та зборах, виступали з лекціями та доповідями, відвідували підприємства, колгоспи, установи, знайомились з життям трудівників радянського тилу. Особливо тепло трудящі зустрічали делегатів тих військових частин, що визволяли їх міста.

¹⁷ М. О. Буцько, М. З. Данилюк. Партиїні організації України на чолі патріотичного руху трудящих республіки за надання допомоги фронту, — «Наукові праці з історії КПРС», К., 1965, вип. 3—4, стор. 286.

¹⁸ Там же.

¹⁹ «Радянська Україна», 6 січня, 10 березня 1944 р.

²⁰ Архів МО СРСР, ф. 131, оп. 74677с, спр. 14, арк. 61; «Ленинское знамя» (газета КВО), 1 березня, 6 травня, 4 жовтня 1944 р.

²¹ Архів МО СРСР, ф. 50 гв. с. д., оп. 1, спр. 2, арк. 16; Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 1, спр. 446, арк. 10.

Наприклад, у жовтні 1943 р. у м. Єнакієве на мітингах, присвячених славним бойовим справам 40-ї гвардійської дивізії, на шахтах «Південний комунар», «Червоний профінтерн», ім. К. Маркса, «Червоний Жовтень» та металургійному заводі взяло участь понад 6 тис. чол. Розповіді воїнів про героїчні подвиги визволителів міста викликали серед трудящих трудове піднесення, потребу напруженою працею допомогти Червоній Армії у її благородній місії. Робітники переглядали свої планові завдання і брали підвищені зобов'язання. Так, під час мітингу на шахті «Південний комунар» бригадир по проходці ствола тов. Раденко від імені бригади зобов'язав очистити ствол на 10 днів раніше строку. Пенсіонер Колесников зажадав повернутися на виробництво, щоб зробити і свій внесок у розгром ворога. Дружини шахтарів (від їх імені виступила домогосподарка тов. Метусова) вирішили взяти активну участь у відбудові рідного міста²².

На святкування 26-річниці Великого Жовтня в Донбас прибула делегація воїнів (4-й Український фронт) від тих дивізій, яким було присвоєно почесне найменування міст цього краю — Єнакієвого, Горлівки, Маріуполя та ін. Під час мітингів і зборів трудящі влаштовували її членам бурхливі овації. В Маріуполі представники фронту були присутніми на мітингах трудящих заводів ім. Ілліча, «Азовсталі», машинобудівного, а також взяли участь у засіданні партійного активу міста. Металурги «Азовсталі» (на мітингу було понад 900 чол.) розповіли про свої успіхи у відбудові підприємства, на якому внаслідок дворічної окупації працювала лише одна піч. А через два місяці після визволення їх стало до ладу уже три. Вони за місяць дали понад 4 тис. т сталі. На мітингу, що відбувся 6 листопада на Донецькому коксовому заводі, делегати від 50-ї гвардійської (молодший лейтенант Юр'єв і сержант Пригода) та 230-ї (старший лейтенант Богомолів і старшина роти Шадрін) стрілецьких дивізій розповіли про бої за визволення міста від фашистських загарбників. Робітники доповіли про виробничі успіхи у відбудові промисловості Донбасу, а після мітингу піднесли представникам дивізій факели, якими ті урочисто запалили відбудовані на честь 26-ї річниці Великого Жовтня доменні печі. За тиждень члени делегації виступили на 24-х мітингах, на яких було присутніх понад 15 тис. чол.²³

Представники 3-го Українського фронту протягом 1944 р. зустрілися з трудящими Одеси, Дніпродзержинська, Нікополя, Павлограда, Кривого Рога, Ново-Московська²⁴.

Члени делегацій подавали значну допомогу місцевим партійним організаціям у проведенні масово-політичної роботи. Так, перед трудящими Харкова з доповідями про 26-у річницю Червоної Армії виступили 200 офіцерів, 15 з них прибули прямо з фронту. Зустріч з представниками Харківських дивізій вилилась в хвилюючу демонстрацію єдності армії з народом²⁵. Представники Полтавських дивізій, що прибули в Полтаву в березні 1944 р., розповіли робітникам м'ясо- та прядильноткацького комбінатів і паровозоремонтного заводу про становище на фронтах Великої Вітчизняної війни. Лекції та доповіді фронтовиків у жовтні того ж року прослухали 7 тис. полтавчан²⁶.

²² Архів МО СРСР, ф. 244, оп. 2980, спр. 41, арк. 520—523.

²³ Архів МО СРСР, ф. 244, оп. 2980, спр. 31, арк. 482—484.

²⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 34, од. зб. 18, арк. 16; «Чорноморська Комуна», 13 серпня 1944 р.

²⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 34, од. зб. 18, арк. 16.

²⁶ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 6, од. зб. 1710, арк. 73; од. зб. 221, арк. 82.

У середині жовтня 1944 р. усі українські землі було остаточно визволено від окупації. В ті радісні дні на святкуванні визначної події в житті республіки в її столиці та багатьох містах і селах були присутні представники усіх Українських та 1-го Білоруського фронтів. Воїни зустрілися з киянами на мітингах, що відбулися на підприємствах міста та відвідали багато сел області.

Представники Червоної Армії за путівками Полтавського обкому КП України були присутніми під час свята в усіх районах області, де проводили мітинги, урочисті збори, виступали з доповідями. Трудящі, керовані патріотичними почуттями, брали зобов'язання про дострокове завершення осінніх сільськогосподарських робіт і понадпланову здачу продукції у фонд Червоної Армії. Наприклад, у Сенчанському районі для фронту навіть створювалися «червоні обози» з овочами. Зустрічі воїнів з трудящими республіки перетворювалися в хвилюючу демонстрацію нерозривної єдності армії з народом.

Командування та політоргани військових з'єднань встановили для колективів підприємств, що досягли найбільших успіхів у відбудові народного господарства, перехідні Червоні прапори та вимпели. Їх вручали воїни-фронтовики. В листопаді 1943 р. перехідний Червоний прапор 5-ї гвардійської мотострілецької бригади отримала бригада електромонтажників на чолі з комсомольцем Волошиним, яка досягла найкращих результатів під час відбудови м. Краматорська, а краще підприємство Маріуполя (січень 1944 р.) — 9-ї гвардійської винищувальної дивізії²⁷. В Харкові гвардійські вимпели частин, яким було присвоєно почесне найменування цього міста, першими одержали комсомольці електромеханічного заводу²⁸. Перехідний Червоний прапор Військової Ради 4-го Українського фронту вручався одному з трестів комбінату «Сталінвугілля» (з травня 1944 р.), а 2-ї гвардійської армії — кращому заводу машинобудування чи центральним електромеханічним майстерням. Шахта, що досягла найвищих і найякісніших показників вугледобутку, отримувала перехідний Червоний прапор Волновахської Червонопрапорної стрілецької дивізії²⁹.

Встановлення фронтом відзнак для тилу було важливим засобом морального заохочення трудящих республіки у боротьбі за поширення соціалістичного змагання і піднесення продуктивності праці під час відбудови зруйнованого війною господарства. Постійна увага воїнів-визволителів до всіх починань трудящих мобілізувала останніх на нові трудові звершення. У свою чергу досягнення трудящих у відбудові народного господарства надихали бійців і командирів Червоної Армії на нові подвиги в ім'я остаточного розгрому фашистської Німеччини. Постійний зв'язок з народом був і залишається важливим джерелом могутності і незламної сили Радянських Збройних Сил.

²⁷ «Советский воин», 16 листопада 1943 р.; 14 січня 1944 р.

²⁸ Харьковская партийная организация в борьбе за восстановление и развитие народного хозяйства (август 1943—1950 гг.). Сборник документов и материалов, Харьков, 1965, стор. 49.

²⁹ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 12, од. зб. 1, арк. 89.

ДО 30-РІЧЧЯ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ З УКРАЇНСЬКОЮ РСР

М. П. ТЕСЛЕНКО

ДО ІСТОРІЇ ПАРТІЙНОГО БУДІВНИЦТВА В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ

Визволення Західної України від іноземної окупації у вересневі дні 1939 р. і возз'єднання її в єдиній Українській Радянській державі — видатна подія у житті українського народу. Перед трудящими західноукраїнських земель відкрилися широкі перспективи будівництва нового соціалістичного життя. Наприкінці 1939 р. розпочали свою діяльність партійні організації, які очолили всю роботу серед трудящих по мобілізації їх на боротьбу за соціалістичну перебудову народного господарства і культури.

У відповідності з постановою ЦК ВКП(б) про створення первинних партійних організацій і оголошення прийому до партії в західних областях УРСР, ЦК КП(б)У направив до парторганів у нові області уповноважених. Посланці республіканської партійної організації провели значну організаційну роботу по налагодженню діяльності Тимчасових управлінь, земельних громад, органів робітничого контролю на підприємствах¹. Комуністи з східних областей об'єднувались в первинні партійні організації, які створювались на підприємствах і установах. Так, у Львівській області в жовтні — листопаді вже діяв 71 партосередок, які мали на обліку 1 434 комуністи. З них на партійній роботі працювали 363, на радянській і господарській — 272, в промисловості і на транспорті 631².

Партійні організації провадили значну агітаційно-масову роботу по підготовці і проведенню виборів до Народних Зборів Західної України. Вони залучили 51 725 агітаторів, з них понад 40 тис. з місцевого населення³. Вибори у Народні Збори пройшли при високій політичній активності трудящих. За кандидатів віддали свої голоси 92,93% від загального числа виборців.

Після одностайного схвалення Народними Зборами «Декларації про державну владу на Західній Україні», якою було проголошено встановлення Радянської влади на західноукраїнських землях трудящі краю приступили до активного соціалістичного будівництва. Найважливішою умовою в здійсненні величних накреслень було постійне керівництво Комуністичної партії і всебічна допомога народів-братів. У листопаді 1939 р. ЦК КП(б)У затвердив склади бюро обкомів партії у новостворених Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Станіславській і Тернопільській областях та розглянув питання про утворення партійних органів у повітах. На початку грудня відбулися перші засідання бюро обкомів партії, які розглянули питання партійного будівництва. Були затверджені склади міськкомів, райкомів партії в мі-

¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 176, арк. 146.

² Партархів Львівського обкому КП України, ф. 1, оп. 3, од. зб. 1, арк. 141.

³ В. Л. Варецький Соціалістичні перетворення у західних областях УРСР, К., 1960, стор. 99.

стах та сільських повітових комітетів. Всього у цих областях діяло 63 міських, районних та повітових комітетів партії⁴.

Партійні органи на місцях приділяли значну увагу створенню і організаційно-партійному зміцненню партосередків на підприємствах, установах, учбових закладах. Так, 16 січня 1940 р. бюро Львівського обкому КП(б)У обговорило питання про стан внутріпартійної роботи в Рава-Руському та Любачівському повітових комітетах партії⁵. Ряд парторганізацій цих повітів роботу планували, систематично провадили партійні збори, комуністи мали доручення, підвищували ідейно-політичний рівень. Поруч з цим бюро вказало на окремі недоліки в справі налагодження організаційно-партійної роботи. (Не всі секретарі парторганізацій та їх заступники були затверджені на бюро, не налагоджено їх навчання, слабо здійснювався контроль рішень звітно-виборчих партзборів) і накреслив заходи по їх усуненню. Зокрема бюро звернуло увагу на якість підготовки і проведення партійних зборів, наголосивши при цьому на залученні до цієї справи більше комуністів, заслуховувати на зборах звіти їх про виконання доручень. Одночасно бюро ухвалило провести обласну нараду завідуючих оргінструкторськими відділами повітових комітетів з питань організаційного зміцнення парторганізацій⁶.

У січні 1940 р. в західних областях був затверджений новий адміністративно-територіальний поділ. Замість ліквідованих повітів створювались райони. Відповідна постанова ЦК КП(б)У була ухвалена і щодо парткомітетів. Було створено 208 районних та 23 міських комітетів партії⁷. Центральний Комітет КП(б)У вирішив питання добору кадрів в парторгани. Наприкінці грудня Політбюро ЦК КП(б)У направило з східних областей 495 працівників для роботи в парторганах західних областей,⁸ у червні 1940 р. — 711 чол.⁹ Всі ці заходи сприяли підвищенню і організаційному зміцненню первинних осередків, росту рядів партії. Вже в березні 1940 р. в західних областях діяло 1176 парторганізацій та 80 кандидатських і партійно-комсомольських груп, які об'єднували 14 920 комуністів¹⁰.

Партійні організації проводили значну пропагандистську роботу серед трудящих краю по роз'ясненню економічних та політичних основ Радянської влади. Широкого розмаху набрала ця діяльність під час підготовки до виборів у Верховну Раду СРСР та Верховну Раду УРСР. Парторгани до агітаційно-масової роботи залучили найбільш підготовлених агітаторів, провели з ними п'ятиденний семінар, організували 65 157 гуртків по вивченню Радянської Конституції та виборчого закону¹¹. У Львові було відкрито Будинок пропаганди та агітації, який став центром всієї масово-політичної роботи серед населення. Відділ пропаганди і агітації ЦК КП(б)У провів чотириденний семінар агітаторів міста. В ході цієї роботи зміцнювались партійні осередки, гартувались комуністи, зростав їх авторитет.

Великою школою перевірки практичної діяльності парторганів західних областей були звітно-виборчі збори та конференції, проведені у квітні 1940 р., на яких комуністи всебічно обговорювали питання про форми і методи партійної роботи, критично оцінювали діяльність райкомів, міськкомів і обкомів партії в справі керівництва господарським і

⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 187, арк. 35.

⁵ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 95, арк. 21.

⁶ Там же, арк. 22.

⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 191, арк. 38—60.

⁸ Там же, од. зб. 187, арк. 116.

⁹ Там же, оп. 144, од. зб. 48, арк. 7.

¹⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 7, од. зб. 383, арк. 111.

¹¹ Торжество історичної справедливості, Львів, 1968, стор. 595.

культурним будівництвом, висловлювали конкретні пропозиції щодо піднесення організаційно-партійної та пропагандистської роботи. На партійних зборах, конференціях вперше обирались керівні партійні органи: партійні комітети, бюро, секретарі, ревізійні комісії райкомів, міськкомів, обкомів партії.

На 15 квітня звітно-виборні збори пройшли в усіх парторганізаціях. З 15 по 22 жовтня відбулися районні і міські партконференції, які підбили підсумки внутріпартійної роботи, накреслили заходи по піднесенню організаційно-партійної роботи та обрали керівні партійні органи. В роботі партконференції Львова (20—21 квітня 1940 р.) брало участь 215 делегатів з правом ухвального голосу і 46 — з правом дорадчого, які представляли 1550 комуністів міста. Серед делегатів 27 чол. нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу, 6 депутатів Верховної Ради УРСР і 3 депутати Верховної Ради СРСР¹². Конференція обрала міськком партії у складі 43 чол. та ревізійну комісію в складі 5 чол. На пленумі міськкому партії обрано бюро у складі 7 чол., яке згодом на основі критичних зауважень делегатів та резолюції конференції розробило заходи по піднесенню рівня організаторської і політичної роботи.

Обкоми партії підбили підсумки звітно-виборчої кампанії і констатували, що вибори керівних партійних органів пройшли на високому ідейно-політичному рівні і високій активності комуністів. Так, з 2 500 комуністів парторганізацій Дрогобицької області на звітно-виборних зборах було присутніх 2112 чол., в обговоренні доповідей виступило 1302 члени партії. В 20 первинних організаціях обрали партбюро, в 195 — секретарів і заступників (з них 73 обрані вперше). З 215 секретарів первинних парторганізацій 84 мали вищу, незакінчену вищу та середню освіту¹³. Наприкінці квітня 1940 р. пройшли обласні партконференції, які підбили підсумки діяльності партійних організацій за перші місяці Радянської влади, узагальнили позитивний досвід, викрили недоліки в роботі і накреслили заходи їх усунення та плани на майбутнє. Основне питання, яке порушувалося на них,— піднесення рівня партійно-політичної роботи, спрямування зусиль комуністів на розвиток сільського господарства по соціалістичному шляху і організаційно-господарське зміцнення перших колгоспів. Обласні конференції обрали склади обкомів, бюро і секретарів.

Звітна кампанія в парторганах значно поживила діяльність усіх ланок партжиття, підвищила авторитет осередків, зміцнила їх зв'язки з широкими масами трудящих.

XV з'їзд КП(б)У (травень 1940 р.) відзначив, що партійна організація України при допомозі й керівництві з боку ЦК ВКП(б) успішно справилась з завданнями, поставленими перед нею в західних областях, зобов'язав комуністів оновленого краю і далі працювати над зміцненням Радянської влади, виховувати трудящих у дусі радянського патріотизму, відданості справі комунізму і соціалістичній Батьківщині, в дусі дружби народів СРСР, революційної пильності¹⁴.

Виконуючи настанови XV з'їзду КП(б)У, парторганізації велику увагу приділяли організаційному зміцненню осередків, розстановці комуністів на вирішальних ділянках соціалістичного будівництва. Завдяки цьому значна частина з них організаційно і політично зміцніли, вирости кількісно і могли вирішувати складні господарські і політичні завдання по перебудові життя трудящих визволеного краю. Наприкінці першої

¹² «Вільна Україна», 22 квітня 1940 р.

¹³ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 5001, оп. 1, од. зб. 260, арк. 45.

¹⁴ «Більшовик України», 1940, № 5, стор. 96.

половини 1940 р. у Львівській і Дрогобицькій областях діяло 148 партосередків, які налічували від 16 до 50 членів і кандидатів партії¹⁵. На 1 липня того ж року на промислових підприємствах, транспорті і зв'язку Львівщини працювало 1033 комуністи, об'єднаних у 68 парторганізаціях, в установах, у господарських органах працювало 1083 члени ВКП(б)¹⁶. На підприємствах нафтової промисловості і транспорту Дрогобищини у 57 осередках налічувалося 686 комуністів¹⁷.

Центральний Комітет та партсргани західних областей приділяли значну увагу підвищенню політичного рівня комуністів. Це питання стояло в центрі уваги парторганізацій. В гуртках партійної освіти Дрогобицької області у 1940 р. навчалось 1910 комуністів, 1907 безпартійних, 160 комсомольців, 2601 чол. — самостійно вивчали теорію марксизму-ленінізму¹⁸. Велику роль в ідейному озброєнні комуністів відігравали партійні кабінети, створені при міськкомках і райкомках партії. В парткабінетах для вивчаючих марксистсько-ленінську теорію читались лекції, проводились консультації. Так, до 15 квітня 1940 р. у парткабінетах Львівщини для них було прочитано 497 лекцій, Дрогобицької області — 312¹⁹.

На бюро, пленумах партійних комітетів систематично обговорювались актуальні питання економічного, політичного, внутріпартійного життя.

Так 1940 р. бюро Львівського обкому партії обговорювало питання: про хід націоналізації промислових підприємств; підготовку шкіл до навчального року; про роботу творчої інтелігенції; викладання основ марксизму-ленінізму в державному університеті, політехнічному та медичному інститутах; про стан роботи культосвітніх закладів області та ін.

Партійні організації керували і спрямовували роботу Рад депутатів трудящих, профспілок, комсомолу. Вони очолили підготовку та проведення виборів у обласні, міські, районні, сільські та селищні Ради, що відбулися 15 грудня 1940 р. Так, райкоми, партійні організації Золочівського і Кам'яно-Струмівського районів на Львівщині затвердили членами виборчих комісій 3888 чол., 3365 агітаторів, організували 2166 гуртків по вивченню Конституції та Положення про вибори, які відвідувало 47 170 виборців²⁰.

Парторгани проявляли постійну турботу про виховання місцевих кадрів. У жовтні — грудні 1939 р. у Львівській області на керівну радянську і господарську роботу із місцевого населення було висунуто понад 10 тис. чол. Тільки у Львові директорами підприємств і їх заступниками було призначено з числа робітників 158 чол.²¹ Міськком партії організував для них курси, а у січні 1940 р. провів 20-денний семінар²².

У Волинській області до квітня 1940 р. на керівну радянську і господарську роботу було висунуто 5643 місцевих активісти, в тому числі 476 жінок, 146 колишніх наймитів²³.

До активної участі в будівництві нового життя залучалися колишні члени КПЗУ і КСМЗУ. Правда, в умовах, коли на КПП і КПЗУ лягла пляма політичного недовір'я, парторгани західних областей не в повній

¹⁵ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 5001, оп. 1, од. зб. 133, арк. 1.

¹⁶ Там же, ф. 3, оп. 7, од. зб. 521, арк. 1.

¹⁷ Там же, ф. 5001, оп. 1, од. зб. 262, арк. 7.

¹⁸ Там же, од. зб. 7, арк. 32.

¹⁹ Там же, арк. 33; ф. 3, оп. 1, од. зб. 1, арк. 50.

²⁰ Там же, ф. 3, оп. 1, од. зб. 2, арк. 139.

²¹ Там же, ф. 1, оп. 3, од. зб. 1, арк. 141—142.

²² Там же, ф. 3, оп. 4, од. зб. 618, арк. 9.

²³ Нариси історії Волинської обласної партійної організації, Луцьк, 1968, стор. 54.

мірі використовували ці кадри. Проте значна кількість з них працювала на керівних посадах в господарських установах, на радянській і профспілковій роботі і виправдали повністю довіря. Так, делегат IV з'їзду КПЗУ від Ковельської окружної організації І. Н. Тишик працював заступником голови обкому профспілки працівників освіти, секретар Голубського райкому КПЗУ Г. Ф. Мартинюк — заступником голови Голубського райвиконкому, М. М. Яков'юк — активна діячка КПЗУ на Волині, працювала головою профспілки працівників лісової промисловості²⁴, І. Ф. Сивохіп, який очолював Львівський-Підміський окружком КПЗУ — працював завідувачим відділом обкому профспілки робітників нафтової промисловості, а пізніше інструктором ЦК профспілки робітників нафтової промисловості республіки²⁵.

Після виборів у місцеві Ради партійні організації організували навчання новообраних керівників в радянських органах влади. При обласних виконкомів діяли постійно діючі семінари голів райвиконкомів, їх заступників та секретарів, при райвиконкомів навчалися голови міських, сільських та селищних Рад.

Комуністи приділяли увагу профспілковим і комсомольським організаціям. У листопаді-грудні згідно з постановою ВЦРПС у західних областях відбулася перереєстрація членів профспілок, вибори профспілкових органів і створення нових організацій. Всю цю роботу постійно направляли комуністи. Завдяки цьому виборні профспілкові збори пройшли організовано, при високій активності членів профспілки. У Львівській області на них було присутніх 52 693 чол. (90% до загальної кількості членів профспілки), в обговоренні доповідей виступило 7 тис. чол., до складу профспілкових органів обрано 5 222 чол.²⁶ Профспілки звільненого краю розгорнули соціалістичне змагання серед робітників за дострокове виконання виробничих планів.

Завдяки трудовому піднесенню значно підвищилась продуктивність праці, план виробництва промислової продукції в 1940 р. по Львівській області виконано на 122,9%, понад план вироблено товарів на суму 39 806,3 тис. крб.²⁷

Під постійним керівництвом партійних органів створювались і розгортали свою діяльність комсомольські організації, які надавали значну допомогу парторганізаціям в зміцненні Радянської влади і соціалістичному будівництві. Комсомольці, які прибули з східних областей, для молоді визволених західноукраїнських земель створювали гуртки по вивченню програми і Статуту ВЛКСМ. У Волинській області вже у грудні 1939 р. працювало 486 таких гуртків²⁸, у квітні 1940 р. у Львівській області діяло 700 гуртків, у яких навчалось 1200 юнаків і дівчат²⁹. Значно зростали ряди комсомолу. Так, на квітень 1940 р. тільки у Львівській області було прийнято в члени ВЛКСМ 814 чол., а за перше півріччя того ж року в ряди комсомолу в західних областях УРСР вступило 10 685 чол.³⁰ Комсомольські організації діяли на підприємствах, в селах, учбових закладах. Більшість з них створено там, де ще не було первинних партосередків і вони вирішували важливі політично-господарські заходи по соціалістичному будівництву.

²⁴ Нариси історії Волинської обласної партійної організації, стор. 54.

²⁵ На чолі визвольної боротьби, К., 1965, стор. 201.

²⁶ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 4, од. зб. 618, арк. 9.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же, оп. 3, од. зб. 43, арк. 23.

²⁹ «Ленінська молодь», 24 квітня 1940 р.

³⁰ В. Малапчук. Торжество ленінської національної політики, Львів, 1963, стор. 291.

Поширюючи зв'язки з трудящими масами, партійні організації зростили за рахунок передових робітників, інтелігенції. 1940 і половину 1941 р. вони прийняли в члени партії 1628 чол.; з них 955 — з числа комсомольців. На цей час парторганізації західних областей налічували 34 135 комуністів, які об'єднувалися в 2 763 осередках³¹.

Під їх керівництвом при повсякденній допомозі з боку ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У трудящі західних областей разом з усім радянським народом будували на звільнених землях нове щасливе життя.

³¹ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 39.

Л. М. БАХМАТОВА

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ ПО ЗАЛУЧЕННЮ ЖІНОК-СЕЛЯНОК ДО КОЛГОСПНОГО БУДІВНИЦТВА (1945-1950 рр.)

Одним з важливих досягнень соціалістичного будівництва в нашій країні є розкріпачення жінок, масове залучення їх до політичного, державного, господарського і культурного життя. Комуністична партія, Радянська держава відкрила перед ними широкий шлях розквіту їх здібностей і талантів. Це відчули на собі й трудящі жінки західноукраїнських земель після визволення і возз'єднання останніх з Радянською Україною. Розв'язуючи завдання соціалістичного будівництва, Комуністична партія дбала про підвищення політичного і культурного рівня трудівниць, які брали дедалі активнішу участь в будівництві нового життя. Ще в довоєнний час в цьому напрямку були зроблені перші кроки. Широко розгорнулася робота по залученню жінок до творчої діяльності в галузі соціалістичних перетворень у західних областях України після перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні і завершення возз'єднання всього українського народу в єдиній Українській соціалістичній державі¹.

Найскладнішим завданням партійних організацій західних областей УРСР було здійснення соціалістичної перебудови сільського господарства. У промові на I Всеросійському з'їзді робітниць 19 листопада 1918 р. В. І. Ленін говорив: «Тільки тоді, коли ми від дрібних господарств перейдемо до спільного і до спільного обробітку землі, тільки тоді буде повне визволення і розкріпачення жінок»². На цьому шляху комуністам довелося подолати ряд труднощів, зумовлених, насамперед, спадщиною минулого.

Серед західноукраїнських трудящих мас надзвичайно живучими були залишки буржуазної ідеології. Найбільш відсталою, неписьменною, затурканою, обплутаною релігійними забобонами і політично пасивною

¹ М. К. Івасюта. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР, К., 1962; Й. Д. Черниш. Комуністична партія України — організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939—1958), Львів, 1963; В. П. Столяренко. Борьба КПСС за социалистическое преобразование и дальнейшее развитие сельского хозяйства западных областей Украины (1944—1955 гг.). Автореферат докторской диссертации, К., 1964; К. Сироцинський. Перемога колгоспного ладу в західних областях Української РСР, К., 1953; та ін.

² В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 158.

частиною населення були селянки. Цим становищем сільських трудівниць прагнули скористатися куркулі, українські буржуазні націоналісти, які в цілях боротьби проти Радянської влади, колгоспного будівництва намагалися отруїти їх свідомість ядом націоналізму, перешкоджати участі у перетвореннях на селі. Вороги нового ладу грабували і залякували населення, тероризували радянських активістів, часто вбивали ні в чому неповинних людей.

Партійним організаціям одночасно доводилося боротися проти недовірливого ставлення жінок до громадської, державної діяльності, сприяти піднесенню їх політичної свідомості і культурного рівня. У цьому складному процесі необхідно було врахувати ряд специфічних особливостей в умовах життя, побуту і праці жінок. Ще в бесіді з Кларою Цеткін В. І. Ленін підкреслював, що для залучення мільйонних мас трудівниць до справи комуністичної перебудови суспільства необхідно створити відповідні органи для роботи серед них, потрібні особливі методи агітації й організаційні форми³. Керуючись ленінськими настановами, партійні організації західних областей стосовно до конкретних умов зуміли вирішити це питання. Однією з важливих форм роботи серед жінок західних областей УРСР були делегатські збори, жіночі ради і створені при них секції⁴.

Делегатські збори проводили масово-політичну роботу, допомагали ліквідації неписьменності і малописьменності, залучали активісток до діяльності в різних громадських організаціях, закликали брати участь в господарському і культурному будівництві, боротися проти буржуазних націоналістів. Значна увага приділялась також підготовці кваліфікованих жіночих кадрів для народного господарства, організації мережі дитячих закладів.

При розв'язанні цих завдань партосередкам довелося переборювати опір з боку ворожих елементів, зокрема українських буржуазних націоналістів, які намагалися відвернути жінок від участі в громадсько-політичному житті, вдаючись з цією метою до терору, вбивств активісток. Чимало з них загинуло, наприклад, від рук бандитів в Станіславській області (нині Івано-Франківська)⁵.

Незважаючи на підступні дії ворогів, партійні організації поширювали свій вплив на делегатські збори, дедалі численніші маси трудівниць. Якщо наприкінці 1945 р. в західних областях налічувалось 71 572 жінки-делегатки⁶, у квітні 1946 р. — 91 066⁷, то наприкінці 1947 р. 7285 делегатських зборів об'єднували 132 тис. членів⁸. Значна кількість делегатських зборів і жіночих рад працювала на селі. З 687 делегатських зборів, створених наприкінці червня 1945 р. у Львівській області, в селах діяло 432⁹, а з 411 жіночих рад Станіславської області — 307¹⁰.

Делегатські збори, жіночі ради на селі були справжніми помічниками партійних організацій, сільрад у проведенні політики партії серед жінок. Делегатки виступали перед селянами, викриваючи підлі дії бандитів, проводили роз'яснювальну роботу серед обманутих націоналістичною пропагандою. За участю активісток було створено широку мережу

³ К л а р а Ц е т к і н. Спогади про Леніна, К., 1955, стор. 53.

⁴ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 444, арк. 19.

⁵ Партархів Івано-Франківського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 1227, арк. 42.

⁶ Підраховано автором на основі матеріалів ПА ІПП ЦК КП України та партархівів обкомів КП України досліджуваних областей.

⁷ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 144, од. зб. 330, арк. 1.

⁸ «Правда України», 4 січня 1948 р.

⁹ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 8, од. зб. 784, арк. 214.

¹⁰ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—14, од. зб. 1594, арк. 2.

шкіл, гуртків, груп по ліквідації неписьменності і малописьменності. Вже до початку 1947 р. грамоти навчалися 141 тис. жінок¹¹, а до березня 1949 р. — 352 тис.¹² В роботі серед жіноцтва широко використовувалися різноманітні форми і методи, у тому числі кіно, радіо, преса, лекційна пропаганда, культосвітні заходи. У трудящих жінок виховувалися риси радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму. Зусилля партії спрямовувалися на викриття ідеології буржуазного націоналізму, роз'яснення завдань соціалістичного будівництва і ролі радянських трудівниць. Важливе місце в масово-політичній роботі серед селянок відводилось розкриттю переваг колективного господарювання.

Уже в перші післявоєнні роки багато активісток виступили ініціаторами відродження довоєнних колгоспів і створення нових. Так, у 1944 р. у новостворюваному колгоспі «Правда» Острозького району на Рівненщині серед перших членів артіль було 33 жінки¹³. В числі 20 фундаторів колгоспу ім. РСЧА (Мізоцький район цієї ж області), організованого у 1945 р., налічувалось 17 селянок¹⁴. Ініціатором створення сільгоспартілі ім. Будьонного в с. Стоянів Радехівського району Львівської області була жінрада на чолі з Катериною Колядою, яка згодом стала комуністкою¹⁵. До початку 1946 р. в західних областях України за активною участю жінок було організовано 177 колгоспів¹⁶.

Під керівництвом комуністів, при підтримці делегатських зборів, жінрад почали виникати ініціативні групи, перші колгоспи і на Закарпатті. Навесні 1946 р. в с. Яворово Ужгородського округу 14 селян-бідняків і середняків об'єдналися в першу на Закарпатті сільгоспартіль. В числі організаторів її була й голова жінради Марія Митровцій. Наприкінці того ж року в області діяло вже 2 артіль¹⁷.

Діяльність партійних організацій по створенню колгоспів і залученню до них жінок проходила в умовах гострої класової боротьби. Вороги радянської влади всіляко намагалися залякати жінок, не дати їм змоги стати на шлях нового життя. У березні 1945 р. в с. Рипнів Новомилятинського району Львівської області була вбита селянка-біднячка, мати трьох дітей, вдова Марія Дуган лише за те, що насмілилась подати заяву про вступ до артіль. Від рук бандитів загинула знатна ланкова, депутат обласної Ради депутатів трудящих Марія Баюс, організатор одного з перших колгоспів у Західній Україні ще в 1939 р., а після війни — ініціатор відновлення артіль в своєму рідному селі Поляна Поморянського району на Львівщині¹⁸. Ні терор, ні переслідування націоналістів не зупинили жінок, відданих захисниць соціалістичного ладу. Так, коли в с. Серафимці Гроденківського району на Станіславщині бандити вбили комсомолку Юстину Онуцьку, яка першою подала заяву про вступ до колгоспу, в день похорон у селі відбулися збори, учасники їх зобов'язалися здійснити надії юної патріотки — організувати колективне господарство. Це була відповідь односельчан на підступні дії ворогів¹⁹.

¹¹ «Правда України», 28 січня 1947 р.

¹² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 77, од. зб. 15, арк. 33.

¹³ Партархів Рівненського обкому КП України, ф. 400, оп. 1, од. зб. 173, арк. 35.

¹⁴ Там же, арк. 70.

¹⁵ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 4, од. зб. 309, арк. 30.

¹⁶ «Правда України», 30 січня 1946 р.

¹⁷ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 4, арк. 112.

¹⁸ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 8, од. зб. 175, арк. 10; оп. 4, од. зб. 276, арк. 27.

¹⁹ Партархів Івано-Франківського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 122, арк. 30.

Дізнавшись про криваву розправу з членом жінради Галиною Бур'є жіночий актив с. Чорний Потік Заставнівського району Чернівецької області відповів на цей злочин тим, що організував ініціативну групу по створенню колгоспу²⁰.

Важливе значення в посиленні виховної роботи серед трудівниць, залученні їх до відбудови народного господарства і соціалістичного будівництва мала республіканська нарада активу жінок західних областей республіки у січні 1947 р. Цьому передували численні збори, на яких обирались делегатки. Учасники наради ознайомилися з передовим досвідом колгоспного життя, а повернувшись додому розповідали про це своїм землякам по радіо, в газетах, на зборах. Багато делегаток стали ініціаторами й організаторами колгоспів. Так, в с. Шапот Віжницького району Чернівецької області жінки-активістки на чолі з учасницею республіканської наради, головою жінради Катериною Цап створили ініціативну групу. А в с. Сатумари Герцаївського району цієї ж області після звіту делегатки тов. Сурджіо на жіночих зборах 21 селянка подала заяву про вступ до артілі²¹.

Влітку і восени 1947 р. цей рух значно пожвавився, зростала кількість жінок-колгоспниць. Якщо у вересні 1946 р. у 20 артілях Станіславщини їх налічувалось 713²², то наприкінці липня 1947 р. у 30 артілях — 1137²³, а у кінці вересня того ж року в 44 — 1832 жінки²⁴.

На кінець 1947 р. трудящі західних областей досягли значних успіхів у відбудові сільського господарства. В Ровенській області було відновлено і створено 180 колгоспів, що об'єднували 10 500 селянських господарств²⁵, на Львівщині — 216²⁶.

1948 р. почався процес масового вступу селян до колгоспів. Ідея колективізації дедалі глибоше проникала в свідомість сільських трудівників, в тому числі й жінок. Цьому в значній мірі сприяла діяльність партії, спрямована на ліквідацію політичної і культурної відсталості селянок, залучення їх до відбудови та соціалістичної перебудови народного господарства західноукраїнського села.

ЦК КП України вжив заходів щодо поліпшення роботи серед жінок у республіці, зокрема діяльності делегатських зборів, жінрад, масово-політичної пропаганди. З метою підвищення ролі делегатських зборів на селі ЦК КП України пропонував обирати голів жінрад громадськими заступниками голів сільрад і колгоспів²⁷.

Настанови партії успішно втілювались у життя. Так, у Львівській області з 35 райкомів партії 17 обговорили на пленумах хід виконання рішень ЦК КП України²⁸. Сільські райкоми стали частіше слухати звіти про роботу серед трудівниць села секретарів первинних парторганізацій, позаштатних інструкторів і голів жінрад. В колгоспах і більшості сільрад останні були обрані громадськими заступниками. Це стало важливим кроком у вихованні керівних жіночих кадрів для сільського господарства, сприяло розширенню жіночого активу. Якщо наприкінці 1947 р. в західних областях налічувалось 132 тис. жінделе-

²⁰ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 26, арк. 36.

²¹ Там же, оп. 6, од. зб. 26, арк. 4.

²² Партархів Івано-Франківського обкому КП України, ф. 1, оп. 1—1, од. зб. 1229, арк. 93.

²³ Там же, од. зб. 1232, арк. 75.

²⁴ Там же, арк. 106.

²⁵ Партархів Ровенського обкому КП України, ф. 400, оп. 1, од. зб. 175, арк. 3.

²⁶ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 8, од. зб. 237, арк. 235.

²⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 831, арк. 14, 15, 16, 20.

²⁸ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 4, од. зб. 309, арк. 11, 12

гатов ²⁹, то в березні 1949 р. — 156 тис.³⁰, а в 1950 р. — понад 180 тис.³¹

Значно поштовпувалась діяльність делегатських зборів. Тільки на Волині в 1948 р. у колгоспах і селах відбулося 9236 зборів, у яких взяли участь 415 540 трудівниць ³². В центрі їх уваги було питання про підвищення ролі жінок в колгоспному будівництві.

Значну роль у залученні селянок до сільгоспартілей відіграли організовані обкомами і райкомами партії екскурсії в східні області країни. Так, до серпня 1948 р. лише на Львівщині ними було охоплено близько 2 тис. жінок ³³. Учасниці екскурсій несли в маси слово правди про колгоспне життя, виступали ініціаторами й організаторами колективних господарств. Так, жінки Нижнє-Яричівського району Львівської області після відвідання одного з передових колгоспів стали ініціаторами створення 3 артільей ³⁴. До кінця червня 1948 р. тільки на Волині з активною участю селянок було створено 102 колгоспи, а наприкінці серпня кількість їх зросла до 180 ³⁵.

Велику роль в організації колективних господарств відіграли жіночі ради, жінки-делегатки. На Ровенщині в с. Сарни Сарненського району в справі створення артілі виявила активність жінрада, керована Марією Усачек, і земельна секція сільради на чолі з її головою Мартою Крамарчук. До правління колгоспу були обрані Марія Усачек і жінделегатка Гафія Дерганець, а Варвара Дерганець ввійшла в склад ревізійної комісії. Одна з найкращих голів жінрад Сарненського району Марія Чернушенко стала першою в області жінкою — головою колгоспу «Червона зірка» (с. Катеринівка) ³⁶.

В перших рядах борців за перемогу колгоспного ладу йшли жінки-делегатки Закарпаття. Так, голова жінради с. Ключарки Мукачівської округи Поланія Гебеш першою подала заяву про вступ до артілі, а її приклад наслідували ще 12 делегаток. В с. Великий Березний у створеному з ініціативи активісток колгоспі ім. Леніна серед 22 членів було 20 жінок. В Берегівській окрузі діяльними учасницями колгоспного будівництва стали 137 трудівниць ³⁷.

Зростали ряди агітаторів за колгоспне життя і в інших районах та областях. Так, у Станіславській області голова жінради с. Рибне Кутського району Марія Гиннул після роз'яснювальної роботи серед селян зібрала 100 заяв про вступ до артілі. А в с. Кобані цього ж району жінделегаткам Ганні Савюк, Ользі Дуплей, Кишині Морфей, Марії Бубатчук, які стали ініціаторами створення колгоспу, їх односельчани подали близько 200 заяв ³⁸.

Значну допомогу парторганізаціям у залученні трудівниць села до колгоспів подавали позаштатні інструктори райкомів і окружкомів по роботі серед жінок, які добирались з числа жіночого партактиву. В

²⁹ «Правда України», 4 січня 1948 р.

³⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 77, од. зб. 15, арк. 32.

³¹ Підраховано на основі матеріалів партархіву Інституту історії партії ЦК КП України та партархівів обкомів КП України досліджуваних областей.

³² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 77, од. зб. 15, арк. 2.

³³ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 4, од. зб. 276, арк. 24.

³⁴ Партархів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 123, арк. 54, 70.

³⁵ Партархів Ровенського обкому КП України, ф. 400, оп. 1, од. зб. 15, арк. 259.

³⁶ Там же, арк. 244.

³⁷ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 297, арк. 87.

³⁸ Партархів Івано-Франківського обкому КП України, ф. 1, оп. 1—2, од. зб. 680, арк. 121.

Хустській окрузі Закарпатської області позаштатні інструктори А. Бабенко, М. Єрмілова і А. Персань залучили до артільей понад 100 жінок³⁹.

Вороги Радянської влади — недобитки українських буржуазних націоналістів не могли примиритися з тим, що дедалі ширші маси трудового селянства ставали на соціалістичний шлях і всіляко намагалися використати в своїх цілях відсталу частину селянок. Але внаслідок широкої масово-політичної роботи партійних організацій серед жінок, активізації діяльності жінрад і делегатських зборів ця частина трудівниць зрозуміла свої помилки. З часом багато з них стали завзятими учасницями колгоспного будівництва.

Темп колективізації посилювався в 1949 р. Зросла й увага ЦК КП України, партійних організацій до політичного виховання серед жінок-селянок. Посилення впливу партії було важливою умовою дальшого залучення їх до колгоспного будівництва.

Вжиті заходи сприяли всемірному поліпшенню партійного керівництва роботою серед жіночих мас на селі. На засіданнях бюро обкомів партії західних областей протягом 1948—1950 рр. ці питання обговорювались 200 раз⁴⁰. Міськкоми і райкоми Волині в 1950 р. 136 раз ставили їх на порядок денний⁴¹.

Зростала роль жінрад і делегатських зборів у колгоспному будівництві. З їх ініціативи у Волинській області до березня 1949 р. було створено 150 колгоспів⁴², а на Львівщині до 20 березня — 163⁴³. Широко залучали селянок до проведення суцільної колективізації жінради Тернопільщини, де вже до 25 січня 1950 р. у числі колгоспників було 235700 жінок. Ініціаторами в боротьбі за соціалістичну перебудову села проявили себе голови жінрад Марія Прижанівська, Галина Маланчук, ланкові артільей Ганна Екерт, Текля Гарматюк та багато інших⁴⁴.

1950 р. колективізація сільського господарства в західних областях завершилась. На 1 липня того року в Закарпатській та Чернівецькій областях артільей об'єднували 91% селянських господарств, було усунуто 95,6% всієї посівної площі⁴⁵. Це була видатна перемога на шляху соціалістичної перебудови західноукраїнського села, в яку значний вклад внесли жінки-активістки. Вони в умовах жорстокої класової боротьби під керівництвом партійних організацій, жіночих рад, делегатських зборів своєю самовідданою діяльністю сприяли зміцненню Радянської влади і успіхам колгоспного будівництва. Всього з ініціативи жінрад і жіночого активу в Волинській, Тернопільській, Львівській, Станіславській, Закарпатській і Чернівецькій областях було створено понад 900 колективних господарств⁴⁶.

Трудівниці села під керівництвом комуністів доклали багато зусиль і в організаційно-господарському зміцненні новостворених артільей. Жіночі ради, делегатські збори допомагали очищати їх від ворожих елементів, зміцнювали трудову дисципліну, сприяли поліпшенню організації праці, боролися за високі врожаї, дбали про агротехнічну освіту колгоспниць.

³⁹ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 361, арк. 4.

⁴⁰ Підраховано на основі матеріалів ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 106, од. зб. 6, арк. 3—34.

⁴¹ Підраховано на основі матеріалів ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 116, од. зб. 16, арк. 3—104.

⁴² Там же, оп. 77, од. зб. 15, арк. 4.

⁴³ Там же, арк. 25.

⁴⁴ Там же, оп. 116, од. зб. 1, арк. 131, 302.

⁴⁵ Й. Д. Черниш. Назв. праця, стор. 126.

⁴⁶ Підраховано на основі матеріалів ПА ІІП ЦК КП України та партархівів обкомів КП України досліджуваних областей.

Кількість активісток на селі швидко зростала. Якщо у Волинській області на 1 жовтня 1948 р. в сільгоспартілях діяло 507 жінорад, що об'єднували 7873 делегаток⁴⁷, то на 20 січня 1950 р. відповідно — 1075 і 17470⁴⁸. Жіноради і делегатські збори, особливо там, де не були створені ще партосередки, стали справжньою опорою партійних комітетів у боротьбі за зміцнення колгоспів. Вони викривали хиби в роботі правління артільей, вносили свої пропозиції, спрямовані на усунення недоліків. Сміливі виступи активісток на зборах делегаток, колгоспників, з окружних, районних і обласних газетах посилювали вплив на жіночі маси села.

Важливою умовою широкого залучення колгоспниць до організаційно-господарського зміцнення артільей було розгортання мережі дитячих закладів, родильних будинків, лікарень, молочних кухонь, а також допомога, що подавалась багатодітним матерям Радянською державою. Влітку 1949 р. в Тернопільській, Волинській, Ровенській, Станіславській і Львівській областях дитячими колгоспними яслями було охоплено 6 840 дітей, а майданчиками — 25 751⁴⁹.

В процесі здійснення суцільної колективізації широкі маси колгоспниць залучались до соціалістичного змагання, в ході якого яскраво виявлялись творчі здібності жінок, виховувалось почуття відповідальності за громадське виробництво, почуття колективізму, взаємодопомоги. Зростали ряди жінок передовиків сільського господарства. Прославились вирощуванням високих врожаїв кукурудзи ланкова колгоспу ім. Леніна с. Великі Лучки Мукачівської округи Закарпатської області Ганна Ладані, яка стала Героєм Соціалістичної Праці, ланкова з Львівщини Анастасія Новосад, Катерина Бойко з Станіславщини. Багаті врожаї цукрового буряка одержували ланкові Анастасія Васильчук з Ровенщини, Стефанія Хромичева з Станіславської області та інші.

З розвитком колгоспного будівництва виникла потреба в сільсько-господарських кадрах масових професій. Були організовані різні школи і курси механізаторів і спеціалістів сільського господарства, де навчалась значна частина жінок і дівчат. Велику увагу створенню жіночих кадрів механізаторів приділяли політвідділи МТС, партійні і комсомольські організації колгоспів, жіноради.

Колективізація сільського господарства, увага партії до роботи серед жінок створювали можливості для всебічного розкриття їх організаторських здібностей і талантів. Кращі з них обирались до керівних партійних і державних органів, залучались до керівництва сільським господарством. Колишні батрачки очолювали великі колективні господарства, ферми, бригади, ланки, обирались до складу правління артільей. Наприкінці 1950 р. в західних областях головами колгоспів працювало понад 70 жінок, 464 бригадирами, понад 57 тис. ланковими, 1199 завідували фермами⁵⁰. Все це стало можливим завдяки здійсненню соціалістичної перебудови сільського господарства західних областей України. Колгоспний лад вже в перші післявоєнні роки виховував у західноукраїнському селі нову жінку — активну трудівницю, громадського діяча, справжнього господаря землі.

⁴⁷ Партархів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 123, арк. 80.

⁴⁸ Там же, од. зб. 201, арк. 34.

⁴⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 77, од. зб. 9, арк. 69—74.

⁵⁰ «Правда Украины», 17 липня 1950 р.

Повідомлення

ВТІЛЕННЯ І ВІДОБРАЖЕННЯ ДІЙСНОСТІ В ІСТОРИЧНОМУ ДЖЕРЕЛІ

Л. М. ПУШКАРЬОВ

Вирішення питання про те, як саме історичне джерело зв'язане з реальною дійсністю, що породило його, має кілька аспектів. Найважливіші з них стосуються скоріше галузі методології історії, ніж джерелознавства. Це такі проблеми, як «історичне джерело та історичний факт», «повнота й точність відображення дійсності в історичному джерелі», «чи доступне для пізнання минуле на основі аналізу джерела» тощо. Зв'язок останнього з дійсністю важливий і для з'ясування його змісту та форми. Це має велике методологічне й методичне значення. Абсолютно справедливою є думка, що «визначити форму й зміст даного явища — значить дослідити його»¹. Для теоретичного джерелознавства особливо важливо визначити форму історичного документа, розглянути всі сторони її взаємовідношення із змістом, її розвитку і стабілізації, її відмирання і змін, що виникають при цьому, оскільки саме вона є основою, на якій будується багато систем класифікації історичних джерел.

Їх зміст і форма — поняття, тісно зв'язані з відповідними філософськими категоріями, і становлять окремий випадок більш загальної закономірності, яка поширюється на всі явища природи й суспільства. Але разом з тим визначення цих понять в історичній науці має свою специфіку, відмінну, наприклад, від визначення їх у літературі, мистецтві, точних і природничих науках тощо.

Філософські категорії змісту й форми досить докладно вивчені діалектичним матеріалізмом. Що ж до висвітлення цієї проблеми в джерелознавчому плані, то відома лише одна праця, присвячена її аналізу з теоретичної точки зору. Це — стаття О. Т. Ніколаєвої², основні положення якої заслуговують найдокладнішого розгляду. О. Т. Ніколаєва була піонером у розробці даного питання, досліджувала нову галузь і, звичайно, не уникнула деяких неточностей та розпливчастих формулювань, хоч загалом її працю можна оцінити лише позитивно.

Першим і найголовнішим питанням є те, що саме належить розуміти під змістом історичного джерела. О. Т. Ніколаєва відповідає на нього так: «Змістом письмового джерела є відображення в ньому конкретних подій, фактів, явищ з історії суспільного розвитку. Наприклад,

¹ К. Горанов. Содержание и форма в искусстве, М., 1962, стор. 39.

² А. Т. Николаева. О некоторых вопросах содержания и формы письменных исторических источников.— Труды Московского государственного историко-архивного института, т. 7, М., 1951, стор. 3—27. Окремі питання змісту й форми історичних джерел, що стосуються різних аспектів проблеми, висвітлювалися також в інших працях вітчизняних і зарубіжних істориків.

у документі може йтися про селянську війну під керівництвом Степана Разіна або Омеляна Пугачова, про становище кріпосного селянина в XVII ст., про роботу колгоспу, промислового підприємства, районної Ради тощо. Це матеріальна сторона джерела»³. Таке визначення хибує на ряд неточностей. По-перше, в системі, у сукупності документальних свідчень подекуди відображуються не тільки певні події, факти та явища, але й більш загальні історичні процеси. Наприклад, праці В. І. Леніна, присвячені російському імперіалізму, відбили не лише конкретну історію боротьби російської більшовицької думки за правильне розуміння його суті, вони водночас дають змогу реконструювати й самий шлях становлення імперіалізму як найвищої стадії капіталізму. У працях російських революційних демократів, крім багатьох окремих фактів їх боротьби з консерваторами й лібералами, є також і матеріал для характеристики формування революційно-демократичної ідеології. Так само в багатьох джерелах є відображення більш загальних і більш глибоких суспільних процесів поряд, звичайно, з конкретною, фактичною історією минулого. Багатий матеріал, наприклад, про централізацію Російської держави, що міститься, як правило, в більшій частині розповідних джерел, можна знайти й в різних грамотах і актах того часу, у діловій документації тощо. Архіви монополій і банків дають змогу розкрити не тільки конкретну історію того чи іншого концерну, але й таку більш широкую проблему, як зрощування банківського капіталу з правлячою верхівкою романовської монархії тощо. Одним словом, у документах знаходять своє відображення не лише конкретні сторони дійсності, але й, побічно, процеси та закони суспільного розвитку. Отже, в цій своїй частині визначення О. Т. Ніколаєвої звучує справжній зміст історичного джерела.

Викликає заперечення й друга частина її визначення — та, що джерело свідчить про певні події, факти та явища з *історії суспільного розвитку* (підкреслено мною. — Л. П.). Звичайно, О. Т. Ніколаєва має рацію — величезна, можна сказати, переважна частина джерел відображує історію суспільства. Але не можна обмежувати їх зміст лише цим. Хіба особисте життя людини не зафіксовано в них? Адже ж цінність багатьох різновидів документів особистого походження — листів, щоденників, мемуарів, автобіографій тощо полягає іноді саме в тому, що вони містять відомості з особистого життя автора, і джерелознавця в ході дослідження таких джерел постійно доводиться робити поправку на індивідуальні смаки, інтереси й симпатії автора. Показовий щодо цього І. П. Прижов — важко знайти публіциста, більш суб'єктивного в своїх оцінках. Всій творчості останніх років його життя властиві глибоко особисті оцінки, висловлювання, характеристики, які не можна вірно зрозуміти, не враховуючи її специфіки.

Розглядаючи таким чином питання про суб'єктивні моменти джерела, не можна протиставляти приватне й суспільне життя. Останнє є нескінченним переплетенням особистих життів — але зовсім не все, що характеризує долю окремих людей становить у сумі поняття суспільної діяльності. У біографії кожної людини є глибокі переживання, події, факти тощо, які за всіх умов залишаються її власною справою, властивістю її суто особистої долі. Бувають, подекуди, випадки, коли ці переживання стають надбанням суспільства; втім, це аніскільки не применшує їх специфіки, особливостей.

Під суспільним розвитком, як правило, розуміють прогрес цілісного організму суспільства, вищого ступеня розвитку живих систем, що вияв-

³ А. Т. Ніколаєва. Назв. праця, стор. 9.

ляється у функціонуванні соціальних організацій, інститутів, груп, рухів тощо. Звичайно, суспільне життя однієї людини — головне, визначальне в її характеристиці, але це суспільне життя не поглинає цілком її особистого життя, а лише доповнює його. Особисте й суспільне — це дві рівноправні сторони діяльності людини, обидві вони знаходять своє відображення у джерелах.

І, нарешті, останнє, що викликає заперечення у визначенні О. Т. Ніколаєвої — кінцевий висновок про те, що відображення у документі конкретних подій і фактів є «матеріальною стороною джерела». Яким чином відображення може бути чимось матеріальним? Які матеріальні форми мають, наприклад, відображення феодалізму, процес переходу від капіталізму до соціалізму? Адже ж факти і відомості саме про ці й подібні закономірності й процеси доводиться вилучати із джерела! Напевне, термін, запропонований О. Т. Ніколаєвою, неприйнятний для характеристики змісту джерела.

При визначенні змісту історичних свідчень слід виходити з того, що історичне минуле, об'єктивна дійсність, яка реально існувала й існує зараз, не тільки відображаються, але й втілюються в історичному джерелі. Під відображенням дійсності у джерелі слід розуміти процес і характер виникнення у свідомості його автора різних уявлень, образів реального оточення і створення на їх основі різних об'єктів (речей, рукописів, фольклорних пам'яток, звичаїв, топонімів тощо), які зберігають у своєму змісті ці уявлення та образи, тобто тим самим відображають (тією чи іншою формою) реальну дійсність. Вона може відбиватись у джерелі не тільки в момент її здійснення, але й тривалий час після того, як вона сталася, оскільки пам'ять, свідомість людини здатні відтворювати — більш або менш адекватно — різні уявлення про події й після того, як вони вже мали місце. Відбиття у джерелі реальної дійсності — не бездушний механічний процес, а складне явище, пов'язане з психічною діяльністю людини — автора, але зумовлене, звичайно, не цією психікою, а наявністю об'єктивної реальності і здатністю людини її відображати.

Висловлена В. І. Леніним у праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм» геніальна думка про те, що всій матерії притаманна властивість відображення⁴, має важливе методологічне значення, бо передбачає необхідність конкретних досліджень у найрізноманітніших галузях науки про форми, що їх набуває ця властивість матерії. Відображення дійсності в історичному джерелі набирає різних форм, а складність їх залежить, звичайно, від того, наскільки складною є структура даної історичної дійсності. Досить легко, наприклад, встановити, як саме відобразився у документі простий факт, але значно важче на основі змісту свідчення відтворити складний історичний процес, що відбувався протягом цілих століть. Особливості відображуваної дійсності можуть бути відтворені у різноманітних формах залежно від типу, роду або виду джерела.

Звичайно, між відображенням дійсності в історичному джерелі та відображенням як однією з основних властивостей матерії не можна поставити знака рівності. Тимчасом спостереження над закономірностями відображення об'єктивної реальності у джерелі приводять до думки про те, що цей процес не випадає з загальнофілософських законів. Слід мати на увазі при цьому дуже важливу обставину — будь-який історичний документ, відтворюючи з більшою або меншою повнотою певні події та явища, сам завжди є невід'ємною частиною дійсності. Отже, вона завжди немовби втілюється в історичному джерелі.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 77.

Під таким втіленням слід розуміти той факт, що кожне історичне джерело є частиною дійсності, яку на основі його вивчення можна пізнати, зокрема й тому, що воно містить образи дійсності (вона відображується в ньому), втілюється, і частка цієї «плоті» дійшла до наших днів і служить тепер об'єктом вивчення. Отже, немає й не може бути джерела поза часом і простором; воно є частиною минулого, за якою дослідники відновлюють ціле.

Історичне джерело не тільки містить у собі факти, потрібні дослідникові; воно саме завжди є одночасно історичним фактом, і його можна правильно зрозуміти й оцінити лише як таке. Тільки враховуючи складну діалектичну єдність втілення й відображення дійсності у джерелі, можна визначити його джерелознавчу цінність. Це — дві сторони одного й того ж явища: по-перше, відбиття у документі тих фактів, явищ, подій тощо, які відбувалися до його виникнення і відклалися в ньому як розповідь про минуле, по-друге, втілення тих фактів, явищ, подій тощо, які мали місце в момент виникнення або створення історичного джерела. Ось деякі приклади.

Хронографи — важливе письмове джерело періоду феодалізму — дійшли до нашого часу у вигляді розповіді про давно минулі часи, яка подекуди закінчується подіями, що сталися до створення того чи іншого списку, а іноді доводиться до подій, сучасних списку, і переписувач стає хроністом сам, продовжуючи й доповнюючи успадковане від предків оповідання. Здавалося б, у першому випадку слід говорити про відображення дійсності у хронографі, а в другому — також і про певне втілення його. Насправді ж, в обох випадках можна говорити і про відображення і про втілення минулого, оскільки навіть якщо переписувач точно копіює більш ранній оригінал, нічого не додаючи до тексту від себе (явище досить рідкісне), то і в цьому випадку самий факт виникнення пізнішої копії цікавий і важливий для історії. Поява такого списку хронографу відображує потрібність у пізнанні історичного минулого, яка викликає до життя подібне замовлення і втілюється в новому списку.

Переважною ж тенденцією у хронографії є не просте копіювання редакцій, що виникли раніше, а їх творче переосмислювання, скорочення або розширення тексту, зміна соціальної або класової оцінки, нова інтерпретація концепцій, які панували раніше, тощо. В цьому випадку список є не тільки відображенням минулої для нього дійсності, але й втіленням реальності, сучасної літопису, що владно втручається у текст і суттєво впливає на відтворення минулого. «Рукою літописця, — образно писав О. О. Шахматов, — керували політичні пристрасті і мирські інтереси»⁵.

Прикладом подібного відображення і одночасного втілення дійсності у джерелі можуть служити не тільки хронографи. Радянські історики давно вже встановили, що актовий і законодавчий матеріали також виступають носіями подібного подвійного значення. Раніше створені акти використовувалися в політичній боротьбі пізніших часів, на них посилалися, по-різному інтерпретували. Помітки пізнішого походження незаперечно свідчать про те, як саме в актових документах втілювалися, наприклад, практика державного будівництва і боротьба за централізацію. Показові щодо цього численні копійні книги, що складалися для поточних державних потреб. Кожна копія акта — не тільки відображення історичної дійсності, що минула, але, насамперед, втілення дійсності,

⁵ А. А. Шахматов. «Повесть временных лет», т. I, Петроград, 1916, стор. XVI.

сучасної даному документу, свідчення уваги до минулого і використання його для потреб сучасності⁶.

Немає потреби аналізувати акти більш пізнього періоду, оскільки це не внесе нічого принципово нового у висвітлення даного питання. І в пізніших актових та законодавчих джерелах, аж до тих, що виникають на наших очах, можна знайти як відображення різних явищ і подій минулої для джерел історичної дійсності, так і втілення в них конкретних фактів реального життя, сучасного виникненню джерела.

Тимчасом, мало вказати, що будь-яке джерело включає в себе не лише відображення, але й втілення дійсності, яка реально існувала; слід обов'язково підкреслити їх глибокий взаємозв'язок і взаємодію. Було б помилковим твердити, що в одній частині документа є лише відображення, а в другій — тільки втілення дійсності. Насправді обидва ці процеси взаємоперейняті. Кожне джерело становить їх непорушну єдність. Відображуючи реальне буття, джерело завжди є саме його частиною, окремим конкретним випадком його виявлення, втілення. В кожному з різновидів історичних документів при аналізі виявляється, яким чином відображені в ньому конкретні факти, явища, події минулого, як втілені ідеї, теорії, погляди, характерні для даного середовища або для автора пам'ятки.

Отже, в кожному *історичному джерелі* завжди можна знайти відображення і одночасно втілення в ньому як конкретних, так і більш загальних фактів, явищ і подій, що сталися до його виникнення і відобразилися в ньому через психіку автора, або таких, які діють в момент створення джерела і втілюються в ньому незалежно від волі автора, причому обидва ці процеси (відображення і втілення) пов'язані між собою.

Зрозуміло, відбиття дійсності в різних типах історичних джерел відмінне, хоч це й не усуває того загального, що характерне для них. Адже ж яке завгодно джерело містить у собі і втілення і відображення дійсності. Як приклад можна взяти історичну інформацію про Бородинську битву 1812 р. Це можуть бути письмові документальні матеріали (донесення з поля бою, звіти, реляції) або розповідні (лістівки, мемуари, твори), фольклорні згадки (пісні, думи), лінгвістичні джерела (зміни у мові під впливом нашествия Наполеона), речові пам'ятки (прапори, залишки зброї, флеші, редути) і багато інших. При всій своїй відмінності вони об'єднуються самим фактом різного втілення і відображення дійсності, хоч ці процеси відбуваються неоднаково в різних типах джерел.

В *усних (фольклорних) історичних джерелах* відмінність згаданих процесів виступає особливо яскраво, а саме відображення ускладнюється тим, що *завжди* має характер художнього осмислювання дійсності (в письмових джерелах ця риса зустрічається лише в художніх творах). Яку б різновидність усного історичного джерела не взяти — героїчну билину, казковий твір, сучасну задержувату частівку — в кожному фольклорному жанрі можна виділити ті конкретні події, явища, факти, відображені в художній формі, а також і більш загальні ідеї та погляди, втілені засобами фольклорної специфіки, властиві лише даному типу історичних пам'яток. В цьому питанні не спостерігається принципової відмінності між письмовими та усними джерелами; більше того, той самий зміст, та ж сама дійсність можуть бути відображені й втілені як у письмовій, так і в усній формі. Процес централізації Російської держави в XV—XVI ст. відбивається у літописах, актах, художніх тво-

⁶ Л. В. Черепнин. Русские феодальные архивы XIV—XV вв., ч. 1, М.—Л., 1948, стор. 6—7.

рах, а також у билинах та історичних піснях. Формування революційної свідомості пролетаріату наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. втілене в політичній літературі РСДРП, листівках, прокламаціях тощо і одночасно відобразилося в масовій політичній пісні ХХ ст., в антирелігійних казках і народних приповідках. Подібних прикладів можна навести чимало.

За образним висловом Ю. М. Соколова, фольклор не тільки «відгомін минулого, але водночас і гучний голос сучасного»⁷. Специфіка фольклору як усного історичного джерела полягає зокрема в тому, що, навіть розповідаючи про діла й події столітньої давнини, фольклорний твір завжди є твором сучасності. Марфа Крюкова, досконально знаючи билини київського циклу, могла відтворити топографію стародавнього билинного Києва. Водночас цей матеріал — найважливіше джерело для характеристики процесів, що відбувалися в російській народній творчості 30-х рр. ХХ ст. Чарівна казка зберігає в своєму змісті відображення стародавніх анімалістичних поглядів наших предків і одночасно втілює, наприклад, окремі риси життя російського селянина Вятської губернії кінця ХІХ ст. В пісні часів Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. співіснують образи й мотиви імперіалістичної війни 1914—1917 рр., громадянської війни 1917—1921 рр.⁸ Відображення подій, фактів, явищ минулого в фольклорі найтісніше переплітається з втіленням ідей, процесів, закономірностей сучасного, і потрібна велика майстерність фахівця, озброєного спеціальною методикою фольклорного аналізу, щоб, оцінивши ці нашарування, визначити джерелознавчу цінність даного твору. Нарешті, не слід не рахуватися й з тим, що фольклорний твір — завжди *художнє* відображення дійсності, *художнє* втілення різних ідей, поглядів, оцінок. Це накладає особливий відбиток на його джерелознавче значення.

За багатовікове існування фольклор виробив стійку систему художніх образів, що своєрідно і неповторно відображають реальне життя. В цій системі закладена емоційна оцінка дійсності, яка подекуди дає дослідникові більше для характеристики поглядів і почуттів народу, ніж точні фактичні дані. Якщо врахувати також існування фольклорних жанрів у народі, відрив від первісного автора і участь колективу в створенні зразків фольклору, стає зрозумілою вся своєрідність втілення й відображення дійсності в подібних джерелах, що їх дедалі частіше починають використовувати історики нарівні з письмовими.

Письмові джерела цілком правомірно можна порівняти з *речовими пам'ятками*, оскільки реальна історична дійсність втілюється і відображується в останніх не менш яскраво й повно. Прикладами відображення подій, фактів, явищ тощо в речовій пам'ятці, що сталися до її виникнення, можуть служити виявлені при розкопках фрески з історичними сюжетами, надгробні плити, які розповідають про життя похованих під ними діячів, грецькі вази з зображенням різних сцен з міфології та багато іншого. Однак, найголовніше те, що речова пам'ятка завжди є безпосереднім свідком сучасного їй матеріального або ж духовного стану культури епохи. Це частина реального життя того часу, яка збереглася і дійшла до наших днів.

Реальна дійсність втілювалася в предметах праці й побуту, у зброї, в залишках їжі, житла, одягу тощо, що донесли до нас відгомін життя наших далеких предків, розкрили їх смаки, запити, інтереси, показали їх суспільний та приватний побут, дали змогу, хоча б і частково, відтворити найдавніший дописьмовий період історії людства. Втілення

⁷ Ю. М. Соколов. Русский фольклор, М., 1941, стор. 14.

⁸ Русский фольклор Великой Отечественной войны, М.—Л., 1964, стор. 108.

дійсності в речових пам'ятках досягає подекуди значно більшого ступеня виразності, експресії й сили, ніж в інших типах історичних джерел. Що можна було б дізнатися про зовнішні ознаки побуту великокнязівської Русі, коли б не знайдені скарби тієї епохи? Речові пам'ятки не тільки розширюють і контролюють наші уявлення та знання про минуле, створені на підставі письмових джерел, але й нерідко змінюють їх, як, наприклад, сталося після знахідки й розкопок берестяних грамот у Новгороді. Це змусило вчених докорінно переглянути свої погляди про поширення письменності на Русі XI—XV ст.

Виявлення всіх особливостей змісту речового джерела, детальний розгляд того, як саме реальна дійсність втілюється й відображується у предметі, в речовій пам'ятці, під силу лише архологу й історику, що володіють усією сукупністю найновіших прийомів і методів археологічного аналізу⁹. Історики, який займається питаннями теоретичного джерелознавства, доводиться в даному випадку (як і в багатьох інших) спиратися на результати, виявлені спеціалістами-археологами. Для джерелознавця найголовнішим висновком є те, що реальна дійсність втілюється й відображується також і в речовому джерелі, хоч внаслідок специфіки останнього цей процес має свої особливості, розкрити й пояснити які є завданням археологічного методу дослідження.

Питання про втілення й відображення реальної дійсності в *етнографічних джерелах* належить до найскладніших і ще остаточно не розв'язаних у своїх деталях завдань. Це пояснюється, насамперед, специфічністю даного матеріалу, а також тим, що в збереженні й передачі етнографічних фактів минулого вирішальна роль належить людській пам'яті. Суб'єктивне сприйняття, людська психіка накладають особливий відбиток на весь етнографічний матеріал. Щоправда, вся галузь матеріальної культури, яка вивчається етнографією (їжа, житло, одяг, знаряддя праці тощо) і спирається на речові джерела (викопні, музейні або ті, що спостерігаються безпосередньо), нічим (звичайно, в питанні втілення й відображення дійсності у джерелі) не відрізняється від археології. Археологи й етнографи дуже часто вивчають ті ж самі або дуже близькі між собою за типом, призначенням і походженням джерела, і відмінність між ними полягає не в залучених до аналізу типах історичних пам'яток, а в різній методиці їх вивчення, різних прийомах і способах аналізу¹⁰.

Однак є така галузь духовної культури, яка вивчається тільки етнографами. Це різноманітні пережитки минулого, що зберігаються в свідомості людей — повір'я, обряди, вірування, звичаї, прикмети тощо, які є специфічним історичним джерелом. Особливість його полягає в тому, що відображення (у пам'яті та свідомості людини, сім'ї, роду, племені тощо) фактів, подій, явищ, які відбулися раніше, найтісніше пов'язане з втіленням реальної дійсності сьогоdnішнього дня, становлячи його невід'ємну частину. Так, наприклад, етнограф спостерігає в одному з колгоспів сучасний весільний обряд, який становить частину реальної дійсності нашого часу, втіленої в ньому нескінченною кількістю фактів і явищ, що беззастережно прив'язують цей обряд до сучасності, до наших днів. Водночас у ньому самому як невід'ємна частина знаходяться

⁹ Ф. В. Кипарисов. Вещь — исторический источник. — Из истории докапиталистических формаций. Сборник статей к сорокалетию научной деятельности Н. Я. Марра. Известия Государственной Академии истории материальной культуры, вып. 100, М.—Л., 1933, стор. 3—22; Новые методы в археологических исследованиях, М.—Л., 1963 (в збірнику наведена й найновіша література з цього питання).

¹⁰ А. В. Шмидт. Об использовании этнографических материалов в работах по истории материального производства. — Сообщения Государственной академии истории материальной культуры, 1932, № 1—2, стор. 12—17.

елементи старовини, які сягають не тільки епохи феодалізму, але й докласового суспільства¹¹. Найпростіший, широко практикований всюду звичай носіння кільця після вступу в шлюб має в собі риси магічного обряду, відображуючи таким чином дуже давні етапи розвитку людської свідомості. Звичайно, в наші дні це давно вже втратило своє первісне значення, але завдання етнографа як раз у тому й полягає, щоб розкрити його і показати причину живучості того чи іншого звичаю або відновити за фактом, який зберігся, втрачену нині реальність.

Ще більша кількість стародавніх ритуальних елементів, що сягає родового суспільства, збереглася в поховальному обряді. Чимало з сучасних звичаїв (завішування дзеркала, винос небіжчика ногами вперед та багато інших) мали колись магічний зміст, давно вже втрачений зараз. Самі ж вони продовжують залишатися незмінними і в сучасних умовах.

Прикладів подібного роду можна навести чимало, але всі вони свідчать про одне: в етнографічному джерелі елементи минулого органічно впливають на факти сучасного, складаючи нерозривну єдність, і потрібне доскональне опанування етнографічною методикою спостереження й аналізу, щоб виділити в сучасному обряді відображення явищ далекого минулого від втілення елементів сучасного життя. Але вивчення етнографічного матеріалу переконує і в тому, що він, більше ніж речові й письмові історичні джерела, належить одночасно до двох епох — минулого й сучасного. Етнографічне джерело, як і фольклорне, завжди несе інформацію не тільки про те, що сталося, але й про те, що відбувається в момент спостереження певного явища.

Складність втілення й відображення дійсності в етнографічних джерелах, яка пояснюється участю пам'яті в збереженні й передачі фактів минулого, ще більше посилюється, коли дослідник звертається до *мовних даних*. Вся справа тут у тому, що дійсність відображується й втілюється в мові, як і в деяких інших джерелах, не безпосередньо, а через мислення: воно відбиває об'єктивну реальність, а мова, в свою чергу — одна з форм вияву мислення. Отже, змістом її є об'єктивний світ, відображений у свідомості¹². Спеціальні дослідження радянських джерелознавців і філософів, присвячені співвідношенню змісту й форми в мові, мови з мисленням і специфіці відображення дійсності в ній, мають дискусійний характер і далекі від остаточного вирішення цієї складної проблеми. Втім і серед цих праць трапляються такі, що розглядають мову як складну діалектичну єдність відображення і втілення дійсності¹³. В останніх дослідженнях радянських лінгвістів мова характеризується як відносно самостійне явище, що має власну логіку і внутрішні закони розвитку¹⁴.

Виникаючи «лише з потреби, з настійної необхідності спілкування з іншими людьми»¹⁵, мова відображує в своєму змісті всю різноманіт-

¹¹ В. Я. Калтис. Современная свадьба на острове Кихну.— Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР, новая серия, т. 77, М., 1962, стор. 122, 124, 126.

¹² Е. М. Галкина-Федорук. О форме и содержании в языке.— Мышление и язык, М., 1957, стор. 355.

¹³ Г. П. Щедровицкий. «Языковое мышление» и его анализ.— «Вопросы языкознания», 1957, № 1, стор. 64—68; Проблемы соотношения языка и мышления.— «Вопросы языкознания», 1958, № 5, стор. 105—111; С. Л. Рубинштейн. К вопросу о языке, речи и мышлении.— «Вопросы языкознания», 1957, № 2, стор. 42—43.

¹⁴ Б. С. Грязнов, Э. П. Тюкавкина. К вопросу о форме и содержании в языке.— Сборник рефератов докладов научной конференции (24—27 февраля 1959 г.) Читинского государственного педагогического института, Чита, 1959, стор. 59—61.

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, К., 1959, стор. 28.

ність реальної дійсності, всі складні взаємозв'язки, що виникають при спілкуванні людей в процесі пізнання об'єктивного світу. Зміни в дійсності дуже чітко й послідовно фіксуються у мові, яка закріплює їх. Пізніше вони відтворюються й у письмі. Але мова, яка є специфічною особливістю людини і відіграє найважливішу роль у житті суспільства, безперервно змінюється разом з ними і залежить від них. Це дає змогу використовувати її як історичне джерело, що не тільки відображує, але й втілює в собі реальну об'єктивну дійсність¹⁶.

Специфіка мовного матеріалу така, що історик, який не володіє спеціальним лінгвістичним методом, неспроможний сам аналізувати й тлумачити дані мови, не боючись припуститися свідомої чи несвідомої помилки. Як правило, він використовує в своїх дослідженнях вже відоме й пояснене лінгвістами. Мова втілює й відображує історичну дійсність, але ці процеси відбуваються в ній дуже своєрідно. Саме цією специфічністю і пояснюється складність використання її даних як історичного джерела.

Не можна не враховувати також і того, що цей матеріал є невід'ємною складовою частиною як письмових, так і усних (фольклорних) і етнографічних джерел, фотодокументів і частини речових пам'яток (речові написи). Значення всіх цих джерел повною мірою можна з'ясувати лише тоді, коли буде зроблено їх необхідний лінгвістичний аналіз, який нерідко дає цінні результати щодо характеристики місця й часу походження джерела, його авторства тощо.

Відображення і втілення дійсності в *кінофотодокументах* багато чим відрізняється від цих же процесів у розглянутих типах історичних джерел. Для кінофотодокументів характерна, насамперед, «оперативність у відображенні явищ і фактів навколишньої дійсності, тобто повний збіг у часі й місці моменту події та моменту її фіксації на кіноплівці»¹⁷.

Такий збіг історичного факту з його фіксацією доповнюється ще однією особливістю: повторно переглядаючи документальний фільм, можна багаторазово відтворювати образ історичної дійсності, що минула, але зафіксована кіноплівкою. Це створює зовсім особливі можливості наукового пізнання дійсності. Немає рації говорити й про значно точніше відбиття дійсності в кінофотодокументах порівняно з письмовим матеріалом¹⁸.

Якщо врахувати при цьому, що в багатьох випадках вони єдині

¹⁶ Останні праці, присвячені проблемі співвідношення мови й мислення: В. З. Панфилов. Грамматика и логика, М.—Л., 1963; С. Д. Кацнельсон. Содержание слова, значение и обозначение, М.—Л., 1965. Цікаві спостереження над особливостями мови як історичного джерела містяться в статті І. І. Мещанинова (О применении лингвистического материала при исследовании вещественных памятников.—Сообщения Государственной академии истории материальной культуры, 1932, № 1—2, стор. 6—12).

¹⁷ Л. Н. Кривошеин, И. С. Фесуненко. Об использовании кинофотодокументов.—«Вопросы архивоведения», 1963, № 1, стор. 29. Термін «оперативність», не зовсім вдалий внаслідок своєї багатозначності, вжито тут через відсутність у сучасному джерелознавстві більш прийнятного. Говорячи про «оперативність» кінофотодокументів, необхідно також підкреслити, що вони дають найбільш (але, звичайно, не повністю) адекватне відображення дійсності. Про адекватність відображення з філософської точки зору писав Б. С. Українцев (О сущности элементарного отображения.—«Вопросы философии», 1960, № 2, стор. 65).

¹⁸ Це не усуває, звичайно, необхідності проаналізувати достовірність цього типу історичних джерел. Відомо чимало випадків підробки фотодокументів, але це вже зовсім окремий випадок свідомого фальсифікування джерела, від чого не гарантований жоден з типів історичних джерел, за винятком, може бути, мови; Н. Н. Гуляев. Фальшивая книга.—«Вопросы истории КПСС», 1960, № 5, стор. 152—154 (про книгу Н. А. Малахова «Хопер в огне», М., 1956, автор якої підробив ряд фотодокументів з метою надати правдоподібності своїм фальшивим мемуарам).

джерела для вивчення історичного факту¹⁹, то слід визнати їх велике джерелознавче значення і особливі якості відображення навколишнього світу.

Специфіка відображення дійсності в кінофотодокументах полягає ще й у тому, що воно завжди образне — зрима або чути. Це не розповідь про подію, не спогади або пісня про неї, не річ, що залишилася від неї, а такі зримі сліди або слухові враження, які дають людській свідомості змогу відтворити більш або менш точний образ факту, події, явища. Знімок, незважаючи на всю свою точність і близькість до фотографованого об'єкту, дає не повний його образ, а лише плоску проекцію, яку людина доповнює у своїй уяві²⁰. Не можна не відзначити також і тісного зв'язку кінофотодокументів з технікою: вони втілюють у собі всі найновіші досягнення прогресу і безперервно вдосконалюються самі в процесі розвитку науки. Документальні фільми початку ХХ ст. не можна порівняти, наприклад, з кінохронікою 60-х рр. ХХ ст. Чим ближче до наших днів, тим точніше, повніше відображуються на плівці сучасні нам події та явища.

Подібний процес втілення й відображення дійсності спостерігається в *фонодокументах*. У документальних фільмах і фотографіях завжди зафіксовано те, що сталося в момент зйомки. Запис звуку має подвійну функцію: оповідач-мемуарист може розповідати про події, які відбулися до моменту запису (такі, наприклад, спогади старих революціонерів, відтворені на плівці або пластинці). Ця форма нічим, по суті, не відрізняється від письмового джерела. Однак, головним, вирішальним для фонодокументів є, безумовно, таке відображення й втілення дійсності, коли подія та її звукове відображення максимально збігаються у часі, що значно збільшує точність і достовірність інформації. Головними для джерелознавця є фонозаписи, які зберегли звукові образи історичного факту в момент його звершення. Це фонограми засідань сесій, зборів тощо, коли реальна дійсність відображується у величезній різноманітності звуків. Жодне інше джерело не передає звукової сторони факту з такою точністю, як фонодокумент.

Отже, аналізуючи зміст будь-якого джерела, в ньому завжди можна знайти відображення і втілення дійсності, що реально існувала в момент його створення. Це невід'ємна, органічна властивість історичного джерела.

¹⁹ И. Н. Кунтиков. Кинофотофонодокументы в научных исследованиях.— «Вопросы архивоведения», 1962, № 2, стор. 56—59.

²⁰ Б. С. Украинцев. Назв. праця, стор. 70.

ЗРОСТАННЯ АКТИВНОСТІ САМОДІЯЛЬНИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТРУДЯЩИХ УРСР У 1959—1969 рр.

А. М. ГАЄВСЬКИЙ

В 1918 р. В. І. Ленін писав, що всякі кроки по залученню мас до державної роботи «повинні старанно реєструватися, вивчатися, систематизуватися, перевірятися ширшим досвідом, узаконюватися»¹.

Ці ленінські вказівки в сучасний період, коли особливо творчо і в різноманітних формах проявляється суспільно-політична діяльність трудящих, їх участь в управлінні справами держави і суспільства, стали ще більш значимими й актуальними. У 1959—1969 рр. в Українській РСР, як і в усій країні, набували дальшого поширення численні самодіяльні організації трудящих. Це насамперед громадські ради при галузевих органах управління, відділах місцевих Рад, сільські та селищні комітети, що діяли під керівництвом відповідних Рад, вуличні, квартальні і домові комітети, товариські суди, народні добровільні дружини, жіночі ради тощо.

Самодіяльні організації допомагали місцевим Радам, виконкомам та їх відділам, адміністрації підприємств і установ прилучати до управління місцевим господарським і культурним будівництвом нові сотні тисяч і мільйони громадян. У 1960 р. в УРСР налічувалось 196 тис. організацій громадської самодіяльності, в яких брали активну участь 2,5 млн. чол.² У 1963 р. таких організацій вже діяло в республіці близько 400 тис., з охопленням в них 6 млн. чол., а на 1 січня 1968 р. відповідно 712 тис. і близько 10 млн. чол.³ Лише в Донецькій області у 1967 р. існувало 20 986 самодіяльних організацій, в роботі яких брало участь 419 784 чол., або кожний п'ятий дорослий громадянин⁴. Не знайти тепер в республіці жодної сторони діяльності Рад і суспільно-політичного життя в цілому, де б громадськість не відігравала важливої ролі.

В зазначені роки багато корисних справ здійснили дорадчі колегіальні органи — громадські ради. Так, в районах Одеської області працювало 218 таких організацій з питань народної освіти. В Іллічівському, Котовському, Роздільнянському районах члени рад знайомилися з роботою підвідомчих відділові народної освіти закладів, вивчали стан навчально-виховного процесу в кожній школі, брали участь в нарадах учительських колективів.

Виникли і успішно діяли в республіці громадські архітектурно-будівельні, архітектурно-художні і художні ради. Архітектурно-будівельна рада в м. Комунарську (Луганська область) розробила у 1962 р. і запропонувала проекти благоустрою головних вулиць міста. Ці проекти були прийняті і здійснені⁵. В кожній районній архітектурно-художній раді м. Харкова у 1966 р. працювали секції по оформленню

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 237.

² Будівництво комунізму — справа рук народу, К., 1962, стор. 35.

³ «Комуніст України», 1963, № 10, стор. 25; «Коммунист», 1968, № 1, стор. 19.

⁴ «Социалистический Донбасс», 29 жовтня 1967 р.

⁵ Общественные начала в партийной работе, К., 1962, стор. 222.

площ і вулиць до свята 50-річчя Радянської влади, архітектурно-будівельна, озеленення міста, по будівництву і відновленню водоймищ, організації транспортного руху, виробничої естетики, будівництву в мікрорайонах спортивних містечок. У 1966—1967 рр. особливо активно працювала найбільш численна секція громадської ради Дзержинського району — архітектурно-будівельна. Її очолював відомий у Харкові місто-будівник, пенсіонер М. П. Селезньов. За проектом громадського архітектора О. С. Проскуріна в період підготовки до відзначення 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції і 50-річчя встановлення Радянської влади на Україні було закладено великий парк біля р. Лопань. А інженери «Промтрансдипроекту» під керівництвом члена ради О. Н. Зименка також на громадських засадах зробили всі розрахунки і креслення пішохідного моста через цю річку. Архітектор Г. Д. Іконіков і молодий спеціаліст А. Зайківська розробили проект благоустрою братського кладовища. Проекти і креслення архітекторів та інженерів-активістів були схвалені виконкомом районної Ради, всією громадськістю і втілювались у життя ⁶.

При сільських Радах Гадяцького і Диканського районів Полтавської області, а також багатьох сільрадах Черкаського району Черкаської та Генічеського району Херсонської областей активно працювали громадські комісії по плануванню і забудові населених пунктів.

З року в рік зростала кількість і суспільне значення громадських рад при культурно-освітніх установах та закладах. Велику роботу по здійсненню контролю і поданню допомоги в підвищенні художнього рівня та майстерності колективів художньої самодіяльності на Дніпропетровщині в 1959—1961 рр. проводила обласна художня рада та ради по сприянню гурткам художньої самодіяльності. На Київщині в громадській раді клубів, будинків культури і бібліотек було обрано 10 тис. активістів, тобто на кожного штатного припадало 10—12 нештатних працівників ⁷. В Тернопільській області до громадських рад при культосвітніх установах було обрано понад 9 тис. активістів, або на одного штатного по 8 нештатних ⁸.

Набули поширення громадські ради сприяння медичним установам. Така рада була створена у 1960 р. при першому Івано-Франківському медичному об'єднанні. До неї ввійшли головний лікар Г. В. Савицький, лікар М. Є. Шут, професор А. В. Анісімов, голова місцевого м'ясокомбінату А. В. Ярошенко, голова технічної ради домоуправління № 9 Н. О. Кочетова, секретар парторганізації заводу «Іванофранківськприлад» Ф. М. Маклаков, інженер Н. А. Радущан та ін. Всього 28 чоловік. При раді працювало чотири комісії: подання допомоги медичним установам у лікувально-профілактичній роботі; сприяння поліпшенню медично-санітарної освіти серед населення; промислової санітарії на промислових підприємствах; зміцнення матеріально-технічної бази лікувального закладу.

В Київській області в 1961 р. при лікувально-профілактичних та санітарно-гігієнічних установах було створено 245 громадських рад, в роботі яких брало участь понад 3 тис. робітників та службовців, медичних працівників, представників партійних, радянських, профспілкових та комсомольських організацій ⁹.

В Українській РСР, як і в усій країні, у 1965—1969 рр. трудовлаштуванням молоді, яка закінчувала загальноосвітні школи, займались гро-

⁶ «Советы депутатов трудящихся», 1967, № 1, стор. 56—57.

⁷ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 555, арк. 95—96.

⁸ Там же, од. зб. 556, арк. 177.

⁹ Там же, од. зб. 256, арк. 55—56.

мадські комісії. Лише у 1966 р. з їх допомогою було прийнято на роботу з попередньою професійною підготовкою понад 350 тис. випускників. При цьому 178 тис. юнаків і дівчат пішли працювати у різні галузі промисловості, 23 тис. — на будівництво, майже 148 тис. поповнили лави трудівників полів, ферм і понад 35 тис. — сферу обслуговування¹⁰.

Якісно новими формами участі широких мас в управлінській діяльності були сільські і селищні комітети, які виникли в 1959 р. в Донецькій області. У 1961 р. 11 громадських комітетів керували всіма справами в селах Дружківського району¹¹. Майже тоді ж виникли десять таких комітетів в селищах, підпорядкованих м. Полтаві¹², а також ряд сільських комітетів у населених пунктах, віддалених від центрів сільських Рад у Вінницькій і Кіровоградській областях¹³. Якщо у 1961 р. в УРСР було створено 882 сількоми, то за станом на січень 1966 р. їх налічувалося тільки в Одеській області 1388, Хмельницькій — 979, Вінницькій — 604. Всього у республіці в 1966 р. діяло 9212 сільських і селищних комітетів з кількістю понад 63 тис. членів¹⁴.

Очолювали комітети досвідчені люди. Так, головою Торецького селищного комітету Дружківської міської Ради на загальних зборах селища був обраний майстер заводу Ф. І. Косолапов — людина з великим життєвим і громадсько-політичним досвідом. Найбільш авторитетні з членів комітетів очолювали комісії, яких було декілька: по благоустрою, санітарії, торгівлі, по роботі з дітьми, культурно-масовій та ін. Кожна з цих комісій вирішувала відповідні питання, залучаючи великий актив з робітників, службовців, домогосподарок, пенсіонерів. Селищний комітет тісно взаємодіяв з депутатською групою, яка, по суті, ним керувала. Він постійно спірався на квартальні, вуличні комітети, жіночі ради та інші громадські організації. Донецький облвиконком узагальнив і постановою від 25 жовтня 1965 р. поширив у всій області досвід залучення населення до місцевого управління¹⁵.

З успіхом виконували обов'язки, властиві виконкомам селищних Рад депутатів трудящих, громадські селищні комітети, підпорядковані райвиконкомам м. Полтави. Виконком Ленінської районної Ради міста, заслухавши у 1962 р. питання про досвід громадських комітетів селищ Лісовий і Дублянщина, відзначив позитивну роботу їх в усіх галузях місцевого управління. Так завдяки зусиллям громадськості в цих селищах були вимощені шляхи, благоустроєні сквери, побудовані дитячі майданчики, агітплощадки, організовані на громадських засадах вісім бібліотек тощо¹⁶.

Практика підтвердила життєвість громадських сільських комітетів (сількомів), які ведуть живу організаторську роботу. Громадські комітети бригадних сіл Кумановець, Гудиновець Хмельницького і Немиринець Козятинського районів на Вінниччині, створені одними з перших в республіці, постійно спрямовували зусилля активу на допомогу колгоспним бригадам у проведенні сільськогосподарських робіт, на поліпшення тут культурно-освітньої роботи, медичного обслуговування тощо. Сількоми також активізували роботу всіх інших самодіяльних органі-

¹⁰ «Молода гвардія», 14 грудня 1966 р.

¹¹ «Советы депутатов трудящихся», 1963, № 11, стор. 33—34.

¹² Полтавський обласний державний архів (далі — ПОДА), ф. Р-4085, оп. 7, спр. 160, арк. 32.

¹³ «Советы депутатов трудящихся», 1961, № 11, стор. 25.

¹⁴ А. Зленко. Ради — всеохоплююча організація народу. К., 1966, стор. 56.

¹⁵ Донецький обласний державний архів (далі — ДОДА), ф. Р-2794, оп. 3, спр. 163, арк. 109, 21; В. Нижник. Ради депутатів трудящих і громадськість, К., 1962, стор. 32—33.

¹⁶ Полтавський міський державний архів, ф. 579, оп. 1, спр. 2, арк. 16; ф. 686, спр. 23, арк. 1.

зацій — народної дружини, товариського суду, жіночої ради, батьківського комітету та інспекції по боротьбі з бур'янами¹⁷.

З метою залучення дорослого населення до активного обговорення і вирішення питань місцевого життя населених пунктів, які не є адміністративними центрами, сількоми скликали народні сходи. Наприклад, лише в Донецькій області було проведено понад дві тисячі сходів громадян, в яких взяло участь 325 тис. чол.¹⁸ На сходах населення вирішувало питання благоустрою своїх сіл, поліпшення побуту трудівників, роботи дошкільних дитячих закладів, допомоги сім'ям загинувших воїнів та інвалідам. Члени громадських комітетів брали також участь у підготовці і проведенні сесій сільських Рад, допомагали депутатам у їх практичній роботі. Херсонський облвиконком узагальнив досвід сількомів Голопристанського району і поширив його¹⁹. Надбанням усіх сільських комітетів області став досвід Різнянського та інших сількомів Житомирської області²⁰.

Сільські і селищні комітети зробили багато корисних справ в усіх районах та областях УРСР. Значення їх громадської діяльності тим більше зростало, що на початку семирічки в республіці сільські Ради неодноразово укрупнялися і кількість їх зменшилася майже вдвоє. На території багатьох з них розташовано до 10 і більше населених пунктів, деякі з яких віддалені від сільської Ради на 10—15 км. Створені в таких населених пунктах громадські органи успішно розв'язували численні проблеми місцевого життя.

Великого розвитку набрали в розглядуваний період вуличні, квартальні і домові комітети, які охоплювали широкі верстви населення, залучали їх в русло державного управління. За станом на 1 січня 1966 р. в Українській РСР діяло 69 тис. вуличних, квартальних і домових комітетів, членами яких було обрано близько 350 тис. громадян²¹.

Ці комітети допомагали, зокрема, місцевим Радам у благоустрої, правильній експлуатації і збереженні житлового фонду. В Харкові вони по-діловому розглядали плани домоуправлінь, обговорювали звіти їх керівників про стан домового господарства, підсумки господарсько-фінансової діяльності за відповідний період, давали цінні рекомендації і були ініціаторами багатьох корисних починань.

Міністерство комунального господарства УРСР, Українська республіканська рада профспілок провели в 1962 р. у Харкові республіканську нараду громадських домових комітетів, в якій взяло участь 400 чол. У 1963 р. такі наради з участю найширших кіл трудящих відбулися в усіх областях республіки. Активісти громадської роботи обмінялися набутим досвідом, корисні починання їх підхопили інші.

В семирічку вся республіка дізналася про чудову ініціативу севастопольців, що проживають у будинках домоуправління № 11. Громадський домовий комітет цього управління закликав перетворити місто-герой Севастополь в квітучий сад. Мешканці будинків домоуправління № 11 висадили 3,5 тис. дерев, 42 тис. кущів, обладнали багато дитячих майданчиків. Цю ініціативу підтримали партійні й громадські організації міста. У зазначеному управлінні дійово працювали комісії, які проводили огляд квартир і будинків за участю мешканців

¹⁷ «Советы депутатов трудящихся», 1964, № 6, стор. 30; «Радянське право», 1964, № 4, стор. 30—31.

¹⁸ «Правда України», 6 березня 1965 р.

¹⁹ «Радянська Україна», 6 березня 1965 р.

²⁰ «Радянське право», 1968, № 12, стор. 19—20.

²¹ Архів Президії Верховної Ради УРСР. Дані про самодіяльні громадські організації трудящих Української РСР на 1 січня 1966 р., стор. 2.

і керуючих будинками, стежили за чистотою і порядком. Всіх хворих, інвалідів, людей похилого віку було взято на облік. Їм активісти допомагали у влаштуванні побуту і лікуванні. Комісія по упорядкуванню силами громадськості зробила і встановила на подвір'ях 40 лавок, багато грибків, пісочниць, обладнала агіткультплощадку, 17 дитячих містечок. Фінансова комісія брала участь у складанні фінансово-господарського плану домоуправління і ставила його на розгляд загальних зборів мешканців. Досвід роботи громадських комісій став надбанням не тільки Севастополя, а й багатьох інших міст і селищ республіки²².

Громадські вуличні, квартальні і домові комітети Дніпропетровської, Запорізької, Харківської та інших областей республіки, піднімаючи свою роль у вихованні трудящих, розвитку нових, комуністичних рис побуту, разом з парторганізаціями і місцевими Радами у 1959—1969 рр. створили і далі активізували роботу при домоуправліннях товариських судів²³. Комітети забезпечували також активну роботу при багатьох домоуправліннях народних університетів культури, здоров'я, самодіяльних клубів вихідного дня, колективів художньої самодіяльності і спортивних секцій²⁴ тощо.

У виховній роботі вуличних та домових комітетів велике місце займало ознайомлення населення відповідного мікрорайону з рішеннями місцевих Рад і їх виконавчих комітетів. Це підвищувало ефективність даних рішень, мобілізувало населення на їх виконання. У ряді міст, зокрема Києві, Кам'янець-Подільському і Жданові, в 1968—1969 рр. вуличні і домові комітети брали участь у роз'ясненні мешканцям заходів партійних комітетів і міських Рад по підготовці до відзначення 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Вони виступили в числі ініціаторів змагання міст України по благоустрою на честь ленінського ювілею²⁵.

В республіці проводили корисну громадську роботу також самодіяльні організації пенсіонерів, які виникли у 1958—1959 рр., і групувалися, як правило, навколо місцевих Рад. У Сумській області в ці роки на загальних зборах ветеранів праці і війни було обрано 20 районних та 3 міських ради пенсіонерів, а в Лебединському районі — раду ветеранів праці. В цих радах працювали понад 2900 активістів, які передавали свій великий життєвий і виробничий досвід молодому поколінню. Рада пенсіонерів Орджонікідзевського району м. Запоріжжя, актив якої складався майже з 1000 пенсіонерів, в 1960 р. допомагала виконкомові і постійній житлово-побутовій комісії у перевірці готовності 73 комунальних об'єктів до роботи в зимових умовах. За дорученням виконкому у 1961 р. вони також брали участь у поліпшенні роботи підприємств громадського харчування, допомагали депутатам у розгляді скарг і заяв громадян²⁶. Активісти-пенсіонери, ветерани праці Львівської, Хмельницької та багатьох інших областей в роки семирічки брали активну участь у діяльності інших громадських самодіяльних організацій — спілок і товариств, рад культосвітніх закладів, будинкових комітетів, товариських судів тощо.

Проте в деяких місцях виконкоми Рад депутатів трудящих і парторганізації недостатньо або й зовсім не займалися ініціативними організаціями пенсіонерів. Внаслідок вони, як відособлені, автономні організації, періодично замикались у вузькому колі своїх інтересів, залишались осторонь від громадського і політичного життя²⁷. Окремі ж,

²² «Комуніст України», 1964, № 2, стор. 86.

²³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 555, арк. 46, 47, 80, 206, 207.

²⁴ Там же, арк. 50—74; од. зб. 556, арк. 27, 43.

²⁵ «Радянська Україна», 4 квітня 1969 р.

²⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 555, арк. 67.

²⁷ Там же, од. зб. 556, арк. 219; од. зб. 555, арк. 137.

навпаки, багато в чому дублювали, а часом підміняли інші громадські організації. В партійній пресі відзначалося, що деякі з рад пенсіонерів «намагались вирішувати навіть організаційні питання, присвоювати собі функції керівних партійних і радянських органів»²⁸. Пізніше, перебувавши свою діяльність, ради пенсіонерів стали більше працювати серед молоді. Під керівництвом Рад депутатів трудящих і парторганізацій вони вдосконалювали свою діяльність переважно як ради ветеранів праці. Останні зміцніли і зросли кількісно. На початок 1966 р. тільки по 15 областях республіки налічувалося близько 3 тис. ветеранів праці і пенсіонерів, в яких працювало близько 25 тис. членів²⁹.

У період підготовки до 50-річчя Великого Жовтня ветерани шахти ім. ХХІІ партз'їзду тресту «Кадіїввугілля» (м. Кадіївка), очолювані Героєм Соціалістичної Праці пенсіонером І. С. Єршковим, сприяли дальшому зміцненню і поширенню на шахтах Донбасу славної традиції, яка зародилась ще на зорі стахановського руху, — шефства кадрових робітників над своєю молодію зміною. Цю патріотичну справу було схвалено рішенням бюро Луганського обкому КП України³⁰. Ветерани праці Київського заводу «Арсенал» у 1969 р., беручи участь у підготовці до гідної зустрічі 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, показували молоді приклад у змаганні на честь знаменної дати, передавали їй свій виробничий досвід³¹.

Колгоспні ветерани праці на Одещині у 1965—1969 рр. передавали молодим трудівникам досвід сільськогосподарського виробництва. Характерна щодо цього діяльність членів ради ветеранів колгоспу ім. Шевченка с. Новоукраїнка Роздільнянського району. Тут пенсіонер М. М. Матвеев навчав молодих трудівників артілі садівництва, пенсіонер С. М. Мнстяков проводив бесіди серед молоді про честь і обов'язок колгоспного трудівника. Він же працював головою товариського суду. Пенсіонер Р. К. Каленюк допомагав постійній сільськогосподарській комісії Новоукраїнської сільради в присадибному землевпорядкуванні. Всі члени ради ветеранів праці колгоспу ім. Шевченка брали активну участь у громадському житті. За дорученням сільської Ради і парторганізації пенсіонери допомагали у створенні музею бойової і трудової слави³². Активними членами ради ветеранів Березівського району були механізатори першої в країні МТС ім. Т. Г. Шевченка. «Більшість з нас уже на пенсії, — писали у 1967 р. в газету «Сільські вісті» механізатори-ветерани П. Малюго, І. Сопоров, В. Ткаченко. — Але в міру сил ми ще працюємо, вчимо молодих, прищеплюємо старанно їм хороші традиції перших механізаторів, які зустрічали зорю Великого Жовтня»³³.

В радянській роботі, як і в усій суспільно-політичній діяльності, велику роль відігравали жіночі ради. В 1959 р. у Донецькій області на загальних зборах жінок районів, міст, підприємств, колгоспів та установ було обрано майже 2 тис. жіночих рад, в яких налічувалося близько 20 тис. членів³⁴. В сільських районах Київської області в 1963 р. діяло 845 жіночих рад, з охопленням у них 7 тис. активісток³⁵.

²⁸ «Партійная жизнь», 1962, № 9, стор. 71–72.

²⁹ Архів Президії Верховної Ради УРСР. Дані про самодіяльні громадські організації Української РСР на 1 січня 1966 р., стор. 5.

³⁰ «Комсомольское знамя», 2 березня 1967 р.

³¹ «Вечірній Київ», 28 травня 1969 р.

³² «Сільські вісті», 12 грудня 1966 р.

³³ «Сільські вісті», 1 лютого 1967 р.

³⁴ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 61, од. зб. 34, арк. 468.

³⁵ Партархів Київського обкому КП України, ф. 9937, оп. 1, од. зб. 33, арк. 21.

У м. Полтаві у 1965 р. функціонували 70 жіночих рад, до складу яких входило близько 500 жінок³⁶.

Створювані масово за почином партійних організацій, жіночі ради сприяли об'єднанню і спрямуванню творчої активності трудівниць в усіх галузях суспільної діяльності, місцевого управління. У Черкаській області, зокрема, у 1959 р. жіночі ради, працюючи в контакті з членами відповідних постійних комісій сільських Рад, добилися поліпшення умов праці у колгоспах і культурно-побутового обслуговування тваринників, серед яких налічувалося понад 1 тис. жінок³⁷. З 150 червоних кутків, що в ці роки працювали в робітничих гуртожитках та будинках тваринників на Буковині, 144 обслуговували на громадських засадах активістки жіночих рад³⁸. У Херсонській області жіночі ради бавовняно-ткацького комбінату та інших підприємств разом з їх дирекціями та громадськими організаціями багато сприяли поліпшенню виробничого і загальноосвітнього навчання трудівниць. Внаслідок цього у 1960 р. підвищився рівень продуктивності праці жінок, збільшилась кількість винахідників та раціоналізаторів серед них³⁹. На Донеччині жіночі ради багато творчої ініціативи проявили в благоустрої, розвитку нових рис побуту, комуністичних традицій. Жіноча громадськість м. Єнакієве оголосила рішучу війну пияцтву. З цим злом повели боротьбу жінки всіх гірницьких колективів⁴⁰. За почином робітниць Артемівської швейної фабрики ім. 8 березня в колективах встановилася чудова традиція допомагати сім'ям своїх робітників та робітниць у вихованні дітей аж до повноліття.

Члени жіночих рад та їх секцій в Печерському, Залізничному, Московському та інших районах м. Києва у 1962—1965 рр. активно добивалися поліпшення роботи побутових підприємств, гуртожитків, ліквідації дитячої бездоглядності. Ці питання обговорювалися на засіданнях виконкомів і сесіях районних Рад депутатів трудящих.

Піднесенню активності жіночих рад сприяли проведені в 1958, 1960, 1963 роках республіканські наради жіночого активу. Багато учасників їх за виробничі успіхи та громадську діяльність в 1960 р. були нагороджені орденами й медалями⁴¹. У 1965—1969 рр. відбулися обласні, міські і районні збори жіночого активу. Створювались масові жіночі клуби — «Сучасниця» на Київщині, «Червона косинка» на Львівщині та інші. Активісти брали участь в різних громадських передовілейних оглядах⁴².

Дальшому поліпшенню діяльності жіночих рад, безперечно, сприяло б прийняття відповідного положення про них. Відсутність останнього негативно позначилася на результатах їх роботи. Це насамперед виявилось в дублюванні жіночими радами як самодіяльними міжгалузевими організаціями ряду функцій таких же галузевих організацій — домових комітетів, батьківських комітетів при них тощо.

В республіці в 1960 р. поживали роботу батьківські комітети шкіл і домоуправлінь, створювані з метою забезпечення допомоги школам і органам народної освіти місцевих Рад в поліпшенні навчання дітей і масової роботи з ними. В Запорізькій області, наприклад, в усіх серед-

³⁶ ІОДА, ф. Р-4085, оп. 7, спр. 161, арк. 4.

³⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 436, арк. 12—17.

³⁸ Там же, од. зб. 556, арк. 245—247.

³⁹ Там же, арк. 213.

⁴⁰ ДОДА, ф. Р-2794, оп. 3, спр. 163, арк. 194—201; «Радянська Донеччина», 4 вересня 1965 р.

⁴¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 484, арк. 189—296; од. зб. 485; арк. 1—173.

⁴² «Правда України», 13 грудня 1967 р.

ніх і восьмирічних школах діяло 560 батьківських комітетів. В Комишуваському районі вони контролювали виховання дітей у сім'ях. З ініціативи комітету силами батьків у середній школі селища Кушугум були відремонтовані класні кімнати і шкільна майстерня. Члени батьківського комітету школи районного центру Пологи здійснювали нагляд за відвідуванням учнями школи, подавали їм допомогу у вивченні основ промислового і сільськогосподарського виробництва. Батьківські комітети шкіл, а також домоуправлінь у містах Запоріжжі, Мелітополі, Бердянську сприяли роботі груп і шкіл подовженого дня, оздоровленню учнів і культурно-масовій роботі з ними під час канікул. Самодіяльні організації в галузі народної освіти, зокрема батьківські комітети і шкільні ради, яких у 1965 р. в республіці налічувалося 39 081 з кількістю 300 тис. членів у них ⁴³, разом з вчителями багато робили для педагогічного всеобучу батьків. Так, у тій же Запорізькій області при всіх районних середніх школах працювали спеціальні батьківські лекторії, а в міських — дворічні батьківські університети. Ці види педагогічного всеобучу відвідували понад 6 тис. батьків ⁴⁴.

Наведені факти свідчать, що в тих областях, де парторганізації і місцеві Ради достатньо уваги приділяли самодіяльним організаціям, останні добивалися неабияких успіхів в залученні громадськості до практичної роботи по управлінню, налагодженню побуту, зміцненню дисципліни і відповідальності на виробництві, вихованню мас. У Донецькій області, наприклад, протягом лише 1965—1966 рр. робота самодіяльних організацій багато разів обговорювалася тільки виконкомом обласної Ради депутатів трудящих. Практика діяльності цих організацій обговорювалась також на двох сесіях обласної Ради ⁴⁵. В тій же Донецькій, а також Запорізькій, Кіровоградській, Львівській, Харківській і багатьох інших областях Ради, прагнучи зробити систему самодіяльних організацій по-справжньому раціональною, здатною ефективно допомагати у найширшому залученні мас до управління місцевими державними і громадськими справами, об'єднували зазначені організації навколо близьких їм по роботі постійних комісій — основного громадського робочого органу Ради. Комісії координували і об'єднували зусилля самодіяльних організацій, не допускали паралелізму і дублювання в їх роботі.

Зміцнення в 1959—1969 рр. системи і вдосконалення форм роботи самодіяльних організацій населення Української РСР, як і всієї країни, повністю відповідало завданням дальшого піднесення суспільно-політичного життя, розвитку соціалістичної демократії, визначених у Програмі КПРС.

⁴³ Архів Президії Верховної Ради УРСР. Довідка про самодіяльні організації трудящих Української РСР на 1 січня 1966 р., стор. 2.

⁴⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 555, арк. 66.

⁴⁵ «Радянське право», 1966, № 6, стор. 9, 11.

БИТВИ СТАРОДАВНЬОЇ РУСІ (IX — XIII ст.)

А. М. КИРПИЧНИКОВ

Можливості дослідження збройної боротьби, що відбувалась багато століть тому, великі, але далеко не вичерпані. Про бої періоду організації староруської держави, більше повідомляють зарубіжні автори — араби й візантійці. Для вивчення воєнних дій XI—XIII ст. середньовічні західні й східні джерела мають головним чином порівняльний інтерес, вирішального значення тут набувають руські літописи й мініатюри.

Літописні відомості про тактику бою й застосування зброї випадкові й уривчасті, але їх можна привести до певної системи й оцінити значною мірою як типові. Джерела феодальної доби в основному детально висвітлюють дії окремих героїв і проводирів. Літописець не пояснював деталей збройної боротьби, а любив прославляти ратні подвиги свого князя, який несеться на коні, першим вривається у ряди ворогів і завдає згубних ударів. Поведінка в бою рядових воїнів, народних мас у літописця залишалась в тіні.

Риси руського військового побуту відображені в пам'ятниках перекладної літератури XI—XII ст.¹ Описи багатьох моментів у цих книгах навіяні перекладачеві сучасною дійсністю.

Довгий перелік бойових епізодів відтворюють мініатюри. Середньовічні художники з великим реалізмом змальовували битви, походи і відступи; вони прагнули все показати в русі, за правилами тогочасної тактики.

Допомогли вивченню стародавнього бою і твори сучасних воєнних тактиків. Ще півстоліття тому назад багато сперечалися, що важливіше в бою: зброя, що рубає чи що коле. Практичної користі спір не приніс, але спричинився до появи інтересної літератури про тактичне використання зброї. Автори деяких сучасних творів з тактики підходили до свого предмета історично: вони досліджували стародавні бій, і багато їх спостережень, підкріплені відмінним знанням воєнної практики, придатні для характеристики староруських битв.

При всій різноманітності джерел дослідник-медієвіст може уловити й намітити лише деякі сторони розвитку. Зокрема в нашій праці мова йде про такі питання: характеристика ведення бою в IX—X і XI—XIII ст. і навчання воїнів, застосування зброї в битвах XI—XIII ст. та її функціональні особливості.

Ось деякі загальні моменти характеру бою в епоху раннього середньовіччя. Слов'яни епохи «воєнної диктатури» не застосовували правильних бойових порядків («зовсім не намагаються дружно помірятися з ворогом»)². Вони прагнули несподівано напасти на ворога, вдаючись до хитрощів, засідок і пасток; ухилялись від відкритого бою, ліси

¹ В. М. Истрин. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе, т. I, Петроград, 1920; П. А. Мещерский. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе, М.—Л., 1958.

² Маврикий. Тактика и стратегия, Спб., 1903, стор. 182, 187.

й ущелини вважали за краще, ніж відкриті рівнини³. Візантійські полководці вчили своїх бійців боротися з чужинцями їх же військовими прийомами: «У боях з ними вигідні: стрільба з луків, несподівані напади, засідки, що влаштовуються в різних місцях, піші строї, особливо легко озброєна піхота»⁴.

На момент створення староруської держави у тактиці бою слов'ян сталися великі зміни. Регулярні бої, вироблена тактика, правильні шикування військ стали необхідною умовою суворо організованої збройної боротьби. У бою «билися зімкнутими групами на невеликій площині, на відкритій місцевості, але на виду один в одного»⁵. Передумовою зіткнення був бойовий порядок, що полягав у вишикуванні війська в одну («стіну») або кілька з'єднаних тактичних одиниць полків⁶. Щільності бойового порядку надавалось особливого значення. «Егда же испочатся вси, полк яко едино тело будет»⁷. Існував прямий зв'язок між злитністю строю й технічним оснащенням. Добре озброєння й щільні ряди утворювали війську потрібну боездатність під час наступу й оборони⁸.

Наслідок військової акції нерідко визначався в одній битві. Перемога або поразка вирішувались у відкритому польовому бою, в одноразовій сутичці. Зусилля противників порівнювались застосуванням фізичної мускульної сили мас людей, які прагнули зброєю подолати один одного. Кожен з противників počував себе здатним перемогти, отже, основного значення надавалось мистецтву ведення бою навчених людей.

Київські воїни вели бої в різних частинах світу, в місцях, розділених тисячами кілометрів, але їх військові звичаї з разуючою схожістю описані як візантійськими, так і арабськими джерелами. Поряд з Львом Діаконом назвемо Нізамі (1140/1—1202/3 рр.), який у поемі «Іскандер-Наме» про вигаданий похід Олександра Македонського на русів досить точно передає особливості їх бою (поема написана в XII ст., але ґрунтується на подіях X ст.). У підсумку зіставлення різних джерел вимальовується така картина. На початку битви руські стояли «зімкнувши щити й списи на зразок стіни»⁹. Під час наступу вони «йшли на ворога, щитом торкаючись до щита, так що волосина не могла б пройти крізь їх ряди»¹⁰. Щити, що закривали руських, підкреслювали їх силу, були «міцні й для більшої безпеки довгі до самих ніг»¹¹.

Послідовність застосування зброї видно з відповіді русів своєму предводителю в поемі «Іскандер-Наме»: «Кінцями списів буде ворог пробитий. Ми ворожою кров'ю закривавимо граніт. А коли від меча до списів перейдемо, ми голову ворога в сильце візьмемо»¹². Під час

³ Л. Нидерле. Славянские древности, М., 1956, стор. 369; Б. А. Рыбаков. Военное дело. История культуры древней Руси, т. I, М.—Л., 1948, стор. 397—398.

⁴ Маврикий. Назв. праця, стор. 183.

⁵ А. К. Пузыревский. Исследование боя в древние и новейшие времена, Варшава, 1902, стор. 42.

⁶ М. Погодин. Исследования, замечания и лекции о русской истории, т. VII, Спб., стор. 260—261. Автор правильно визначив стародавній полк як військову тактичну одиницю.

⁷ Н. А. Мещерский. Назв. праця, стор. 298.

⁸ И. М. Акиевский. О военном искусстве, М., 1939, стор. 114.

⁹ История Льва Диякона Калойского. Перевод Д. Попова, Спб., 1820, стор. 87.

¹⁰ М. Тебеньков. Древнейшие сношения Руси с прикаспийскими странами и поэма «Искандер-Наме» Низами как источник для характеристики этих сношений, Тифлис, 1896, стор. 50.

¹¹ История Льва Диякона Калойского, стор. 83.

¹² А. В. Попов. Низами и древняя Русь.— Труды Ставропольского государственного педагогического института, вып. IV, кн. 1, Ставрополь, 1949, стор. 45.

рукопашної сутички йшли в хід мечі, сокири, меншою мірою стріли. Рукопашний бій бистроплинний, два-три змаху мечем вирішували долю одного з учасників. Удари були не частими, але завдавалися з страшенною силою. Можна вважати типовою характеристику бойових якостей руських, що її дав М. Пселл. Він бачив їх у таборі претендента на візантійський престол Ісаака Комніна в 1057 р. і змалював як «лютих, але повільних»; «не так стрімких, але зате таких, які не шкодували своєї крові й з презирством ставились до своїх ран»¹³.

У XI — першій половині XIII ст., як і раніше, результат бою вирішувався в рукопашній сутичці, але виграш одного бою ще не припиняв воєнних дій. Слідкуючи за розгортанням воєнних подій аж до монгольського нашествия можна помітити, що бої не були пов'язані з тотальним знищенням живої сили. Джерела частіше відзначають емоціональні ефекти боротьби — гомін, блискання зброї — і тільки в годину великого нещастя згадують про масові людські втрати. Траплялось, що, закінчуючи описування жорстокої битви, літописець раптом зауважував: «и таком бившеся крепко и розийдоша, много же бе раненых, мертвых же бе немного»¹⁴. У зіткненні головним було розтрошити опір противника. Зламати бойовий порядок, збити стрій мало важливіше значення, ніж повністю знищити ворога, який чинить опір або тікає.

Переможений прагнув рятуватися втечею, причому, іноді його й не переслідували. Той, хто відступив, знову збирав сили, знову починав боротьбу, і все йшло спочатку. Війни велись з перемінним успіхом і практично могли продовжуватися нескінченно.

Бої середньовіччя вражають стрімкістю подій. В цих умовах керівництво битвою було нелегким завданням. Особливо ускладнювалося становище, коли воєначальник відривався від своїх і опинявся в гущі ворогів. Полки втрачали керівника. Так, один із старших дружинників, зустрівши у сум'ятті битви князя далеко попереду своїх загонів, вважав за потрібне крикнути йому: «Княже! не твое есть дело биться, но пойдй назад и управляй полки»¹⁵.

Озброєння й одяг мали важливе значення. «Основна трудність керування боєм (і розуміння самої обстановки) полягала в неможливості відрізнити за зовнішнім виглядом своїх від чужих. Озброєння, що постійно переходило з рук у руки (з убитих і полонених завжди знімали зброю), було настільки однаковим у всіх дружин, що відрізнити війська різних князів не було можливості»¹⁶.

Найважливішим орієнтиром для воїнів був кольоровий прапор, прикрашений князівським знаком або монограмою. Високо піднесений він означав злитий бойовий порядок, до нього сходилися дружинники, які відбилися від своїх, його намагались підсікти вороги. Воїни слідкували за пересуванням прапора та йшли за ним. «Очи же их на хоругви зрятъ и руце на сечу готовятъ»¹⁷. За прапорами лічили полки, а втрата хоругви дорівнювала катастрофі всього загону. Негайно починалась втеча.

Рицарське XII ст. у нас і на Заході Європи висунуло феодальну символіку, герби й емблеми. Геральдичні прикраси і багатобарвний колір плащів, щитів, шоломів не тільки підкреслювали соціальний ранг воїна, але й служили свого роду розпізнавальними знаками в бою. Багате ратне вбрання, властиве знатному феодалу, виділяло його як

¹³ В. Г. Василевский. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII веков.— Труды, т. 1, Спб., 1908, стор. 327.

¹⁴ Ипатьевская летопись под 1174 г. (бій руських князів під Вишгородом).

¹⁵ В. Н. Татищев. История Российская. кн. 3. М., 1774, стор. 396.

¹⁶ Б. А. Рыбаков. Назв. праця, стор. 413.

¹⁷ Н. А. Мещерский. Назв. праця, стор. 298.

командира, робило помітним його дії у багатоликому військовому на-товпі. Золочений шолом і виблискуюча зброя князя або воеводи видні здалека. Для рядових воїнів вбрання воєначальника служило своєрідним маяком під час руху. Блиск, «горіння» зброї справляло незгладне, нерідко страхітливе враження. «Яко же вьсія солнце на златыя щиты и на оружия, блистахуся горы от них и сияху яко от светил горящ, тем възмушяхуся вси видяще»¹⁸. Для сучасника подій сяючі шоломи й мечі, броні, що блистіли, символізували силу й твердість готового до боротьби війська¹⁹. Джерела відзначають випадки, коли перемога досягалась одним виглядом добре озброєного і вишикуваного війська. Так сталося в 1251 р. під час походу Данила Галицького на ятвягів. Руські приготувались до бою «щите же их яко зоря бе, шолом же их яко солнцю восходящу, копиемъ же их дръжашим в руках яко трости мнози, стрельцем же обапол идушим, и держащим в руках рожанци свое, и наложившим на не стрелы своя противу ратнымъ»²⁰. Ятвяги не витримали й відступили без бою.

Підготовка до бою включала одягання ратного спорядження. Воїни ніколи не пересувалися в кольчугах, панцирах і шоломах. Це важке озброєння везли окремо й одягали тільки в моментах небезпеки²¹. Звичайна вага озброєння воїна, за нашими підрахунками, дорівнювала 13—16 кг*, у порівнянні з вагою зброї пізнішого часу, вона здається невеликою. Адже тільки одна зброя західного рицаря XV ст. важила 25—40 кг, а спорядження коня — близько 30 кг²². Спорядження обтяжувало людину. Зрозуміло тому бажання після бою швидше звільнитися від зброї, менше її носити. При підвищеній маневреності тодішньої війни це було небезпечно й не випадково Володимир Мономах у своєму «Поученні» застерігав; «Не поспішайте зняти з себе зброю не роздивившись гарненько, від безтурботності несподівано гине людина»²³. Природно, що найважчим було захисне озброєння: кольчуга, шолом, щит. Набір холодної зброї характеризується зменшенням ваги від мечів та шабел до списів та сокир. Мінімальна вага таких знарядь боротьби, як булави, обушка, дорівнює 200—300 г**. Їх дієва уражувальність визначається так. При вазі 200—400 г, довжині рукоятки 70—80 см (у обушка — ремєня) жива сила вдару булави, обушка (також сокири) дорівнює 6,6—14 кг. Ця ударна зброя могла завдати тяжке каліцтво в разі влучного прямого вдару по незахищеному противнику, або оглушити та тимчасово вивести з строю (очевидно, найчастіший випадок). Сильне ураження дій мечів, шабел і списів не потребує доказів.

Немаловажну увагу стародавні люди приділяли військовому навчанню. У вихованні чоловіка зброї належала велика роль. Арабські письменники IX—X ст. повідомляють про звичай русів передавати батьківський меч по спадковості сину. Оголений клинок клали перед ново-народженням і говорили: «не буде у тебе нічого, крім того, що ти

¹⁸ В. М. Истрин. Назв. праця, стор. 203—204.

¹⁹ Никоновская летопись под 1152 г.; Ипатьевская летопись под 1231 г.; В. Н. Татищев. Назв. праця, стор. 211; Livländische Reimchronik, Paderborn, 1876, стихи 2105 и 2215. Невипадково новгородці спеціально лудили свої панцирі.

²⁰ Ипатьевская летопись под 1251 г.

²¹ Б. А. Рыбаков. Назв. праця, стор. 407.

* Вага меча близько 1,5 кг, наконечника списа — 150—400 г, бойової сокири без топорика — 200—400 г, кольчуги — 6—7 кг, шолома — близько 2 кг, щита — 2—3 кг

²² С. Blag. European Armour, London, 1948, стор. 192.

²³ Ипатьевская летопись, под 1117 г.

** Вага рукояток сокир і булав не врахована.

придбаєш для себе цим мечем»²⁴. Продовженням цих традицій став воїнничий обряд постригу, широко вживаний вже в християнські часи²⁵. Цим обрядом відзначався вступ синів в отроцький вік. Хлопчика урочисто саджали на коня, оперізували мечем, клали сагайдак і стріли²⁶. Можливо це і нагадують знахідки дитячих обушків, стремени і неповномірних шоломів.

Середньовічний воїн навчався військового мистецтва не одразу і не в зрілому віці, а, очевидно, з малоліття. Початковою стадією була служба в загонах лучників. На Русі, мабуть, існував постійно діючий інститут військового учеництва. Так, звертаючись в 1218 р. до своїх синів, суздальський князь Костянтин Всеволодович наставляв їх «со старейшими в воинстве поучаться»²⁷. Про те, що знатних воїнів навчали в першу чергу користуватися різноманітною зброєю, ми дізнаємось з візантійських повідомлень першої половини XI ст. До системи військового виховання входило: «майстерно озброюватися, закриватися щитом від ворожих стріл, володіти списом, спритно керувати конем, кидати стрілу в ціль, взагалі знати тактику, тобто вміти як слід вишикувати фалангу, розподіляти засідки, відповідним чином розташовувати табір, проводити рівчаки та все інше, що стосується до тактики»²⁸. Навчання, досвід і практика робили свою справу. На просторах руської землі діяли загартовані в боях загони професіональних воїнів, іноді розважливі, іноді завзяті й безстрашні.

Результат війни вирішувався зброєю в руках, причому в переважній більшості випадків холодна зброя рукопашного бою була вирішальною в системі інших технічних засобів. Протягом майже всього трьохсотріччя розвитку ранньосередньовічної Русі польовий бій був основним виявом збройного протистояння. Становище джерел дозволяє охарактеризувати різні стадії бою XI — першої половини XIII ст. щодо застосування тієї або іншої зброї. При цьому типовим був кінний бій, який відбувався так. Противники тільки починали сходитися, коли лучники, які були попереду основних сил, відкривали перестрілку. Стрільці обсипали один одного силою стріл «свадишася стрельци их и почашася стреляти, межи собою гонячеся»²⁹. Іноді, вже на відстані польоту стріли один з суперників феодалів поспішав ретируватися «наряди полк свой и ступашася, только по стреле стреливше, побегоша»³⁰. Коли боротьба починалася, в бій вступали головні сили — частіше всього вершники-списноносці. Удар списників був необхідною умовою результативного бою. Спис ставав найефективнішою зброєю першого тиску, адже він доставав людину далі, ніж меч або шабля. Воїну се-

²⁴ В. В. Бартольд. Арабские известия о русах.— Советское востоковедение, т. I, М.—Л., 1940, стор. 21; А. А. Семенов. Таджикиские ученые XI в. н. э. о булгарах, хазарах, русах, славянах и варягах.— Доклады АН Таджикской ССР, вып. VII, 1953, стор. 19; Б. Н. Заходер. Еще одно раннее мусульманское известие о славянах и русах IX—X вв.— Известия Всесоюзного географического общества, т. XXV, вып. 6, М.—Л., 1943, стор. 36.

²⁵ Лаврентьевская летопись под 1192 и 1194 гг.; Новгородская первая летопись под 1230 г.; В. Н. Татищев. Назв. праця, стор. 301, 375, 456.

²⁶ Древности российского государства, отд. III, М., 1853, стор. II—III; П. Лавровский. Об обряде пострижения у древних славян.— «Москвитянин», 1855, № 3, стор. 33—50.

²⁷ В. Н. Татищев. Назв. праця, стор. 414.

²⁸ Н. Вриенный. Исторические записки, Спб., 1858, стор. 14.

²⁹ Ипатьевская летопись под 1174 г. (бій руських князів під Вишгородом).

³⁰ Там же, под 1175 г. (Зіткнення князів коло Новгороду Сіверського). Літопис, починаючи з опису бою руських і половців під Треполем у 1099 р., наводить багато прикладів участі стрільців у бою. Іноді їх дії були настільки ефективними, що впливали на результат боротьби. Такий, наприклад, випадок відноситься до 1190 р.— сутичка руських з половцями на річці Івлі (Ипатьевская летопись под 1190 г.).

редньовіччя, який з списом наперевіс мчався назустріч ворогові, були відомі вигоди його зброї, знайомі вони й кавалеристові ХІХ ст. Спис забезпечував «короткість удару, для якого досить було одного руху вперед, в один темп, завдяки чому спис завжди попереджає удар шаблі і взагалі всякої зброї, що рубає і яка для вдару вимагає два темпи: змах і удар»³¹. На початку зімкнутої атаки перевага зброї, що коле, перед зброєю, що рубає, полягала ще і в тому, що вона легше й вірніше пробиває захисну зброю.

Бої ХІІ—ХІІІ ст. захоплюють своєю стрімкістю, їх можна назвати «сшибками», що дозволяють збивати ворога. Літопис так звичайно й передає «сбишеса полки их»³². Сучасний кавалерист знає, що коли б відбувалося зіткнення навскач, то люди й коні розбились би, тому «зіткнення настільки ослаблюється руками людей, ставанням на диби коней, відхиленням голів, що ніщо інше, як зупинка віч-на-віч»³³. Щось подібне відбувалося і в стародавності, однак кавалерійський натиск був, очевидно, значно сильнішим. Адже рух допомагав воїну завдати досить міцного удару, щоб уразити противника закритого щитом, шоломом і кольчугою. Швидкість зближення перешкоджала багаторазовій стрільбі з луку, рубанню мечами й шаблями. Сила зіткнення була така, що ратища списів часто ламались, застрявали в зброї. Тряскіт списів, що ламалися,— перше й найбільш часте враження від бою, який починався, «и изломи копье свое в супротивне своем»³⁴. Поламка списів не свідчить про недосконалість зброї або непереборність зустрічної перешкоди. В деяких випадках зламане в сутичці ратище списа запобігало сильній зворотній дії списа. Відомо, що недосвідчений боець, який устромляє списа на галопі буде сам збитий з коня, йому відірве руку списом, що застряв у тілі ворога³⁵. Результат зіткнення списоносців позначався негайно. Дуже динамічно його виражають такі слова літописця, вжиті з приводу битви під Ярославом у 1248 р.: «копьем же изломившимся, яко от грома тресновение бысть и от обоих же мнози падше с копий и умроша, и инии уязвени быша от крепости ударения копейного»³⁶. Використання списів більшою мірою носило одноактний характер, після чого вони застрявали у зброї, кінській збруї, ламались, вибивались з рук, навіть кидались (всі ці приклади зазначаються в літопису). Зустріч списоносців мала далекосяжні наслідки, бо в момент першого зіткнення нерідко вирішувалась доля одного з противників. Письмові та зображувальні джерела з безсумнівною й сталістю показують, що центр ваги бою дуже часто припадав на його початкову стадію. Характерно, що у всіх випадках, коли середньовічний мініатюрист зображав битву, він передавав саме початок бою — зіткнення двох кінних дружин, які наїжилися списками³⁷.

Колюча дія списа позначалась словом «бодоша». У літопису частіше всього згадуються заподіяні в бою травми й поранення списом³⁸. Списи ворогів не могли зупинити тільки відважних лицарів. У розпалі

³¹ Ф. Зубарев. Опыт исторического исследования законов развития специально колющего оружия, Варшава, 1900, стор. 302.

³² Ипатьевская летопись под 1174 г. (бій руських князів під Вишгородом).

³³ А. К. Пузыревский. Назв. праця, стор. 139.

³⁴ Лаврентьевская летопись под 1149 г. (облога Луцька).

³⁵ А. К. Пузыревский. Назв. праця, стор. 148.

³⁶ Ипатьевская летопись под 1248 г. Бої кінних списоносців фіксуються в літопису, починаючи з 1068 р.

³⁷ Радзивилловская летопись. Фотомеханическое воспроизведение рукописи, Спб., 1902, арк. 29 зв. низ, 80, 117 зв., 183 верх та ін.

³⁸ Ипатьевская летопись под 1078, 1149, 1151 і 1281 гг.; Лаврентьевская летопись под 1169 і 1186 гг.; В. II. Татищев. Назв. праця, кн. 2, стор. 296 і кн. 3, стор., 292, 347, 438.

бою вони не помічали ран і списів, що впиналися в їх коней. Стікаючи кров'ю, в останньому ривку вони вириваються з оточення й рятують собі життя.

Якщо перший удар не вирішував кінця бою, противники, зіткнувшись навів, починали рукопашну «и смятошася обои буючися»³⁹. В нових умовах списи були незручними. Разуче, з якою однастайністю пояснюють стародавні й нові автори тактичну потребу переходу від зброї, що коле, до зброї, що рубає⁴⁰. Потреба застосування в тісній сутичці саме зброї, що рубає, очевидно була загальним правилом протягом багатьох століть. Зміну зброї в окремих людей і у цілих загонах відзначає й російський літопис. Так, під час битви з уграми коло м. Торчева князь Данило «вободє копьє свое в ратьного, изломившужєся копью и обнажи мечь свой»⁴¹. Дуже типовим інший приклад. Брянські полки, зустрівшись з татарами (1310 р.), «поткнуша межи себе копыи, вступишася обои, бысть сеча зла»⁴².

Зброєю рукопашної боротьби були мечі, шаблі, сокири, булави, обушки, дубини. Ця зброя була придатна для багаторазового використання в найшильшому строю. У загальній сутичці безперечно перше місце належало зброї, що рубає і що ріже. Саме слово «сеча» («січ») у джерелах означало битву, а «секущая» («січна») — ураження людей. Булави й обушки були допоміжною зброєю й могли використовуватися для несподіваного бокового удару, особливо після того, коли були використані можливості інших засобів.

У розпалі бою не виключено наперемінне використання засобів колоти, рубати й кидати, залежно від ситуації, що швидко змінюється, від придатності й довговічності самої зброї. Щодо цього привертає увагу повідомлення Псевдо-Маврикія, яке пізніше повторив Лев VI Мудрий про те, що тюрки носять свої списи на ремнях за плечима й тримають свої луки в руках, а в бою користуються ними залежно від обставин⁴³. Можливості зміни зброї в бистроплинній сутичці, однак, були обмежені. У Житті Олександра Невського, складеному в 70—80 рр. XIII ст. (на основі більш ранніх повідомлень), з рідкісними подробицями описаний в діях окремих людей бій руських з шведами на Неві в 1240 р. При цьому названа зброя єдиноборців: мечі й сокири⁴⁴. З цього можна зрозуміти, як важко було міняти зброю у запалі битви, коли дорогою є кожна секунда.

Рукопашні сутички відзначалися особливою жорстокістю. Справа нерідко доходила до кулачного бою й фізичної розправи голими руками: «меча изламавше, и руками начаша битися»⁴⁵. Бували випадки, коли завзяті раті сходились по кілька разів «за руки емлюче сечахуся»⁴⁶. Люди, які напружено боролися, крики й стогін, стук і дзвін зброї, тупіт і ржання коней жахали навіть бувалого очевидця. Варто уваги, що у цих випадках літописець передавав свої враження в порядку, обу-

³⁹ Лаврентьевская летопись под 1169 г. (бій руських князів у районі Перепетова поля).

⁴⁰ В. Федоров. Холодное оружие, Спб., 1905, стор. 153; Н. Макнавелли. О военном искусстве, М., 1939, стор. 101.

⁴¹ Ипатьевская летопись под 1231 г.

⁴² Троицкая летопись под 1310 г. Перша рукопашна сутичка під час битви руських на Летському полі описана літописцем під 1019 р. Найвиразніші приклади такого роду наведені в опису боїв коло Листвена (1024 р.), Переяславля Південного (1149 р.), Липець (1216 р.), при обороні Києва (1240 р.) і т. д.

⁴³ Маврикий. Назв. праця, стор. 174; Лев Мудрий. Тактика, София, 1958, стор. 378.

⁴⁴ Н. Серебрянский. Древнерусские княжеские жития, М., 1915, стор. 113—114; ср. Новгородская первая летопись под 1240 г.

⁴⁵ Н. А. Мещерский. Назв. праця, стор. 403.

⁴⁶ Ипатьевская летопись под 1019 г. (бій руських на Летському полі).

мовленому послідовністю застосування зброї: «и бысть ту сеча зла, и бе аки гром от ломлення копейного, и от звука мечного сечения, и от щитовного скепання, и кровь аки вода лиашеся»⁴⁷.

Рукопашні бої рідко бували тривалими. Іноді вони закінчувались раніше, ніж до справи встигали включитися всі сили. Як тільки починалась утеча, організований опір припинявся. На радзивилловських мініатюрах видно, що переможені тікають, безпорадно оглядаючись і намагаючись закрити спину щитами. Але погоня невідворотна й списи переслідувачів впинаються в щити, самих вершників та їх коней⁴⁸. Під час переслідування використовували в мішаному порядку всі засоби, в тому числі мечі, шаблі, списи, луки. Так, наприклад, у 1258 р. руські гнали литовців у районі Луцька «секуще я и бодуше, вогнаша во озеро»⁴⁹. Утеча часто перетворювалась у безборонне побиття і не всім щастило врятуватись. Трагічна розв'язка не обминала й феодалів-воєначальників. З особливим драматизмом описано загибель чернігівського князя Ізяслава Давидовича, розгромаженого на р. Желані. «Постигоша бежаша в борок, и начаша сещи его по главе саблею, Ивор же Геденевич удари его копием в плече, а другий прободе его копием выше колена, инь же удари его копием в лядвии; бежашу же ему еще, и удариша его ис саомострела в мышку. Он же спадє с коня своего»⁵⁰. У цьому повідомленні відображено багато: надія врятуватись і перелік ран, жахливе вбивство і безкарність переслідувачів. Для нас воно є показником того, які засоби використовувались в погоні. Утеча найчастіше набирала панічного характеру («поскочиша»). Князі, загнавши коней, з'являлись прямо з поля битви в свої міста в одній рубашці, без зброї, кинувши ратне спорядження. Очевидно, також «полегшували» себе й інші втікачі. Характерно щодо цього повідомлення про втечу половців з Перепетова поля в 1171 р.: «вся оружия бранная и щиты пометавша, назичию на конех бежаша, тоже и с коней валяющєся падаху и мертви бываху»⁵¹.

Вище мова йшла, головним чином, про кіннотні бої, що переважали в удільній Русі. Майже все, що відомо про боротьбу піхотинців стосується IX—X ст., відомості пізнішого часу скудні. Можна припускати, що деякі закономірності ведення кінного бою дійсні й для піхотинців (наприклад, наперемінне використання зброї). Піхотні загони не могли достатньо ефективно протистояти кінноті (особливо на півдні Русі). Відомо, що проти вершників піхотинець змушений був вести оборонний бій і цілив (часто, очевидно, не без успіху) в коня противника⁵². Піхотинець більш повільний, ніж вершник у пересуванні й маневрі, у рукопашному бою був дуже стійкий. Коли піхота спиралась на які-небудь споруди (частокіл, кріпосні стіни) або їх руйнувала, вона виявляла свої переваги перед кіннотою. На півночі Русі піхота не раз показала себе в боях силою, що не поступається вершникам (порівняйте битви на р. Колошке в 1096 р. і Липецях у 1216 р.).

Отже, застосування зброї в бою найтісніше зв'язане з його етапами — зближення, зіткнення й переслідування. Луки застосовувались

⁴⁷ Никоновская летопись под 1243 г. (Льодове побоїще). Порівняйте «И бысть видети лом копейный и скрежестание мечное, и щити искепаны и мужи носимы и землю пошла кровию» (И. А. Мещерский. Назв. праця, стор. 300—301).

⁴⁸ Радзивилловская летопись, арк. 47 зв. верх, 97 зв. низ та ін.

⁴⁹ Ипатьевская летопись под 1258 г.

⁵⁰ Никоновская летопись под 1159 г. Порівняйте «Ипатьевская летопись под 1162 г.»

⁵¹ Никоновская летопись под 1171 г.

⁵² Ипатьевская летопись под 1202 г. (похід руських і половців на Галич); Радзивилловская летопись, арк. 185 верх, 229 верх.

при наближенні протиборствуючих ратей. Списи використовувались, головним чином, у момент першого натиску в правильному строю, а також під час погоні, мечі, шаблі, сокири, булави, обушки були потрібні, щоб врубитися в ряди противника «в «вертешася в не», розладнати його полки, «потопташа и» й уражати втікачів, «секуще противныя». Черговість введення в дію тієї або іншої зброї навряд чи завжди суворо виконувалось. У підсумку можна зробити висновок, що в бойових діях аж до монгольського нашествия вживання списів, мечей, шабел, сокир мало більше значення порівняно з стрілами, булавами й обушками. Тільки в більш пізній період сильно зростає значення кидальних і спеціальних ударно-дробильних і таких, що оглушають, бойових засобів.

Що можна сказати про функціональні особливості зброї? Протягом усього розглядуваного періоду меч з широким лезом залишався «інструментом», що рубає. Укол мечем у письмових та зображувальних джерелах відзначений у рідких, обумовлених особливостями обстановки, випадках — підступний несподіваний удар, убивство пораненого або беззбройного, дія в тісному приміщенні, де мечем не розмахнутися. На мініатюрах меч показаний майже завжди занесеним для вдару, а не уколу.

Звужування мечевого клинка почалось в XII ст., але тільки після 1250 р. у нас і на заході Європи з'явився колючий меч з подовжено-трикутним лезом⁵³. Очевидно, мечем навіть зробленим важким було трудно розрубати добірну броню, а укол легше досягав мети. Цю ж функцію виконували кинджали з подовжено-трикутним лезом, що з'явилися в XIII ст. Дуже стабільним був розвиток шабельного клинка. Максимальний вигин шаблі в середині леза в X ст. дорівнював 3—4,5 см, у XI—XIII ст. — 4,5—7 см. Таким чином, викривлення шабельної полоси, а разом з тим її властивості — рубати — прогресували дуже плавно. У підсобних цілях ранньосередньовічною шаблею можна було колоти. На це вказує невелика кривизна леза (особливо для IX—X ст.) і його обоюдогострий кінець. У той же час, на відміну від меча, еволюція шабельної полоси все більше відхилялась в сторону зняття, що рубає. У зв'язку з зростаючою популярністю кінного бою змінились рукоятки мечів і шабел. Зброярі вже близько тисячі років виготовляли рукоятки, що дозволяють при рубанні згинати руку не тільки в лікті, але і в кисті⁵⁴. Цей прийом давав можливість далі виносити клинок і краще завдавати розмахисті удари на скаку. Сила удару залежала не тільки від якості зброї, але й від спритності й вправності кожного бійця. Навіть прямий удар по зброї не завжди завдавав неоправної шкоди. Джерела відзначають невдалі вдари й високі захисні властивості зброї. Кольчуга й шолом урятували Святослава від згубних мечевих ударів у бою під Доростолом⁵⁵. Під 1152 р. у літопису згадано удар мечем по шолому «и тако вшибеся до лба»⁵⁶.

Відзначимо зміни в прийомах орудування списом. Якщо у IX—XI ст. для того, щоб уколоти противника списом треба було розмахнутися і «протянуть руку»⁵⁷, то в XII ст. удар досягався рухом коня, а спис притискувався до правого боку вершника. Останньому залишалось правильно націлити й твердо тримати саме ратище.

⁵³ R. E. Oakeshott. The archaeology of Weapons, London, 1960, стор. 307.

⁵⁴ Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси, М.—Л., 1948, стор. 224—225.

⁵⁵ История Льва Диякона Калойского, стор. 95.

⁵⁶ Ипатьевская летопись под 1151 г.

⁵⁷ А. Комнина. Сокращенное сказание о делах царя Алексея Комнина, ч. I, Спб., 1859, стор. 209.

У Центральній і Західній Європі таранний удар списом з'явився ще в першій половині XI ст.⁵⁸, але значного поширення набув у 1130—1150 рр.⁵⁹ Зважаючи на почастішання поломок списів і міцність натиску при ударі, очевидно, те ж саме відбувалося у XII ст. і на Русі. Хорошою допомогою у вивченні цього питання виявились староруські мініатюри. Укол піднятою рукою у кінному бою й єдиноборство показано на 12 малюнках Радзивілівського літопису⁶⁰, таран — на чотирьох⁶¹, обидва ці прийоми спільно — на двох зображеннях⁶². Ці співставлення важливі не тільки для розуміння тактики застосування списів, але й уточнення часу виникнення самих мініатюр. Відзначені вище радзивілівські малюнки, очевидно, беруть початок саме у ті десятиріччя XII ст., коли ще переважав старий спосіб розмахування списом, але вже з'явився новий прийом таранного уколу. Застосування «тарана списом» пов'язане з поліпшенням захисту вершника й супроводилось зміною його верхової посадки (упирання прямими ногами в стремено).

З бігом часу воєнні засоби для надання їм дії вимагали все більшої мускульної сили, що мала, однак, свої межі. З обважненням бойової техніки з'явилась зброя, що економила енергію людини, але не стала від цього менш дієвою. Такі, наприклад, бронебійні стріли й піки, яким властива підвищена прониклива здатність, механічний лук-самостріл, що з більшою силою посиляє важкі болти у ворожий панцерник.

Разом з прогресом зброї висунулись і нові прийоми використання її. Застосування в бою кидальних списів-сулиць викликало, наприклад, такий вид єдиноборства: під час кидання сулиці потрапляли у щит, що не давало змоги воїну закриватися й пересуватися. Для того, хто оборонявся, це мало фатальні наслідки, його, як погано захищеного, розсікали мечем⁶³. У XII—XIII ст. з'явилися невеликий мигдалевидний трикутний щит і меч з довгим перехрестям. Обидва ці предмети висувались на зустріч ударам і могли майже одночасно убезпечити воїна справа й зліва. Таким чином, новий щит і меч давали змогу вершникові оборонятися й наступати з значно більшим успіхом, ніж це робив його попередник X ст., закритий малорухомим довгим щитом і мав меча майже не пристосованого для самого нетривалого маніпулювання. У цей же період з'явилися шабельні перехрестення, що уловлювали й зупиняли зустрічний удар з боку. Круговий захист руки дозволив воїнові діяти клинком у рубці сміливіше й рішучіше.

Згодом збільшився набір зброї й поглибилась специфіка використання його. Воїн-дружинник XII ст. міг обрати для наступу вузьку або широку стрілу, потужну рогатину або легку піку, важкий меч або більш рухому шаблю, бойову сокиру або летючий обушок.

Руські воїни X—XIII ст. билися на різних несхожих фронтах, майстерно користувалися зброєю, змогли відстояти незалежність свого народу й сприяли підвищенню престижу своєї країни.

⁵⁸ H. Nickel. Der mittelalterliche Reiterschild des Abendlandes.— Inaugural-Dissertation, Berlin, 1958, стр. 9.

⁵⁹ Schwietering. Zur Geschichte von Speer und Schwert im XII Jahrhundert.— Mitteilug aus Museum für hamburgische Geschichte, № 3, Hamburg, 1912, стр. 24—37.

⁶⁰ Радзивилловская летопись, арк. 21, 22 низ, 29 зв. низ, 38, 41, 94, 97, 116 зв., 136 верх, 192, 209 верх і низ.

⁶¹ Там же, арк. 38, 80, 80 зв. низ, 94.

⁶² Там же, арк. 39, 94.

⁶³ Ипатьевская летопись под 1255 г. (похід руських на ятвягів).

Записки

І. М. ЧАВАРГА

РОЗВИТОК ОСВІТИ І КУЛЬТУРИ НА ЗАКАРПАТТІ В 1959—1965 РР.

У минулому Закарпаття було найбіднішим і найвідсталішим кутком Європи. Близько третини дітей шкільного віку внаслідок тяжкого матеріального становища, нестачі шкільних приміщень та учителів, денаціоналізаторської політики буржуазних вла-

стей не мали можливості вчитися. Більше половини дорослого населення було неписьменним. Тільки після возз'єднання з Радянською Україною назавжди зникли голод і безправ'я, злидні і темрява. Перед молоддю Закарпаття широко розкрились двері шкіл, середніх спеціальних і вищих учбових закладів та численних установ культури. Тепер у найвіддаленіших куточках області вирує творче життя вільних людей — будівників комунізму.

За роки семирічки в області була проведена значна робота по дальшому розвитку матеріальної бази і поліпшенню навчально-виховного процесу в учбових закладах.

Ще в травні 1959 р. бюро Закарпатського обкому КП України і виконком обласної Ради депутатів трудящих прийняли спільну постанову «Про зміцнення матеріально-технічної бази шкіл області»¹, в якій було розроблено детальний план будівництва шкільних і класних приміщень на 1959—1965 рр. Облвно, міськкоми і райкоми партії, міськвиконкоми і райвиконкоми зобов'язувались повсякденно контролювати його хід. Комсомол області взяв шефство над цією справою². На деяких об'єктах роботу було організовано у дві зміни, будови оголошено ударними. Згадані та інші заходи дали можливість підготувати Перечинську школу-інтернат, Порошківську і Керечанську середні школи до початку 1962/63 навчального року³.

За планом на 1959—1965 рр. в області передбачалось будівництво 1866 класних кімнат на 54 900 учнівських місць, а також 7 шкіл-інтернатів на 2310 місць⁴. Завдяки постійній турботі партійних і радянських організацій за роки семирічки побудовано або обладнано 2136 класних кімнат на 77 510 учнівських місць⁵. За кількістю шкіл-інтернатів і учнів в них Закарпатська область на кінець семирічки займала третє місце у Південно-Західному економічному районі Української РСР (після Львівської області і Києва)⁶. За цей же час кількість учнів загальних шкіл порівняно з 1958 р. зросла на 38,5 тис. чол. В 1965/66 навчальному році

¹ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 318, арк. 319.

² Там же с. арк. 320.

³ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 1, оп. 8, од. зб. 73, арк. 185—186.

⁴ Там же, оп. 4, од. зб. 317, арк. 35—36.

⁵ Народне господарство Української РСР в 1965 році. Статистичний щорічник, К., 1966, стор. 464; Народне господарство Закарпатської області в 1963 році. Короткий статистичний збірник, Львів, 1964, стор. 100; Поточний архів Закарпатського облвно.

⁶ Народне господарство Української РСР в 1965 році, стор. 599.

в області діяла 621 школа з українською мовою навчання, 16 — з російською, 96 — з угорською, 13 — з молдавською ⁷.

Великого значення надавалось впровадженню подовженого дня. 1965 р. в області працювали 93 такі школи і 250 груп, які охоплювали 8,1 тис. учнів ⁸. Особливо велика увага зверталась на створення інтернатів для дітей з віддалених сіл і присілків. Про це красномовно говорять цифри. Так, державні асигнування на харчування дітей у пришкільних інтернатах у 1946 р. становили 21,7 тис. крб., 1958 — 36, 1965 — 375 і в 1968 — 455 тис. крб. ⁹ На початку 1968/69 навчального року в області у 161 інтернаті жило 9 тис. учнів ¹⁰.

Великим був потяг працюючої молоді до навчання у системі вечірніх і заочних учбових закладів. Якщо в 76 школах робітничої і сільської молоді та дорослих на початок 1958/59 навчального року налічувалось 7 175 слухачів, то в 1965 р. у 189 — 32 123 чол. ¹¹ Це сприяло помітному піднесенню загальноосвітнього і культурного рівня трудящих області.

Таким чином, в останньому році семирічки у 947 школах області (включаючи школи робітничої і сільської молоді) навчалось 224 тис. учнів (проти 160,5 тис. в 902 учбових закладах у 1958 р.) ¹². За роки семирічки середню освіту в області здобуло 47,7 тис. юнаків і дівчат, у тому числі 25,2 тис. (52,7 %) закінчило вечірні і заочні школи ¹³.

За цей період відбулися значні зміни в кількісному і якісному зростанні вчительського колективу області. Якщо в 1958/59 навчальному році в школах Закарпаття працювало 9,6 тис. вчителів (у тому числі 2,5 тис. з вищою освітою), то в 1965/66 відповідно — 12,6 і 5,6 тис. ¹⁴, тобто за 7 років їх кількість зросла на 3 тис., а педагогів з вищою освітою — на 3,1 тис. чол.

Про матеріальне забезпечення розвитку освіти яскраво свідчать цифри державних видатків на цю справу. Так, у 1946 р. на народну освіту було виділено 6817,8 тис. крб., 1958 р. — 18260,1, 1965 р. — 37 307 тис. крб. ¹⁵ Такі великі бюджетні асигнування дали можливість побудувати багато нових шкіл, збільшити кількість класних приміщень, обладнати лабораторії, кабінети, майстерні сучасним устаткуванням, замінити старі парти тощо.

В області дбають про розвиток юних талантів — художників і музикантів, поетів і натуралістів, спортсменів і техніків, про виховання всебічно розвинених людей, в яких гармонійно поєднуються висока ідейність, працьовитість і організованість, духовне багатство, моральна чистота і фізична досконалість. Цю роботу в області проводять 15 палаців та будинків піонерів, станції юних техніків і натуралістів, дитяча екскурсійно-туристська станція, 8 спортивних шкіл. Тільки в 1967 р. на утримання цих установ було виділено 353,5 тис. крб. У школах обладнані ленінські музеї, зали і кімнати, інтернаціональні клуби, музеї та кімнати бойової і трудової слави радянського народу ¹⁶.

⁷ Поточний архів Закарпатського облвн. Статистичний звіт за 1958/59 і 1965/66 навчальні роки.

⁸ Там же.

⁹ Там же. Матеріали планового відділу, спр. № 4.

¹⁰ Там же. Статистичний звіт за початок 1968/69 навчального року.

¹¹ Там же. Статистичні звіти за 1958/59 і 1965/66 навчальні роки.

¹² Народне господарство Української РСР в 1965 році, стор. 588—589.

¹³ Поточний архів Закарпатського облвн. Статистичні звіти за 1959—1965 рр.

¹⁴ Народне господарство Української РСР в 1965 році, стор. 590; Поточний архів Закарпатського облвн. Статистичні звіти за 1958/59 і 1965/66 навчальні роки.

¹⁵ Поточний архів Закарпатського облвн. Статистичний звіт за початок 1958/59 навчального року. Плановий відділ, спр. № 4.

¹⁶ Там же.

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили благородну працю вихователів молодого покоління. За 1945—1967 рр. орденами і медалями СРСР нагороджено 393 працівники народної освіти Закарпаття, в тому числі: 23 — орденом Леніна, 27 — орденом Трудового Червоного Прапора, 103 — орденом «Знак пошани»¹⁷. Серед них І. М. Магула — директор Хустської школи-інтернату, М. В. Станчак — завідувач Підгорбською школою та ін. 29 педагогам Закарпаття присвоєно почесне звання «Заслужений вчитель УРСР», 800 чол. нагороджено значком «Відмінник народної освіти УРСР», понад 2 тис. одержали грамоти Міністерства освіти УРСР, обласно та обкому працівників профспілки вчителів¹⁸.

За роки семирічки великих успіхів у справі підготовки молодих спеціалістів досяг Ужгородський державний університет, відкритий у жовтні 1945 р. Вся країна допомагала стати на ноги новому вузу. З Києва і Москви, Ленінграда й Саратова, з академій наук і університетів йшли до Ужгорода посилки та багажі з книгами і лабораторним устаткуванням, прибували досвідчені викладачі для налагодження і ведення навчального процесу. З першого року заснування цього вузу на чотирьох факультетах (історичному, філологічному, біологічному і медичному) мали змогу навчатися діти трудящих. З кожним роком університет зміцнювався. За досліджуваний період кількість студентів зросла майже в два рази (8180 чол.), у тому числі в системі денного навчання — у 1,5 рази (2682 чол.)¹⁹. В університеті почалась підготовка фахівців з романо-германських мов (англійської, німецької, французької), угорської мови та літератури, мікробіології, радіофізики й електроніки, обчислювальної математики, ряду економічних та інженерних спеціальностей. За роки семирічки зросла роль аспірантури у поповненні науково-педагогічних кадрів. Якщо в 1958/59 навчальному році аспірантів було 12 чол., то в 1965/66 (з 33-х спеціальностей) — 98, в тому числі 77 з відривом від виробництва. Крім того, тоді ж 20 чол. проходили підготовку в річній аспірантурі, лекційній асистентурі й клінічній ординатурі.

За цей період університет випустив 3907 висококваліфікованих спеціалістів для різних галузей народного господарства²⁰. Значно зміцніла матеріально-технічна база вузу. Було побудовано астрофізичну і криогенну лабораторії, лабораторію будови речовини, обчислювальний центр, два студентські гуртожитки (на 650 і 712 місць), спортивно-оздоровчий табір на 200 місць. Учебні та наукові лабораторії постійно поповнювалися новим обладнанням. Набагато зріс книжковий фонд бібліотеки.

В університеті проводиться велика науково-дослідна робота. За сім років його викладачі захистили 15 докторських і 85 кандидатських дисертацій. Підручники і посібники для студентів, а також монографії професорів І. М. Гранчака, Й. О. Дзендзелівського, Б. І. Співака, І. Г. Шульги та інших дістали схвальну оцінку наукової громадськості республіки. У стінах університету щорічно відбуваються республіканські і всесоюзні наукові конференції та симпозіуми. Здібна студентська молодь залучається до участі в дослідницькій роботі через наукове студентське товариство.

За роки семирічки в області розвивалась і середня спеціальна освіта. У 1963/64 р. було відкрито 2 нових заклади — Міжгірське медич-

¹⁷ Поточний архів Закарпатського обласного архіву. Справа обліку нагороджених.

¹⁸ Поточний архів Закарпатського обласного архіву. Матеріали відділу кадрів.

¹⁹ Дані з річних звітів про роботу університету за 1958/59 і 1965/66 навчальні роки.

²⁰ Там же.

не училище і Свалявський політехнікум. Контингент учнів за цей період значно зріс. Так, в 1958/59 навчальному році в 12 середніх спеціальних закладах здобував освіту 5021 учень, а в 1965/66 р. у 14 технікумах і училищах — 8333. За досліджуваний період вони випустили 11 293 молодих фахівці²¹, поповнивши кадрами різні ділянки виробництва, освіти, культури та охорони здоров'я.

В досліджуваний період багато зроблено на Закарпатті в справі розвитку і піднесення ролі установ культури в комуністичному вихованні трудящих. У змісті і формах роботи місцевих будинків культури, клубів і бібліотек, музеїв та інших установ відбулися великі зміни, сфера впливу їх значно розширилась. Розгортанню цієї діяльності сприяло зміцнення економіки області, що створювало умови для поліпшення матеріальної бази культурно-освітніх установ. За роки семирічки тут було побудовано 72 клуби із загальною кількістю понад 15,6 тис. місць і розпочато будівництво ще 49, яке завершилось в 1966—1967 рр.²²

У 1965 р. в області діяла 531 клубна установа Міністерства культури УРСР, з них 11 районних будинків культури, 37 міських установ, 460 сільських клубів, 23 хати-читальні. В цій мережі працювало 2813 різних колективів і гуртків художньої самодіяльності²³. На кінець 1965 р. нарахувалось 577 хорових колективів, у яких об'єднувалось більше 18,8 тис. учасників. Серед них — 342 народних хори, 171 вокальний ансамбль, 28 ансамблів пісні і танцю та 36 капел²⁴.

Культосвітня робота в області спрямовувалась на те, щоб поліпшити пропаганду рішень партії і уряду, тісніше пов'язати її з виробничими завданнями промислових підприємств, колгоспів і радгоспів. Велику допомогу закладам культури подавали первинні організації товариства «Знання», що в значній мірі сприяло збагаченню ідейного змісту тематичних вечорів, усних журналів, диспутів, вихідних днів колгоспника, свят повноліття, комсомольських весіль, зірчин, свят врожаю, праці, дружби народів тощо. Особливе пожвавлення почалось в останні три роки семирічки. Якщо в 1963 р. було проведено лекцій, доповідей, тематичних вечорів — 38 875, концертів, спектаклів і вистав — 16 025, то в 1965 р. — відповідно 41 891 і 19 439²⁵.

Зріс інтерес трудящих до різних заходів, які проводились клубними установами, про що свідчить збільшення числа відвідувачів. Репертуар колективів художньої самодіяльності характеризувався сучасною тематикою.

Останній рік семирічки для трудящих Закарпаття був особливо знаменним. Відзначалось 20-річчя перемоги радянського народу над фашизмом у Великій Вітчизняній війні та 20-річчя возз'єднання краю з Радянською Україною. На честь цих свят було проведено обласний огляд-конкурс художньої самодіяльності. Ряд колективів за технікою співу, вокальною культурою і танцювальною майстерністю наблизився до рівня професійного мистецтва. Це, зокрема, самодіяльні народні хорові капели вчителів м. Мукачева і Ужгородського району, народний хор Свалявського палацу культури, ансамблі пісні і танцю Ужгородського фанерно-меблевого комбінату, Рахівської картонної фабрики («Карпати»), Великобичківського лісохімкомбінату («Лісоруб»), Кушницького

²¹ Поточний архів Закарпатського обласного статистичного управління. Статистичні звіти за 1958/59—1965/66 навчальні роки, ф. 3-нк.

²² Поточний архів Закарпатського обласного управління культури (далі — ПАЗОУК). Матеріали планово-фінансового відділу.

²³ ПАЗОУК. Річні звіти установ клубного типу за 1963—1965 рр.

²⁴ Там же. Звіти про роботу Закарпатського будинку народної творчості за 1965 р.

²⁵ Там же. Річні звіти установ клубного типу за 1963—1965 рр.

лісокомбінату («Боржава») та багато інших. Виросли також великі колективи сільської художньої самодіяльності (хорові ансамблі с. Борошнява Хустського району, колгоспу ім. Леніна Берегівського району, молдавський народний хор с. Солотвино Тячівського району та ін.).

Дальшого розвитку набув театральний жанр. В області на кінець 1965 р. нараховувалось 518 драматичних гуртків з 7447 членами. На кінець семирічки було три самодіяльних народних театри: Мукачівський міський, Хустський та Берегівський. Тільки протягом 1965 р. ці театри показали на сценах клубів області 174 спектаклі, які відвідало понад 50 тис. глядачів ²⁶.

Велику роботу по культурному обслуговуванню трудящих провели агіткультбригади, які давали концерти не тільки в клубах, а й на полях, фермах, полонинах, лісосіках. У 1965 р. в області нараховувалось 469 агіткультбригад з 4715 учасниками. Вони виступали перед глядачами з цікавими і змістовними програмами, переважно літературно-музичними монтажами, в яких популяризували передовий досвід кращих бригад і ланок свого району, віддавали честь і шану трударям, героям праці. Особлива увага приділялась прославленню руху за комуністичну працю. Одні з кращих в області — агіткультбригади Рахівського районного будинку та села Великий Раковець. Останньою керував самодіяльний композитор М. Мельник. Протягом року її колектив 28 разів виступав перед колгоспниками, підготувавши за цей час 4 програми: до весняно-польових робіт, до жнив, до 20-річчя визволення і возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. В яскраву демонстрацію розквіту народних талантів на Закарпатті вилився звітний концерт художньої самодіяльності в Києві на честь цих роковин.

Велику й всебічну допомогу самодіяльним митцям надавали професіональні колективи, і зокрема заслужений Закарпатський народний хор ²⁷.

За роки семирічки в художній самодіяльності брав участь кожний десятий закарпатець, а всього — близько 100 тис. чол. Багато колективів демонстрували високу виконавську майстерність, а 13 з них носять почесне звання народних ²⁸.

У досліджуваний період в області дедалі успішніше розвивалась бібліотечна справа. Так, якщо в 1958 р. у 568 масових бібліотеках Міністерства культури УРСР було 271,6 тис. читачів, яким видали 5695,7 тис. книг, то в 1965 р. 660 бібліотек відвідало майже в 2 рази більше читачів, що одержали 10 558 тис. книг, журналів і брошур. Ці дані переконливо свідчать про великий потяг трудящих до знань, до друкованого слова.

У Всесоюзному огляді, присвяченому 50-річчю Великого Жовтня, брала участь 591 бібліотека області, 153 з них виконали умови конкурсу.

На кінець семирічки на Закарпатті діяв 131 народний університет культури. Їх відвідувало більше 15,2 тис. слухачів ²⁹. У 1967 р. в клубних установах області було обладнано 410 кутків передового досвіду, організовано 108 музеїв і музейних кімнат ³⁰. Ці заклади під керівництвом партійних організацій проводять корисну роботу по культурному вихованню трудящих і особливо молоді, допомагають усвідомити ті великі зміни, що відбулися в області за роки Радянської влади.

²⁶ ПАЗОУК. Звіт про роботу установ клубного типу в 1965 р.

²⁷ Там же. Звіт про роботу обласного будинку народної творчості в 1967 р.

²⁸ Поточний архів Закарпатського обкому КП України. Стенограма XII партконференції, арк. 66.

²⁹ Ю. В. Ільницький. На оновленій землі.— «Народна творчість та етнографія», 1966, № 6, стор. 10.

³⁰ ПАЗОУК. Річний звіт установ клубного типу за 1967 р.

У роки семирічки на Закарпатті значно поліпшилось кінообслуговування. Збільшилась кількість кіноустановок (з 305 в 1958 р. до 668 в 1965 р.), зокрема стаціонарних, які є в усіх населених пунктах. У віддалені присілки, на полонини, польові стани, ферми і лісодільниці приїжджають кінопересувки. Число відвідувань сеансів зросло з 9,8 млн. у 1958 р. до 15,6 млн. у 1965 р.³¹

Могутнім засобом комуністичного виховання і піднесення культурного рівня трудящих є преса, радіо, телебачення. У 1965 р. у Закарпатській області разовий тираж газет становив 190,1 тис. примірників³², а обласна газета «Закарпатська правда» виходила трьома мовами — українською, російською і угорською. За роки семирічки розширено сітку трансляційних радіоточок майже в 1,7 раза, а в сільській місцевості — в 1,5 раза³³. У побут трудящих Закарпаття міцно ввійшло телебачення, чому сприяло спорудження ретрансляторів в Ужгороді та Рахові.

Велика увага приділялась також видавничій справі. Якщо в 1958 р. вийшло в світ 105 друкованих одиниць тиражем 706 тис. екземплярів, то в 1965 р. — 142 одиниці тиражем 1355,9 тис.³⁴ Плідно працював великий загін закарпатських письменників, які своїми літературними творами внесли вагомий вклад у багатонаціональну радянську літературу. Серед них — М. Томчаний, Ю. Мейгеш, П. Угляренко, В. Ладижець, Л. Балла, В. Вовчок та інші. 24 літератори області стали членами Спілки письменників України³⁵.

Отже, трудящі Закарпаття за роки семирічки досягли великих успіхів на всіх ділянках економічного і культурного життя, вийшли на нові рубежі комуністичного будівництва. Успіхи на культурному фронті переконливо свідчать про торжество національної політики Комуністичної партії, ідеалів пролетарського інтернаціоналізму, дружби і братерського співробітництва народів. Трудящі області глибоко усвідомлюють, що все це стало можливим завдяки безкорисливій допомозі всіх народів Радянського Союзу.

В роки нової п'ятирічки дедалі швидшими темпами розвиваються промисловість, сільське господарство, невпинно підвищується освітній і культурний рівень населення, зростає його добробут.

Трудящі орденоносного Закарпаття, готуючи гідну зустріч знаменній даті в історії людства — 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, самовіддано працюють над втіленням у життя величних завдань, накреслених історичним XXIII з'їздом КПРС.

³¹ Народне господарство Української РСР в 1965 році, стор. 641—643.

³² Там же, стор. 647.

³³ Там же, стор. 431—432.

³⁴ Там же, стор. 646—647.

³⁵ Ю. Ільницький. 20 радянських років. Ужгород, 1965, стор. 62.

І. П. БАБАЛАШВІЛІ

ВОЇНИ-ГУЗИНИ В БОЯХ ЗА УКРАЇНУ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Однією з головних передумов перемоги СРСР у боротьбі з фашизмом була інтернаціональна єдність народів Країни Рад. Так, у визволенні української землі від гітлерівських загарбників активну участь брали представники всіх Радянських республік, в тому числі й Грузії. На початок війни у лавах Червоної Армії та Військово-Морського Флоту перебувало понад 130 тис. грузин. З них близько третини відбували службу на території Радянської Украї-

Однією з головних передумов перемоги СРСР у боротьбі з фашизмом була інтернаціональна єдність народів Країни Рад. Так, у визволенні української землі від гітлерівських загарбників активну участь брали представники всіх Радянських

ни¹. Всі вони з перших же днів війни пліч-о-пліч з представниками інших національностей мужньо захищали завоювання українського народу від посягань фашистської нечисті. Так, над київським небом гітлерівських стерв'ятників однією з перших зустріла ланка винищувачів на чолі з Ч. Бенделіані, якому 24 серпня 1943 р. за хоробрість і зразкове виконання бойових завдань у повітряному просторі України присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Чимало воїнів-грузинів було серед героїчних захисників Севастополя у складі Окремої Приморської армії (прибула з Одеси) та маршових підрозділів, що у відповідності з наказом Ставки прибули з запасних частин Закавказького фронту. До того ж, у листопаді 1941 р. для підсилення героїчного гарнізону до Севастополя було направлено 388-у стрілецьку дивізію (6812 бійців і командирів-грузинів), що формувалася у Кутаїсі. Перед нею командування поставило бойове завдання — обороняти третій сектор, який прикривав підступи до Північної бухти. У грудні 1941 р. під час найнапруженіших боїв з Тбілісі прибула 386-а стрілецька дивізія, де налічувалось 6284 грузини. Її зразу ж було кинuto в бій, а згодом використано для оборони другого сектора, що прикривав головні підступи до східної околиці Севастополя².

У лютому 1942 р. у відповідності з вказівками Ставки почалося формування національних частин Червоної Армії. У зв'язку з цим у 773-му і 782-му стрілецькому полках 388-ї дивізії Окремої Приморської армії по дві роти було укомплектовано виключно грузинами. Національні формування створювалися і в інших частинах героїчного Севастопольського гарнізону³. Взагалі головну військово-морську базу Чорноморського флоту у складі бойових частин Окремої Приморської армії захищали представники різних народів Країни Рад, в тому числі і грузинського (понад 5 тис. чол.). У цих боях вони виявили виключний героїзм і мужність.

З'єднання, що брали участь у відомій десантній операції на Керченський півострів, комплектувалися головним чином військоматами Грузії. Тому у 224-й стрілецькій дивізії були майже всі грузини, у 390-й — їх налічувалося 5431, а в національній грузинській 63-й гірськострілецькій — 5919 чол. Всього ж з початку війни до 15 квітня 1942 р. з Грузії на Кримський фронт прибуло майже 66 тис. військовозобов'язаних запасу⁴. Багатьом з них було присвоєно згодом звання Героя Радянського Союзу, наприклад, командир батальйону морської піхоти А. Гечешідзе, командир ескадрильї А. Цурцумії, командир підводного човна Я. Іоселіані, морському піхотинцю А. Адамії, рядовому Г. Схулухії та іншим.

Грузини також мужньо билися у партизанських загонах, що діяли на окупованій території Радянської України, і навіть очолювали їх (Герой Радянського Союзу Д. Бакрадзе, майор П. Гвалія, Г. Талахадзе, І. Чхаїдзе та інші).

Після розгрому фашистських полчищ під Сталінградом та переконливої перемоги радянської зброї у Курській битві почалося масове вигнання гітлерівських загарбників з української землі. В цей час у військових частинах, що перебували на території України, налічувалося

¹ Партархів Грузинського філіалу ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 14, оп. 1, од. зб. 12382, арк. 155; спр. 11397, арк. 16, од. зб. 11409, арк. 24.

² Там же, арк. 160—171.

³ Архів МО СРСР, ф. 388сд., оп. 4318с, спр. 14, арк. 1—80; ф. 288, оп. 9912, спр. 9, арк. 222.

⁴ Партархів Грузинського філіалу ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 14, оп. 1, од. зб. 12382, арк. 160—171.

приблизно 250 тис. представників Грузії⁵. На Лівобережній Україні здійснювали успішні бойові операції 394-а Криворізька та 417-а стрілецькі дивізії, в лавах яких воювали 5377 представників грузинського народу⁶.

Внаслідок визволення Таманського півострова у жовтні 1943 р. військами Північно-Кавказького фронту і арміями 4-го Українського — Північної Таврії 17-у німецьку армію, що воювала в Криму, було повністю ізольовано від групи армій «А». Однак, намагаючись утриматися на півострові, гітлерівці чинили впертий опір. Під час боїв за Крим у національних стрілецьких дивізіях та інших військових з'єднаннях мужньо билися десятки тисяч грузинів. Так, 242-у Таманську гірськострілецьку та 414-у Анапську стрілецьку дивізії (укомплектовані, головним чином, грузинами) за успішні дії по визволенню Севастополя було нагороджено орденами Червоного Прапора, а 1367-му та 1371-му полкам останньої присвоєно почесні найменування «Севастопольських». До того ж, 5 тис. бійців і офіцерів нагороджено орденами й медалями Радянського Союзу.

Після форсування Дніпра у складі ударного угруповання 1-го Українського фронту, яке брало безпосередню участь у визволенні Києва, налічувалося понад 1,1 тис. грузинів⁷. Багато з них (рядовий сапер Г. Бердашвілі, гвардії майор А. Букія, майор Г. Размадзе, капітан Чіковані та інші) відзначилися у цих боях і були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

У цей час армії 2-го Українського фронту, розвиваючи наступ на Кіровоградському напрямі, створили реальну загрозу розгрому німецько-фашистських полчищ на Правобережній Україні. Ставка з метою ліквідації можливого контрнаступу перекинула для підсилення наступальної могутності цих двох фронтів свіжі сили з резерву та деякі з тих частин, що визволяли Таманський півострів та Північний Кавказ (151-у, 276-у, 351-у стрілецькі дивізії та окремі з'єднання і польове управління 18-ї армії на чолі з генерал-полковником К. М. Леселідзе).

Ці частини брали участь у здійсненні Житомирсько-Бердичівської наступальної операції, під час якої 18-а армія у взаємодії з іншими прорвала оборону ворога і протягом семи діб просунулася вперед більше ніж на 100 км. Її з'єднання особливо відзначилися у боях за Брусилів, Радомишль, Коростишів, Житомир та Бердичів. За визволення цих міст України багато воїнів 18-ї армії було нагороджено високими урядовими нагородами, а командуючого К. М. Леселідзе — орденом Богдана Хмельницького I ступеня (10 січня 1944 р.). Згодом у складі 1-го, а потім 4-го Українських фронтів бійці армії визволяли міста і села Західної України та Закарпаття.

Після успішного завершення Корсунь-Шевченківської операції створилися сприятливі умови для повного визволення Правобережної України від окупації. А в результаті Львівсько-Сандомирської наступальної операції (липень—серпень 1944 р.) гітлерівців було остаточно вигнано з західноукраїнських земель. Під фашистським чоботом залишилося лише Закарпаття. У відповідності з директивою Ставки на цьому напрямку було створено самостійний фронт, до якого ввійшли також частини, сформовані й укомплектовані на території Закавказзя (вони уже мали досвід ведення бойових дій у гірських умовах Криму та Кавказу). Природно, що значний відсоток у цих формуваннях становили грузини. За здійснення героїчних подвигів під час Карпатсько-Ужгородської насту-

⁵ Партархів Грузинського філіалу ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 14, оп. 1, од. зб. 13133, арк. 36—38.

⁶ Там же, од. зб. 12382, арк. 149.

⁷ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 2677, спр. 84., арк. 1—21.

пальної операції звання Героя Радянського Союзу присвоєно гвардії сержанту С. Асламазашвілі, гвардії старшині А. Данелії, єфрейтору Я. Кокоскерії, гвардії лейтенанту В. Лежаві, капітану Б. Цулукидзе та іншим.

У роки Великої Вітчизняної війни на території України у лавах доблесної Червоної Армії спільно з представниками всіх народів Країни Рад билосся близько 300 тис. синів Радянської Грузії. У телеграмі ЦК КП(б) України, Президії Верховної Ради і Ради Народних комісарів УРСР до ЦК КП(б) Грузії, Президії Верховної Ради і Ради Народних Комісарів Грузинської РСР у зв'язку з перемогою над фашистською Німеччиною говорилося: «Коли віроломний ворог — німецький фашизм — посунав свої орди на землі нашої Радянської Батьківщини, зокрема українську землю, нашому народу прийшли на допомогу всі братні народи нашої країни, в тому числі і героїчні сини братньої Грузії. Український народ завжди з вдячністю буде пам'ятати й ніколи не забуде цієї допомоги...»⁸.

⁸ Партархів Грузинського філіалу ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 14, оп. 1, од. зб. 12973, арк. 157—158.

Т. Б. БЕРНАЦЕК,
В. І. ГРИЦЕНКО,
Д. М. МЕСІНГ

ПОШИРЕННЯ ЛЕНІНСЬКИХ ІДЕЙ У ПРИКАРПАТТІ

Ім'я В. І. Ульянова (Леніна) стало відоме трудящим Прикарпаття наприкінці минулого століття. В буремні дні Жовтня робітники та селяни цього поневоленого краю з надією звертали свої погляди на Схід, де був повалений капіталістичний гніт і засяяв символ перемігшої революції — серп і молот, а робітниче-селянський уряд очолив В. І. Ленін. Революційна хвиля докотилася і до Австро-угорської імперії, впала монархія Габсбургів. Але плодами боротьби західноукраїнських трудящих скористалися буржуазія та її партії, які створили Західноукраїнську народну республіку (ЗУНР).

Народ продовжував боротися. З Країни Рад йому стали відомі ленінські декрети про мир, землю; проникали ці звістки завдяки пресі, а також розповідям безпосередніх очевидців революційних подій, полонених австро-угорської армії — жителів прикарпатського краю, які були під час революції в Росії. Окремі з них брали в ній активну участь. В. І. Ленін у березні 1919 р. згадував як «сотні тисяч військовополонених з армій, що їх імперіалісти будували виключно в своїх цілях, пересунувшись в Угорщину, в Німеччину, в Австрію, створили те, що бацили більшовизму захопили ці країни цілком»¹.

Володимир Іллєч пильно стежив за розвитком революційного руху на західноукраїнських землях. Він прийняв делегацію КПСГ на II конгресі Комінтерну і у блокноті М. Левицького написав щире вітання галицьким комуністам, яке як священну реліквію бережуть трудящі Прикарпаття.

Радянські брати постійно допомагали західноукраїнським трудящим. У 1920 р. в ряді сіл прикарпатського краю билися з білополяками бійці Червоної Армії. Вони несли в маси ленінські декрети, юридично закріплені в рішеннях Галицького революційного комітету, очолюваного В. П. Затонським. Однак в цей час не судилося возз'єднатися єдинокровним братам-українцям. Західноукраїнські землі з допомогою між-

¹В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 136.

народного імперіалізму було включено до складу буржуазних Польщі, Чехословаччини і Румунії. Уряд буржуазно-поміщицької Польщі намагався не лише придушити революційні виступи трудящих мас, а й переслідував комуністів, які несли їм Ленінове слово, забороняв партійну літературу.

Так, 3 лютого 1922 р. Станіславське воєводське управління повідомило всіх повітових старост про те, що міністерство внутрішніх справ заборонило продаж книги В. І. Леніна «Держава і революція»². 17 вересня 1934 р. власті наклали заборону на брошуру з його статтею «Пролетаріат і селянство» та брошуру М. І. Калініна «Виконуємо заповіді Леніна»³. У 1935 р. переслідувалось розповсюдження 1—5 томів творів В. І. Леніна та його праць: «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», «Карл Маркс», «Сторінки з щоденника», «Матеріалізм і емпіріокритицизм» та інших спогадів про Ілліча Н. К. Крупської, В. Бонч-Бруєвича, Клари Цеткін, а також збірника музею революції СРСР «Пам'ять про Леніна» тощо⁴.

За кожним з цих «правових» актів крився страх правлячої верхівки перед силою ленінських ідей, що їх брали на озброєння трудящі маси. Однак ні переслідування, ні репресії не могли залякати борців за народну волю.

Яскравим свідченням цього є документи, які розкривають героїку того часу. Так, 13 лютого 1922 р. рогатинський повітовий староста повідомив воєводську адміністрацію, що під час обшуку у селянина Д. Димкаря з с. Конюшки виявлено ряд брошур комуністичного змісту, серед них — праця В. І. Леніна «Чергові завдання Радянської влади»⁵. 19 березня 1925 р. поліція знайшла ленінську брошуру «Завдання спілок молоді» у селянина І. Кліща з с. Юнашків⁶. У травні 1933 р. коломийська поліція вилучила під час обшуку у заарештованого члена КПЗУ Н. Вайца твір В. І. Леніна «Держава і революція»⁷. 21 липня 1934 р. косівський повітовий староста доносив станіславському воєводі про те, що на квартирі одного з арештованих в Косові знайдено книгу під назвою «Ленін про національне питання»⁸.

Смерть Володимира Ілліча болем відізналась у серцях трудящих мас всього світу, які з його ім'ям зв'язували свої найкращі надії. Західноукраїнський пролетаріат щорічно відзначав день пам'яті «3-х Л» — В. І. Леніна, Рози Люксембург і Карла Лібкнехта. Вшановуючи пам'ять видатних борців за справу пролетаріату, організації КПЗУ проводили збори, засідання комітетів, розповсюджували відозви та листівки, вивішували транспаранти, лозунги, плакати тощо. Люди у відповідь на полум'яні заклики комуністів, ставали в ряди революційного пролетаріату.

З нагоди першої річниці смерті вождя трудящих світу Центральний Комітет КПЗУ звернувся з відозвою до всіх робітників та селян Західної України, де зокрема писав: «Ленін вчив ціле життя своє, що правдивого визволення не можна здобути без сильної організації визискуваного класу і в організації Компартії дав нам прекрасний взірєць, як та організація повинна виглядати, коли має довести до бажаної мети... Гуртуйтеся всі під червоними прапорами в рядах Компартії! Організуйтеся в боекздатну силу! Не плачте над гробом Леніна — вождя, але твер-

² Івано-Франківський обласний державний архів (далі — ІФОДА), ф. 2, оп. 1, спр. 88, арк. 13—14.

³ Там же, спр. 1240, арк. 33.

⁴ Там же, спр. 1816, арк. 45, 51, 54, 86, 124, 175, 184.

⁵ Там же, спр. 88, арк. 45.

⁶ Там же, спр. 308, арк. 100.

⁷ Там же, ф. 90, оп. 1, спр. 74, арк. 32, 34.

⁸ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 1276, арк. 71.

до бороться до сповнення і переведення в життя його заповітів. Бо плакати ми вже доста і від нужди і визиску, і той плач нічого нам не дав! Коли справді хочете вшанувати пам'ять свого вождя і пророка Ілліча, приготуйтеся до діла, до чинної боротьби за повалення існуючого ладу. До того закликає Вас Ваша Компартія, яка поставила собі за ціль здійснити заповіти Леніна на нашому ґрунті. Слава і честь тов. Ленінові!

Хай живе соціалістична революція Польщі!»⁹

Партійні організації Прикарпаття відповіли ділом на заклик партії. В одному з поліцейських повідомлень відзначалось, що «в ніч з 14 на 15 лютого 1925 року в селі Пасічна (Надвірнянського повіту) біля церкви розклеєно відозву Виконкому Комуністичного інтернаціоналу молоді з нагоди 1-их роковин смерті В. І. Леніна», а також «на мурах церкви села Обельниця (Рогатинського повіту) відозву ЦК КСМЗУ...» з цього ж приводу¹⁰.

Боючись народних виступів під час ленінських днів, власті в січні 1928 р. надіслали всім повітовим старостам розпорядження станіславського воєводи в разі демонстрацій розігнати їх, а учасників заарештувати¹¹.

У січні 1929 р. Станіславський місцевий комітет КПЗУ провів збори, присвячені вождеві світового пролетаріату. У залі були вивішені транспаранти з гаслами: «Війна — війні! Хай живе КПЗУ! Геть з білим терором!»¹²

1931 р. з нагоди свята «З—Л» комуністи розповсюдили відозви в Надвірній, Стриї, Калуші, Городенці, Заболотові й Станіславі¹³. Напередодні, 11 січня, це питання обговорювалося на зборах станіславських комуністів¹⁴.

У січні 1932 р. в м. Болехові з'явилися відозви й плакати з написами: «Слава пам'яті Леніна — вождя пролетаріату! КПЗУ», «Слава пам'яті богатиря революції Леніна, який довів селянські маси до перемоги!»¹⁵

Широко відзначалися ленінські дні у 1933—1936 рр.

1933 р. болехівські та станіславські комуністи вирішили провести тиждень пам'яті В. І. Леніна¹⁶. З цієї нагоди вони розвісили транспаранти, плакати, розповсюдили звернення до трудящих в Коломиї, Станіславі, Надвірній, Болехові¹⁷. Снятинська поліція повідомляла, що «в ніч з 21 на 22 січня в с. Іллінці вивішено комуністичний транспарант з гаслом: «Ставайте в ряди під прапором Леніна, Лібкнехта, Люксембург!»¹⁸. Під знаком мобілізації трудового народу Прикарпаття на боротьбу проти фашизму, білого терору і польових судів, загрози імперіалістичної війни пройшло свято «З—Л» у січні 1934 р. в Станіславі, Калуші, Коломиї, Надвірній, Стриї, Бурштині, в селах Троїці та Підгірках Калуського повіту¹⁹.

У звіті Станіславського воєводського управління за січень 1935 р. зазначалося: «За звітний період діяльність Компартії посилилась в зв'язку з наближенням комуністичного свята «З—Л». В зв'язку з вищезгадани-

⁹ Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і возз'єднання з Радянською Україною, Станіслав, 1957, стор. 50—52.

¹⁰ ІФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 308, арк. 65, 74, 87.

¹¹ Там же, ф. 6, оп. 1, спр. 218, арк. 29.

¹² Там же, ф. 226, оп. 1, спр. 28, арк. 61, 76, 77.

¹³ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 785, арк. 85—86.

¹⁴ Там же, ф. 6, оп. 1, спр. 300, арк. 49.

¹⁵ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 841, арк. 35.

¹⁶ Там же, спр. 987, арк. 71, 76.

¹⁷ Там же, арк. 73, 81, 88, 107.

¹⁸ Там же, ф. 68, оп. 2, спр. 204, арк. 106.

¹⁹ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 1017, арк. 31; ф. 68, оп. 2, спр. 553, арк. 23—29.

ми роковинами Компартія розпочала від 16 до 24 січня розповсюджувати комуністичну літературу майже в усіх повітах місцевого воєводства. В той час поширювались відповідні відозви, видані ЦК КПП, ЦК КПЗУ, а на території Станіслава й його околиць відозви, видані ОК КПЗУ в Станіславі»²⁰.

Боротьба за єдиний фронт — основне завдання комуністичних осередків у січні 1935 р. Про це свідчать листівки, розповсюджені членами КПЗУ в Станіславі, Коломиї, Болехові, Надвірній, Калуші, Кутах, Тисмениці, Стриї, в селах Опришивці, Ріпне, Новосілка, Буківна²¹. 22 січня 1935 р. поліція заарештувала відомого члена КПЗУ Дмитра Майданського за розповсюдження відозв серед селян с. Опришивці²².

1936 р. ленінські дні були відзначені в Станіславі, Сколе, Болехові, Калуші, в селах Нова Гребля, Загір'я Кукільницьке і Черче Рогатинського повіту. У с. Войнилів були вивішені транспаранти з написами: «Хай живе З-Л.І Поклін багатилям!», «Геть з фашизмом, геть з білим терором!», «Хай живе КПЗУ!», «Хай живе єдиний народний фронт»²³.

Комуністи і комсомольці Прикарпаття в перших рядах борців за народне щастя високо несли прапор великого Леніна. З цим ім'ям вони прийшли до незабутніх вересневих днів 1939 р., коли здійснилася вікова мрія західноукраїнських трудящих і вони возз'єдналися з своїми братами в єдиній Українській РСР.

²⁰ Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і возз'єднання з Радянською Україною, стор. 240.

²¹ ІФОДА, ф. 68, оп. 2, спр. 280, арк. 2, 4, 5, 7, 25.

²² Там же, ф. 69, оп. 1, спр. 468, арк. 1.

²³ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 1380, арк. 5; спр. 1375, арк. 9, 14; ф. 68, оп. 2, спр. 365, арк. 17.

М. Я. ПОПОВ

ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ П. П. ШМІДТА

П. П. Шмідт залишив значний слід в історії революційного руху в Росії. Проте ще й до цього часу не видано його повної біографії, зовсім не вивчено суспільно-політичних поглядів та світогляд в цілому. На початку 20-х років у радянській історичній

літературі поширювалась думка, що Шмідт за своїми політичними поглядами був «типичним буржуазним демократом», сином свого середовища і своєї епохи, який зберігав вірність царю¹. Пре те, що він не боровся з самодержавством, оскільки «політичні його переконання цілком вкладалися в межі конституційного монархізму»², писали В. Дробот і Й. Геліс. З цього приводу В. В. Максаков відзначав: «Історики, які писали про політичні погляди П. П. Шмідта і його ставлення до повстання, брали на віру деякі матеріали, що широко публікувалися буржуазною пресою в 1905—1906 роках»³. Це насамперед стосується його «автобіографії». Хоча сам П. П. Шмідт, перебуваючи в казематі Очаківської фортеці, пи-

¹ Лейтенант Шмидт. Письма, воспоминания, документы, М., 1922, Введение, стор. XIII.

² В. Дробот. Севастопольское восстание.— «Пролетарская революция», 1923, № 6—7, стор. 129.

³ Иосиф Гелис. Ноябрьские дни в Севастополе в 1905 г., Харьков, 1924, стор. 34.

сав: «Ні, це не автобіографія моя, а показання, які я дав на попередньому слідстві в хворобливому стані. Як вони потрапили в пресу з справи, я не розумію»⁴. У працях останнього часу, присвячених історії революційного руху на Чорноморському флоті в 1905 р., лейтенанта Шмідта називають щирим і чесним революціонером. Однак автори обмежуються, на жаль, лише загальним визначенням, не аналізуючи його політичних поглядів та історії їх формування. У цій статті автор робить спробу охарактеризувати формування і розвиток суспільно-політичних поглядів П. П. Шмідта.

Матеріалів слідства в справі П. П. Шмідта й очаківців майже не збереглося. Як відомо, їх було в 1906 р. викрадено з приміщення суду й за рішенням Севастопольського комітету РСДРП спалено, щоб позбавити слідчі органи матеріалів для звинувачення другої групи учасників Севастопольського повстання. Тому історикам слід з обережністю підходити до опублікованих у дореволюційний час джерел з цього питання. Але зараз в архівосховищах зібрано найрізноманітніші документи, що дозволяють простежити не лише за життям і революційною діяльністю П. П. Шмідта, але й науково визначити його ідейні позиції. Спираючись на марксистсько-ленінську методологію, історик повинен враховувати всі фактори, в тому числі й помилки революціонерів минулого.

П. П. Шмідт, вважаючи себе соціалістом, ніколи не належав до жодної політичної партії. Його суспільно-політичні погляди повні протиріч і непослідовності через постійну відірваність від російської дійсності. Це він і сам добре розумів. Так, у рукопису «Біля рідних берегів» (липень 1905 р.) Петро Петрович вказував: «Я за професією своєю мало жив у Росії. Якщо доля мене закидала на Батьківщину, то завжди лише на кілька днів, щоб знову відірвати на місяці. Певно ця відірваність від Росії позбавила мене правильного розуміння російського життя, а тому, можливо, картини, що я бачу, сповнені суперечностей і всі намагання мої з'ясувати собі загадковий зміст їх заводять мене в невилазні нетрі»⁵. У філософському й політичному розвитку він пройшов складний і довгий шлях. У листі від 13 вересня 1905 р. П. П. Шмідт вказував, що на формування його світогляду мав значний вплив один з вождів ліберальних народників Михайловський⁶. Разом з тим він зазнав впливу представника славної плеяди революціонерів 60—70-х років, друга й соратника М. Г. Чернишевського та М. О. Добролюбова, М. Г. Шелгунова. «З 16 років я зайнятий вивченням суспільних наук і тому погано вчився в училищі,— згадував П. П. Шмідт.— Потім доля мені послала в керівники батька мого товариша по училищу Шелгунова, який дещо упорядкував мою самоосвіту, ввівши до неї вивчення історії та природничих наук»⁷. У галузі теорії економіки він багато запозичив у буржуазного економіста 80-х років проф. М. О. Каришева.

У записках, які він вів під час перебування під арештом на броненосці «Три святителя» (21 жовтня—3 листопада 1905 р.), Петро Петрович знову підкреслює: «Я з молодих років цікавився суспільними науками, лише в них знаходив відповіді на болючі питання, вирішення яких вимагало ображене почуття правди й справедливості. Я... був палким прихильником соціалістичної форми суспільності, але це були ідеали молодості... знання вкладались у якесь палаюче вогнище істини, полум'я якого кидалося, спалахувало й загасало, але не світило яскравим рівним

⁴ Севастопольское вооруженное восстание в поябре 1905 года. Документы и материалы, М., 1957, стор. 191.

⁵ Севастопольський музей Морського флоту. Рукописний відділ. Записки П. П. Шмідта, стор. 5.

⁶ Лейтенант П. П. Шмідт. Письма, воспоминания, документи, стор. 5.

⁷ Бердянський краєзнавчий музей. Рукописний фонд, спр. 181, арк. 1.

світлом, щоб указати мені шлях правильної громадської роботи, душа ви-
магала невідкладної справи, а не тільки знань»⁸.

Таким чином, захоплення політикою й історією у П. П. Шмідта ви-
никло ще в роки навчання. Певне уявлення про політичні й суспільно-
наукові інтереси дає його бібліотека. «Більшу частину її складали істо-
ричні монографії, зокрема з військово-морської... історії, — розповідає
племінник лейтенанта П. П. Шмідта М. В. Ізбаш. — Із соціологів... пам'я-
таю Чернишевського (головним чином його історичні праці), Ми-
хайловського, Герцена, Шелгунова, Лассаля, Лаврова, Каришева, Сімон-
ді, Спенсера, Генрі Джорді, Прудона... Марксистки були представлені
Бібелем («Жінка і соціалізм») і великою кількістю брошур, що виходи-
ли тоді «явочним порядком» (без цензури). Саме серед цих «брошур»
було немало цілих розділів з чудових праць (чи повністю самостійних
статей) класиків марксизму»⁹. Все це засвідчує не лише широкий інте-
рес революціонера до суспільних наук, але й деяку плутанину в його
політичних і філософських поглядах, що не були статичними, а весь
час розвивалися.

Ідейні переконання Шмідта перш за все розкривалися у його вис-
ловлюваннях і діях. У листі до З. І. Різберг (10 вересня 1905 р.) він пи-
сав: «...Я не монархіст, а належу з молодих років до крайньої лівої
нашого майбутнього парламенту, оскільки я соціал-демократ і все життя
своє присвятив пропаганді ідей наукового соціалізму»¹⁰. Соціаліст за
переконанням, П. П. Шмідт, однак, вважав, що першим кроком на шля-
ху прогресу російського суспільства повинна бути парламентарна рес-
публіка. Для її встановлення необхідно використати всі сили, що висту-
пають проти самодержавного ладу. Ось чому він співробітничав у за-
кордонному органі ліберальної буржуазії «Визволення», що виходив
за редакцією П. Струве, і мріяв поїхати до Москви на зустріч з лідером
партії кадетів проф. П. Мілюковим, щоб заручитись його підтримкою.

1905 р. він детально вивчав програми різних політичних партій Ро-
сії. Тому жандармерія після арешту революціонера, знайшовши їх се-
ред його книг, інкримінувала йому поширення поглядів соціал-демокра-
тів та пропаганду й агітацію на користь соціалізму. П. П. Шмідт звинувачення не відкидав. «Ви знайшли у мене програми всіх політичних пар-
тій, — сказав він суддям. — Вони мені були потрібні, потрібні тому, що
хто серйозно готує себе до громадської діяльності, той повинен вивчи-
ти всі громадсько-політичні відтинки всієї країни»¹¹.

Внаслідок вивчення різних партійних програм у П. П. Шмідта ви-
никли власні думки з ряду питань теорії й практики революційного ру-
ху в Росії. Вони в багатьох випадках були близькими до програмних
вимог соціал-демократії. Однак існували й серйозні розходження. Про
це свідчить його відкритий лист (11 листопада 1905 р.), опублікований у
журналі «Сын Отечества» під назвою «Об'єднуйтесь!»: «Я не згодний з
соціал-демократами, оскільки вважаю теорію економічного матеріалізму
неповною й недостатньо розробленою. Теорія ця, ігноруючи психічні
фактори, не може керувати практичною діяльністю соціалістів. Керуючи
соціал-демократами й недостатньо повно висвітлюючи суспільні явища,
вона неминуче привела їх до грубих помилок у їх програмі з аграрного
питання. Соціал-демократи намагаються перетягти на російський ґрунт
готові програми німецьких соціалістів, ігноруючи діаметрально проти-

⁸ Севастопольское вооруженное восстание в ноябре 1905 года. Документы и материалы, стор. 391—392.

⁹ Севастопольський музей Морського флоту, інв. № НВ 572, стор. 44—45; 50—52.

¹⁰ Лейтенант П. П. Шмідт. Письма, воспоминания, документы, стор. 84.

¹¹ Відділ рукописів Державної бібліотеки ім. В. І. Леніна, ф. 259, к. 26, спр. 32.

лежний погляд на землю німецького й російського селянства. У робітничому питанні я згодний з соціал-демократами. Становище пролетаріату скрізь однакове».

Таким чином, розходження П. П. Шмідта з більшовиками були головним чином з аграрного питання (він вимагав передати всю землю в особисту власність селян). Однак і в тактиці у нього не було спільних поглядів з більшовицьким крилом російської соціал-демократії, яке він звинувачував у бланкізмі й сектантстві. Шмідт також виступав проти встановлення диктатури пролетаріату і керівництва суспільством однією партією. Все це свідчить про відсутність у його поглядах чіткої політичної лінії й твердих переконань. Хоча, без сумніву, він був людиною чесною й безкорисливою.

Восени 1905 р. лейтенант Шмідт закликав усі політичні партії Росії, що були в опозиції до уряду, об'єднатися в єдиній «Великій партії соціалістів-робітників» і спрямувати свої зусилля на ліквідацію самодержавства¹². Таке об'єднання він вважав необхідною умовою завоювання народної свободи, встановлення народно-демократичного ладу, задоволення потреб робітничого класу й селянства, а також схвалення законів, що гарантували б недоторканість особи, свободу політичної діяльності для всіх громадян незалежно від їх національної приналежності й віросповідання.

У питаннях віри П. П. Шмідт також не був послідовним і переконаним атеїстом. Він виступав проти християнського віровчення про бога, але шукав нової релігії, яка вела б людство вперед до світла і щастя. На його думку, «без релігії й віри жити не можна». Тому на протиवाгу богословської релігії, яка відірвана від життя, він прагне створити свою раціоналістичну релігію, яка ґрунтувалася б на знаннях. «А раз сучасна людина оволоділа знаннями, що відкрили їй очі на те, яке життя її оточує, то неминуче в її свідомості пробудились ідеї про те, яким повинно бути це життя. І ось, віра в те, чого немає на землі, але що може й повинно бути, і є релігія в самому широкому значенні цього слова. Така релігія й віра нерозривні з людиною, в якій вони зміцніли, вони керують кожним її кроком, вони ставлять їй завдання й мету життя, вони беруть її роботу, її душу, її життя, все...»¹³. Таким чином, можна вважати, що лейтенант Шмідт належав до богобудівників.

В 1905 р. П. П. Шмідт уважно стежив за подіями, що відбувалися в країні, і давав їм влучні характеристики. Так, зокрема, про Державну думу він писав (31 жовтня 1905 р.): «Що таке Державна дума? Для чого вона була потрібна? Вона була потрібна уряду для кредиту, як буває потрібний підпис поручителя на векселі купця, що втратив довір'я. Вона не була ні на хвилину поступкою народу. Навпаки»¹⁴.

П. П. Шмідт палко й щиро намагався допомогти своєму народу й готовий був за нього завжди піти на смерть. У листі до Є. М. Рахт від 26 липня 1905 р. про революційну боротьбу він висловив глибоку думку, що характеризує його переконання як свідомого революціонера. «Ви пишете — не вмирати треба за ідею, а жити для неї». Я не можу прийняти поставленої так думки. Ви немов протиставляєте першу частину положення другій, тоді як вони тісно пов'язані взаємно і одна без одної немислимі. Я розумію, що мета — буття, а не смерть, але тільки той живе для ідеї, хто без будь-яких вагань приносить їй в жертву всього себе... Отже, жити для ідеї — це й значить бути завжди готовим вмерти за

¹² А. П. Избаш. Лейтенант П. П. Шмидт. Воспоминания сестры, Л., 1925, стор. 50—52.

¹³ Лейтенант Шмидт. Письма, воспоминания, документы, стор. 93—94.

¹⁴ Там же, стор. 165—167.

неї»¹⁵. І невідповідно в промові перед пасажирами пароплава «Пушкін» (затриманого крейсером «Очаков») він сказав: «Я прихильник мирної безкровної революції, але якщо буду змушений, ні перед чим не зупинюсь. Ми прагнемо звільнити народ від кровопивців, від розбійників, царських опричників. Досить гніту, досить ланцюгів... Свобода!»¹⁶

У ході революції 1905 р. П. П. Шмідт ще більше утвердився в думці про необхідність повалення існуючого ладу в країні. Однак безпосередніх доказів його зв'язків з революційними організаціями до жовтневих подій 1905 р. у Севастополі немає, хоча в листах до З. І. Різберг, наприклад, від 28 вересня 1905 р. він натякає на якісь зустрічі з матросами: «Вчора ж пізно ввечері приходили матроси... Про це коли-небудь розповім»¹⁷. Зваживши також на спогади учасника Севастопольського повстання В. І. Карнаухова-Краухова, який проходив службу під командуванням лейтенанта Шмідта, можна зробити висновок, що Петро Петрович підтримував зв'язки з революційними матросами ще задовго до листопадового виступу¹⁸. І невідповідно влітку 1905 р. в Севастополі поширилися чутки, що лейтенант Шмідт, який тоді перебував на Дунаї, взяв на себе командування повсталими матросами на броненосці «Потемкін»¹⁹.

Під час листопадового збройного повстання і після його придушення кадетська преса посилено підкреслювала, що матроси крейсера «Очаков» під командуванням лейтенанта Шмідта виступили проти військово-морського командування та царських міністрів, а не проти самодержавства, оскільки керівник повстанців, мовляв, був переконаним прихильником конституційної монархії. При цьому згадувалась його телеграма царю від 15 листопада 1905 р., у якій Шмідт вимагав скликання установчих зборів і відмовлявся підкорятися міністрам²⁰. Але, як свідчать документи, такі його дії були виявом не монархічних поглядів, а скоріше суб'єктивного уявлення про народ²¹ (селянство та пролетаріат промислових центрів), який він, однак, вважав головною руйнівною силою першої російської революції, спрямованої проти самодержавства, саноної бюрократії і панування в політичному житті країни дворянського прошарку.

Очолюючи Севастопольське листопадове збройне повстання, яке В. І. Ленін називав «севастопольською пожежею»,²² П. П. Шмідт виявив здібності видатного революціонера, який безстрашно боровся за встановлення соціальної справедливості й свободи. Але він був далеким від марксизму-ленінізму, про що свідчить його заперечення необхідності встановлення диктатури пролетаріату, керівної ролі пролетарської партії, а також критика програми й тактики більшовиків. Соціалізм він вважав закономірним явищем в історичному розвитку людського суспільства, але і в розумінні цього ладу у нього було багато протиріч та елементів ідеалізму.

Бурхливі події 1905 р. мали на П. П. Шмідта значний вплив, а самовіддана боротьба революційної соціал-демократії сприяла певному полі-

¹⁵ Очаковский музей лейтенанта П. П. Шмидта. Рукописный фонд. Листы П. П. Шмидта до Е. М. Рахт.

¹⁶ Красное знамя над Черноморской эскадрой (1905 г.). Рассказы очевидца, М., 1923, стор. 8; Севастопольское вооруженное восстание в ноябре 1905 г. Документы и материалы, стор. 529.

¹⁷ Лейтенант П. П. Шмидт. Письма, воспоминания, документы, стор. 126.

¹⁸ В. И. Карнаухов-Краухов. Красный лейтенант, М., 1925.

¹⁹ ЦДІА СРСР, ф. 1166, оп. 1, спр. 47.

²⁰ Севастопольское вооруженное восстание в ноябре 1905 г. Документы и материалы, стор. 155.

²¹ Там же.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 37.

вінню його поглядів. Він почав відходити від ілюзій російської буржуазної інтелігенції. І коли трудящі країни під керівництвом робітничого класу повели відкриту збройну боротьбу з існуючим політичним режимом, Шмідт став на їх сторону, очоливши Севастопольське збройне повстання, яке мало важливе значення в розвитку російського визвольного руху на початку ХХ ст.

І. В. ПРОКОПІВ

ІСТОРИК ГАЙДАМАЦЬКИХ РУХІВ ІВАН ШПИТКОВСЬКИЙ

І. В. Шпитковський народився 16 травня 1880 р. у с. Джурині на Тернопільщині в сім'ї учителя. Гімназію закінчив у Бучачі, а в 1909 р.— історичний відділ філософського факультету Львівського університету.

Під час австрійської і польської окупацій українці не мали сприятливих умов для широкої наукової праці. Закінчивши університет, І. Шпитковський працював учителем гімназій у Львові, Перемишлі, Коломиї, Бучачі, Бережанах та інших містах.

Поза основною педагогічною працею весь вільний час І. Шпитковський використовував на наукову і громадську роботу. Ще учнем гімназії в Бучачі збирав для учителя, польського фольклориста Людвика Млінка, народні пісні з с. Джурина та інших сіл Чортківського повіту. Студентом III—IV курсів працював бібліотекарем Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) під керівництвом Ів. Франка. У 1907 р. його обрано членом археографічної комісії НТШ. У Перемишлі в 1910 р. організував бібліотеку Наукового товариства ім. П. Могили, в якій працював до 1912 р. У Коломиї (1912—1914 рр.) об'єднав кілька малих бібліотек в одну велику, створив покутсько-гуцульський музей. Тут же був членом видавництва «Загальна книгозбірня».

У 1920 р. наказом Бучацького Ревкому Галицької РСР призначений завідуючим української, польської та єврейської бібліотек. У 1921 р. був членом ініціативного комітету заснування музею в Бережанах. У Перемишлі у 1923 р. за його ініціативою було проведено вечір 125-річчя «Енеїди» Котляревського і поставлено оперу «Наталка Полтавка». У 1929 р. разом з художницею Оленою Кульчицькою організував український етнографічний музей «Стриговір», довгий час був керівником наукової бібліотеки музею.

З 1930 р. дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка (працював в історичній та етнографічній секціях).

Після возз'єднання Західної України працював бібліографом філіалу Академії наук України, а з 1952 по 1960 рр. завідуючим музеєм сфрагістики, нумізматики і геральдики при кафедрі історії стародавнього світу і середніх віків Львівського університету. На 80 році життя у 1960 р. пішов на пенсію, продовжуючи наукову працю до самої смерті, що сталася 9 лютого 1969 р.

Опублікував значну кількість історичних праць, головним чином з періоду феодалізму. Зокрема, на основі нових архівних матеріалів висвітлив ряд питань гайдамацьких рухів. Серед цих праць заслуговують того, щоб їх згадати:

Мемуар ржишівського тринітарія до Коліївщини.— Записки НТШ, т. 83, 1908, стор. 134—157.

Мемуар Домініка Завроцького до Коліївщини.— Записки НТШ, т. 92, 1908, стор. 58—93.

Проект конфедерації хлопскей в Торчине.— Записки НТШ, т. 102, 1911, стор. 148—156.

«Гайдамаки» Т. Шевченка як пам'ятка до Коліївщини.— Збірник пам'яті Т. Шевченка, К., 1915, стор. 48—82.

Мемуар Ігнатія Филиповича до Коліївщини.— Записки НТШ, № 133, 1922, стор. 85—98.

Мемуари з історії гайдамацького руху на Україні.— «Архіви України», 1966, № 5, стор. 77—80.

Бібліографічний огляд мемуарної літератури до історії гайдамаччини та коліївщини. Рукопис.

Після смерті залишилося 14 наукових праць, які не були надруковані, зокрема «Курс геральдики і загального знаківництва України», підручник сфрагістики, збірки народних пісень, прислів'їв, анекдотів, описи сіл Поділля, Покуття і Посяння, описи бібліотек та ін.

Друкована й рукописна спадщина І. Шпитковського — серйозний крок у справі вивчення історії соціальних рухів на Україні у XVIII ст. Повз неї не зможе пройти жоден серйозний дослідник. Вона знайшла оцінку в українській та польській пресі. Найбільше Шпитковський зробив для висвітлення гайдамацьких рухів, Коліївщини зокрема. Ним виявлено, описано й частково опубліковано понад 500 мемуарів про гайдамацький рух українською, російською, французькою, німецькою, англійською, угорською, єврейською і турецькою мовами. Введені в науковий обіг мемуари доповнюють й уточнюють існуючі в науці уявлення про історію селянських рухів XVIII ст.

Підсумком багаторічних досліджень Шпитковського є «Бібліографічний огляд мемуарної літератури до історії гайдамаччини та Коліївщини», де подається не тільки бібліографічний опис мемуарів, але й біографічні відомості про авторів та визначаються їх соціально-політичні погляди.

В. М. ГЛАДИЛІН
ДО ПИТАННЯ ПРО ЧАС
І ШЛЯХИ ПЕРВІСНОГО
ЗАСЕЛЕННЯ ЛЮДИНОЮ
ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Археологічні дані свідчать про те, що територія УРСР була освоєна людьми за давніх-давен, на етапі, що відповідає початковому періодові стародавнього кам'яного віку — ранньому палеоліту. Як відомо, у відповідності з існуючою археологічною періодизацією, ранній палеоліт поді-

ляється на ряд епох: дошелльську (близько 2 млн. років — 500 тис. років до наших днів), шелльську (500—300 тис. років), ашельську (300—150 тис. років) і мустьєрську (150—40 тис. років назад). Коли ж саме люди вперше з'являються в межах України і якими шляхами потрапили вони сюди?

У 1957 р. В. П. Любін, підкреслюючи значення пам'яток раннього палеоліту Кавказу для відтворення картини заселення людиною території нашої країни, висловив припущення, що ці пам'ятки «можливо намічають шляхи розселення найдавніших людей у північному напрямку, в напрямку Кубані, Дону й Волги, де останніми роками виявлені рештки культури ашельської людини»¹. Іншими словами, на думку В. П. Любіна, імовірні кавказький шлях і ашельський час заселення людиною півдня Східно-Європейської рівнини.

¹ В. П. Любін. Палеолит Турции и проблема раннего расселения человека.— «Советская археология», XXVII, 1957, стор. 90.

Ідея провідної ролі Кавказу в процесі заселення людьми півдня Європейської частини СРСР стверджувалась С. М. Бібіковим, який докладно обгрунтовував її стосовно до всієї території Східної Європи, включаючи Україну². Розглядаючи Кавказ як найбільш імовірний центр розселення первісних людей в Європейській частині СРСР, С. М. Бібіков, разом з тим, запропонував інше розв'язання питання про час освоєння цієї території. Він вважає, що поява людини на Україні і в суміжних районах РРФСР відноситься до мустьєрської епохи. Про це, на його думку, свідчить відсутність тут достовірних домустьєрських комплексів, які можна було б розглядати як генетичну підоснову місцевого мустьє. Широке розповсюдження таких комплексів на Кавказі дозволило С. М. Бібікову твердити, що саме Кавказ був тим головним резервуаром, звідки відбувалось розселення давніх колективів у південну половину Східної Європи. Вірогідність кавказького походження східноєвропейського мустьє підкріплюється, за С. М. Бібіковим, морфологічною близькістю інвентаря мустьєрських пам'яток Кавказа і суміжних з півночі територій РРФСР і України. Щодо інших можливих шляхів заселення території Європейської частини СРСР — західноєвропейських і південноєвропейських, — то С. М. Бібіков не схильний був надавати їм серйозного значення³.

Докладно викладена С. М. Бібіковим у ряді статей думка про кавказьке походження найдавнішого населення Східної Європи привернула увагу дослідників до цього кола питань і тим, безперечно, сприяла пошукам розв'язання проблеми.

Факти, однак, дозволяють висловити ще одну точку зору і щодо часу, і щодо шляхів первісного заселення людиною півдня Європейської частини СРСР⁴.

На Україні та в прилеглих до неї районах Російської Федерації домустьєрські пам'ятки в дійсності відомі. Йдеться про знахідки біля с. Лука-Врублевецька на Середньому Дністрі, недалеко від м. Амвросіївки у Донбасі, під Житомиром, коло хуторів Михайлівка та Хрящі в Нижньому Подон'ї, поблизу станції Бессергенівка на Азовському узбережжі, коло с. Герасимівки на Міуському лимані, на ряді місцезнаходжень у Поволжі. Спеціалісти датують ці пам'ятки ашельським часом. Достовірність цих висновків встановлюється не тільки типологічно, але, що особливо важливо, на основі стратиграфічних спостережень й фауни. Отже, є всі підстави твердити, що територія України, у всякому разі, в своїй південній половині була освоєна людиною не пізніше ашельської епохи.

Чи не слід у такому разі повернутися до гіпотези В. П. Любіна про заселення півдня Руської рівнини з області Кавказу в ашельську епоху?

Відповісти на це запитання, ґрунтуючись на матеріалах домустьєрських пам'яток, важко. Хоча кількість цих пам'яток у межах України й прилеглих до неї областей Руської рівнини не така вже й не значна, зі-

² С. Н. Биби́ков. Некоторые вопросы заселения Восточной Европы в эпоху палеолита. — «Советская археология», 1959, № 4, стор. 19—25; його ж. О первичном заселении Восточной Европы. — Краткие сообщения Института археологии АН УССР, вып. 11, К., 1961, стор. 3—6; його ж. О южных путях заселения Восточной Европы в эпоху древнего палеолита. — Четвертичный период, вып. 13, 14, 15, К., 1961, стор. 339—362.

³ С. Н. Биби́ков. О южных путях заселения Восточной Европы..., стор. 356.

⁴ Див. також П. И. Борисовский и Н. Д. Праслов. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья. Свод археологических источников, вып. А. 1—5, М.—Л., 1965, стор. 8; Н. Д. Праслов. Ранний палеолит Северо-Восточного Приазовья и Нижнего Дона. Материалы и исследования по археологии СССР, № 157, Л., 1968, стор. 60—63; О. Н. Бадер. Проблема древнейшего заселения Северной Европы человеком. Тезисы докладов на заседаниях, посвященных итогам полевых исследований в 1967 г., М., 1968, стор. 9—10.

брані на них колекції виробів ще дуже бідні або опубліковані недостатньо. У зв'язку з цим небезітересною може виявитися спроба ретроспективного підходу до археологічного матеріалу.

Ще наприкінці 50-х років О. О. Формозов переконливо показав, що муст'єрські стоянки на Руській рівнині, на Україні в тому числі, помітно відрізняються поміж собою і від синхронних їм пам'яток Кавказу⁵. На території Європейської частини Радянського Союзу цей дослідник виділив пам'ятки двох типів: з частими двобічнообробленими виробами з каменю і без них, або з поодинокими знаряддями, виготовленими в техніці двобічної обробки кам'яної сировини. О. О. Формозову вдалося прослідкувати, що стоянки з великою кількістю серед знарядь двобічних форм характерні більше для Руської рівнини; пам'ятки ж, які не мають у виробничому інвентарі двобічнооброблених виробів або останні представлені в невеликій кількості, властиві головним чином Кавказу. За цією ознакою О. О. Формозов схильний був зближати кавказькі місцезнаходження з передньоазіатськими, в той час, як муст'єрські стоянки Руської рівнини більше тяжіють, на його думку, до пам'яток Центральної Європи.

Удосконалення типологічного методу вивчення ранньопалеолітичних колекцій і поєднання його з статистикою дозволили виділити в муст'є України й суміжних з нею районів РРФСР та Молдавії ряд варіантів техніки обробки каменю⁶. В основу виділення варіантів були покладені найважливіші особливості кам'янообробного виробництва у різних груп муст'єрського населення: характер розщеплення каменю, найважливішим показником якого є процентне співвідношення (індекс) найбільш досконалих сколів (так званих сколів леваллуа)*, розміри виробів, ступінь застосування прийомів двобічного ретушування знарядь. Намічається шість технічних варіантів місцевого муст'є.

Тейякський варіант** — з надто примітивними прийомами розколювання каменю, невеликими — в середньому до 4—5 см — розмірами виробів, без двобічнооброблених знарядь (нижній шар печери Кіік-Коба в Криму, нижній шар грота Старі Друїтори й місцезнаходження Мерсина в Молдавії, знахідки в урочищі Круглик на Дніпрі).

Мікромуст'єрський варіант — з нерозвиненою (нелеваллуазькою) технікою розщеплення (індекс сколів леваллуа — нижче 20%), невеликими розмірами виробів, без двобічнооброблених знарядь або з поодинокими двобічними виробами (стоянки Рожок I і Рожок II у північно-східному Приазов'ї).

Варіант мікромуст'є з ашельською традицією — близький до попереднього за характером розщеплення каменю й розмірами виробів, але з рясними двобічними формами (стоянки Кіік-Коба, верхній шар і Вовчий Грот, середній шар у Криму, Скеля Орел і Балки в Подніпров'ї).

Варіант муст'є з ашельською традицією — з нерозвиненою (нелеваллуазькою) технікою розщеплення, середніми й великими — понад 4—5 см — розмірами виробів, численними двобічнообробленими знаряддями (нижній шар Вовчого Грота й печерні стоянки Кабазі й Чокурча в Криму, грот Вихватинці в Молдавії, місцезнаходження Антонівка I, Олександрівка і Деркул у Донбасі, стоянка Суха Мечетка на Волзі).

⁵ А. А. Формозов. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке, М., 1959.

⁶ В. Н. Гладыш. Различные типы каменной индустрии в муст'є Русской равнины и Крыма и их место в раннем палеолите СССР. Доклады и сообщения археологов СССР на VII Международном конгрессе доисториков и протодисториков, М., 1965, стор. 14—17.

* Від передмістя Парижа Леваллуа-Перре. ♀

** Від м. Тейяк у Франції.

Леваллуа-мустьєрський варіант — з розвинутою (леваллуазькою) технікою розколювання каменю (індекс сколів леваллуа — 20 % і вище), середніми й великими розмірами виробів, без двобічних форм або з поодинокими двобічнообробленими знаряддями (стоянки Шайтан-Коба, Холодна Балка і Бахчисарайська в Криму, Скубова Балка і Ненаситець І на Дніпрі, Молодове І й Молодове V у Подністров'ї, Бутешти в Молдавії).

Варіант леваллуа-мустьє з ашельською традицією. Відрізняється від попереднього численністю двобічних форм (печерна стоянка Старосілля в Криму, місцезнаходження Антонівка II і Красний Яр у Донбасі, крем'яні зібрання коло с. Хотильово на Десні).

Як видно, мустьєрські пам'ятники Руської рівнини помітно різняться поміж собою за технікою обробки каменю. Значні відміни між ними спостерігаються також за набором інвентаря й кількісним співвідношенням типів виробів. Ясно, що ні про яку одноманітність мустьєрських зібрань в межах Руської рівнини, включаючи територію України, не може бути й мови. Неможна зараз уже говорити й про єдність матеріальної культури в мустьє Кавказа, де також виявлені різнотипні пам'ятки.

А втім, у цій дуже складній, надзвичайно строкатій і, здавалось би, зовсім безсистемній мозаїці різноманітних проявів техніки обробки каменю у Східній Європі можна помітити окремі закономірності. Вдається відзначати ряд ознак, що зближують пам'ятки усередині кожного з двох розташованих тут ранньопалеолітичних регіонів — Кавказа й Руської рівнини — і, разом з тим, відрізняють їх між собою. Звертає увагу відсутність або поодинокість на Кавказі пам'яток більшості типових для Руської рівнини технічних варіантів. Досі не відомі тут вірогідні типово тейякські комплекси. Немає на Кавказі й пам'яток, які можна було б зарахувати до дуже характерного для Руської рівнини варіанту мустьє з ашельською традицією. Всього одним місцезнаходженням (Арзні) представлений в кавказькому ареалі варіант леваллуа-мустьє з ашельською традицією. Єдиною пам'яткою — нижнім шаром стоянки Ільська — репрезентований тут також варіант мікромустьє з ашельською традицією. Показово, що ця стоянка розташована на межі з Руською рівниною, до пам'яток якої вона явно тяжіє. У той же час не дуже характерні для Руської рівнини пам'ятки леваллуа-мустьєрського варіанту надто поширені на Кавказі й утворюють загальне тло кавказького мустьє. Цікаво, що на відміну від Кавказа, леваллуа-мустьєрська техніка обробки каменю на Руській рівнині є явищем відносно пізнім і загалом виглядає менш розвинутою.

Технічні відмінності між мустьєрськими зібраннями Руської рівнини й Кавказа підкріплюються відмінностями топологічними.

Очевидно, Кавказ може розглядатися як особлива область або скоріше кілька близьких за характером областей у розвитку культури мустьєрського часу у Східній Європі. Ряд ознак зближує пам'ятки цього регіону з ранньопалеолітичними комплексами середземномор'я. Як і на Кавказі, становлення й розвиток мустьє в цьому ареалі супроводжувався поширенням пам'яток леваллуа-мустьєрського варіанту й зникненням інших технічних варіантів. Це дозволяє розглядати територію, що простяглася уздовж узбережжя Середземного моря і далі через Близький Схід і Кавказ до Середньої Азії, як особливу південну зону розвитку мустьє Старого Світу.

До іншої культурної зони входила в мустьєрську епоху територія України з суміжними районами РРФСР, БРСР і Молдавії. Наявною є відзначена ще О. О. Формозовим схожість шляхів розвитку мустьє цієї території й прилеглих до неї з заходу і південного заходу європейських

областей. На території, що включає Польщу, Чехословаччину, Угорщину, ГДР, ФРН, Австрію, Швейцарію та Югославію, ми зустрічаємо пам'ятки майже всіх технічних варіантів, характерних для Руської рівнини. Разом з тим, достовірні комплекси, які могли б бути зараховані до леваллуа-мустьєрського варіанту, на цій території невідомі. Вони представлені тільки в Румунії й Болгарії, що належать до південної зони. Схожість між пам'ятками Руської рівнини й Центральної Європи просліджується також у наборі знарядь. Таким чином, вимальовується широка північна зона своєрідного розвитку культури мустьєрського часу, що простяглась через Середню Європу та Руську рівнину до Уралу.

Показово, що вже в ашельську епоху на Кавказі намічається утворення тієї культурної спільності, яка більш яскраво виявилась в мустьєрський час. За спостереженням О. О. Формозова, для більшості ашельських пам'яток Кавказа є характерним інвентар з невеликою кількістю двобічнооброблених знарядь типу ручних рубил⁷. В ашельський час, за даними В. П. Любіна, зароджується в кавказькому ареалі і леваллуазька техніка, що набуває тут уже на ранньому етапі значне, хоча і не повсюдне ще поширення⁸.

Правомірне питання: коли припустити відселення частини ашельського населення з Кавказу на Східно-Європейську рівнину, то чому тоді на одній і тій же або дуже близькій генетичній підоснові в цих двох ранньопалеолітичних регіонах зростають такі несхожі мустьєрські культури?

Навряд чи можна це явище пояснити тільки ослабленням або навіть припиненням зв'язків між колективами, які переселилися на Руську рівнину, й населенням, яке залишилось на Кавказі, виникненням внаслідок цього і в силу проживання в іншій природній обстановці нових традицій в обробці каменю. Адже треба зважати на стійкість традицій в первісних колективах, рабську прихильність їх членів до старовини і зразків, що усталилися. Не слід тому виключати можливу відмінність «материнської» ашельської основи, на якій розвивались мустьєрські індустрії Кавказа і Руської рівнини. Це припущення ніби знаходить обґрунтування в палеогеографічній обстановці в ашельську епоху. У своїй останній праці М. Д. Праслов звернув увагу на ту обставину, що відповідно до висновків геологів і палеозоологів у давнину Кавказ був відокремлений від Руської рівнини величезною протокою, що з'єднувала по лінії сучасного Манича Азовське й Каспійське моря⁹. Спеціалісти зв'язують її з періодом існування евксинсько-хазарського й карангатсько-хвалинського басейнів. Інакше кажучи, це був час від середини міндельського зледеніння (400 тис. років назад), або за іншими даними, міндель-риського міжльодовикового періоду (300—200 тис. років) до рис-вюрмського міжльодовикового часу (150—70 тис. років назад)¹⁰ включно, тобто час існування пізньошельських, ашельських і ранньомустьєрських пам'яток. Отже, будь-яка інфільтрація населення з Кавказа на Руську рівнину в ашельську епоху нібито виключається.

Чи не слід у зв'язку з цим відмовитися від ідеї кавказького походження найдавнішого населення України й шукати інші вихідні центри первісного заселення цієї території?

⁷ А. А. Формозов. Назв. праця.

⁸ В. П. Любин. Древний палеолит Кавказа. Доклад на расширенном заседании сектора камня Ленинградского отделения Института археологии АН СССР в 1965 г.

⁹ Н. Д. Праслов. Ранний палеолит Северо-Восточного Приазовья и Нижнего Дона, Л., 1968, стор. 62—63.

¹⁰ М. Ф. Веклич. Стратиграфия лессовой формации Украины и соседних стран, К., 1968, стор. 156—157.

На найближчих до України територіях Євразії, крім Кавказа, величезним осередком давніх ранньопалеолітичних культур є Центральна Європа. Факти свідчать про дуже раннє заселення цього краю. У Центральній Європі і на прилеглих до неї з південного сходу територіях виявлені не тільки численні мустьєрські пам'ятки, але й значно більш давні ашельські і шелльські комплекси. Давно й широко відомі ашельські пам'ятки НДР і ФРН. Ще більшої відомості набула знахідка коло Гайдельберга — щелепа викопної людини, яка за висновками спеціалістів молодша від яванських пітекантропів і трохи давніша від синантропів. Давно відомі домустьєрські знахідки також на території Чехословаччини. Тут виявлено як пам'ятки ашельської епохи (Седліце під Прагою, середній і верхній горизонти; Мнєшице коло Нового Места над Вагом; Горкі біля Бенаток; Летки; Лужна; Пжезлетице; Странска скала коло Брно; Кадов; Моравани; Твжебова; Полов; Мітейовіце), так і можливо більш древні шелльські знахідки (Млазицьк; Веглавіце; Седліце, Нижній горизонт)¹¹. Древній вік багатьох з цих пам'яток підтверджено геологічними спостереженнями. Виявлені домустьєрські комплекси і на території Австрії та Югославії. Зовсім виключний інтерес являють не давні знахідки в Угорщині. До серії виразних мустьєрських пам'яток тут добавилось останнім часом дуже древнє місцезнаходження у Вертеш-соллеші, що відповідає за часом шелльській епосі¹². Разом з численними кам'яними виробами тут знайдено кісткові рештки людини, як думають, сучасника яванського пітекантропа й пекінського синантропа. Нарешті, поряд з мустьєрськими, кілька домустьєрських знахідок відомі в Румунії.

Як бачимо, Центральна Європа була заселена не пізніше, а можливо навіть і раніше, ніж територія Кавказа. Очевидно, і підстав виводити звідси стародавній індустрії України у нас не менше, але навіть більше, враховуючи відсутність непереборних природних перешкод, ніж з кавказького регіону.

На жаль, ми не можемо обґрунтувати цей напрям розселення шляхом прямого співставлення ашельських комплексів УРСР і Центральної Європи: надто малий ще матеріал з ашельських місцезнаходжень в межах України.

Більш можливий зараз опосередкований ретроспективний підхід. Вище відзначалась схожість шляхів розвитку мустьєрських індустрій України і прилеглих до неї з заходу центральноєвропейських держав. Близькість спостерігається як у техніці розщеплення каменю, так і в типології виробів. Можна по різному пояснювати це явище.

Очевидно, не можна виключати пересування мустьєрських колективів у Європі. Такі пересування могли бути з Центральної Європи в Східну і навпаки. Інфільтрацією мустьєрських груп з Балкан і з Румунії пояснює, наприклад, Ю. Г. Колосов походження ряду леваллуа-мустьєрських пам'яток України¹³. Все ж перебільшувати можливості таких переселень стародавніх колективів у мустьєрську епоху не слід. Необхідно враховувати, що подібні переміщення відбувалися по території давно заселеного й освоєного людьми краю. Вторгнення чужого населення неминуче повинні були наштовхуватися на протидію аборигенів,

¹¹ Б. Кліма. Обзор палеолита в Чехословакии. Перегляция и палеолит в Чехословакии, т. 2, Брно, 1968, стор. 142—144 і бібліографія.

¹² M. Kretzoi, L. Vértess. Early Palaeolithic site of Vértesszölös.— Леесс—Перегляция—Палеолит. Симпозіум, Будапешт, 1968, стор. 33—38.

¹³ Ю. Г. Колосов. К истории населения Крыма в раннепалеолитическую эпоху. Автореферат диссертации, К., 1967, стор. 22—26.

бо вони збільшували густоту населення й відповідно скорочували площу необхідних для існування місцевих колективів мисливських угідь.

Не слід, очевидно, в поясненні схожості мустьєрських виробів України й Центральної Європи скидати з рахівниць можливість тих або інших зв'язків древнього населення цих районів. Певно, неправі ті дослідники, які повністю заперечують такі зв'язки в мустьєрську епоху, надмірно перебільшуючи замкненість первісних колективів. Так само не можна погодитись й з тими дослідниками, які твердять про значну роль зв'язків між мустьєрськими общинами. Коли б це було дійсно так, коли б мустьєрським колективам не була властива в тій або іншій мірі замкненість і вони б постійно спілкувалися з сусідами, то ми не спостерігали б, очевидно, значних відмінностей в інвентарі залишених ними пам'яток. Загальна картина була б у цьому випадку в більшій або меншій мірі знівельованою, менш строкатою, менш мозаїчною.

Мало правдоподібне також пояснення тих або інших рис схожості, що спостерігається між мустьєрськими пам'ятками в межах північної зони, виключно конвергентним характером розвитку. Звичайно не можна заперечувати того, що внаслідок обмеженості технічних можливостей в палеоліті, викликаній вузькістю сировинної бази і загальною нерозвиненістю древніх колективів, різні групи мустьєрського населення незалежно один від одного могли прийти до схожих прийомів обробки каменю. Випадки подібної конвергенції в кам'яному віці численні й добре відомі. Простежуються вони і в мустьєрський час. Однак, коли поняття конвергенції є нерідко єдиним можливим поясненням схожості між дуже віддаленими комплексами, то стосовно до пам'яток суміжних територій одного цього пояснення явно недостатньо.

Чомусь, коли мова йде про причини схожості археологічних комплексів, звичайно обмежуються якимось одним з наведених вище пояснень, рідше припускають два-три варіанти їх тлумачення і зовсім рідко враховується ще один варіант — можливе виростання цих комплексів з єдиної або близької генетичної підоснови. Між тим, можливо, саме в цій «материнській» підоснові або, у всякому випадку, і в ній теж, а не тільки в переселеннях, зв'язках і конвергентності розвитку слід убачати причини поширення на пам'ятках України й Центральної Європи близьких типів інвентаря: листовидних двобічнооброблених наконечників списів, так званих «мініатюрних ручних рубилець», одно- і двобічнооброблених скребел і скребел-ножів напівсегментовидних, дзьобовидних й овальних обрисів та інших виробів. Не випадково, близькі типи знарядь представлені вже в ашельських комплексах Центральної Європи й УРСР, наприклад, у південногерманських кремінних зібраннях і серед матеріалів Житомирської стоянки.

Можливо, що в цьому ж плані треба розглядати схожість між тейякськими пам'ятками України й Молдавії та деякими такими ранньо-палеолітичними індустріями суміжних з заходу територій Центральної Європи.

Генетичні корні тейякської техніки розколювання каменю не ясні. Скоріше за все, це особлива лінія розвитку кам'яних індустрій, можливо, дуже древня. Не виключено, що зародження тейякської індустрії сягає в досить ранній домустьєрський час й було викликане первісною ізолюваністю її носіїв від джерел якісної сировини. Брак повноцінного вихідного матеріалу для виготовлення знарядь праці міг послужити гальмом розвитку технічних прийомів. Навички й традиції обробки певних видів сировини (дрібних кремінних галек або конкрецій порід, що погано розщеплюються), які склалися під впливом природного оточення, могли утримуватися потім у нових районах проживання, в інших,

більш сприятливих у розумінні наявності гідного для виготовлення знарядь матеріалу, умовах. На можливість такого пояснення начебто вказують невеликі розміри тейякських заготовок для знарядь та інвентаря загалом, що збереглися навіть при наявності поблизу якісної сировини у вигляді великих конкрецій.

Первісною ізолюваністю стародавніх людських колективів від джерел крупножовного кременю, можливо пояснюється також походження інших мікроіндустрій епохи муст'є. Пам'ятки, які можуть бути віднесені у відповідність з запропонованою нами класифікацією до варіантів мікромустьє і мікромустьє з ашельською традицією, в Центральній Європі досить численні. Вони відомі в Австрії (Гуденус, Драхенлох), Чехословаччині (Собоцисько коло Бегаровцу, Гановце, Горка, Грановніце), Угорщині (Тата, Кісковелі, Ерд), Югославії (Червена Ст'єна). Цікаво, що мікролітизм комплексів Руської рівнини далеко не в усіх випадках можна пояснити характером наявного під рукою сировинного матеріалу. У свій час Г. А. Бонч-Осмоловський, прагнучи пояснити мікролітичний вигляд інвентаря з печери Кіік-Коба, змушений був відзначити відсутність в околицях грота родовищ дрібних кремневих жовенців, з яких виготовлені знаряддя праці цієї пам'ятки, тоді як запаси високоякісного кременю у великих конкреціях у достатку були поблизу. Дослідник пояснював це явище тим, що родовище крупножовного кременю мешканцям грота або не було відоме, або транспортування подібної сировини являло труднощі. Джерело ж дрібножовного кременю, з якого кііккобінці брали сировину, могло бути, на думку Г. А. Бонч-Осмоловського, в подальшому знищено або перекрито пізнішими четвертичними відкладеннями¹⁴. Недостатність цього пояснення стає очевидною на прикладі іншої мікролітичної пам'ятки Криму — середнього шару Вовчого Гроту. Дійсно, важко уявити, щоб родовище чудового крупножовного кременю, з якого виготовлені знаряддя нижнього й верхнього шарів цієї пам'ятки, було відоме тільки першим і останнім муст'єрським поселенцям грота і чомусь виявилось недоступним його насельникам на етапі відкладення середнього культурного горизонту. Випадки переваги дрібних галек і жовенців кременю або інших близьких до кременю порід крупножовновій сировині відомі і по інших мікромустьєрських місцезнаходженнях (Ільська, нижній шар; Скеля Орел)¹⁵. Очевидно, у всіх цих випадках мікролітичний характер інвентаря треба пояснювати традиціями у використанні певного виду сировини, що оформилися десь на стороні, в районах бідних запасами більш підходящого для виготовлення знарядь вихідного матеріалу.

Про які конкретно райони може йти мова?

Із загальної кількості тейякських і мікромустьєрських місцезнаходжень на Україні і в суміжних з нею районах РРФСР і Молдавії тільки в поодиноких випадках невеликі розміри виробів можуть бути поставлені у зв'язок з розмірами вихідного матеріалу, що був в околиці стоянки. Як правило, пам'ятки з тейякськими і більш розвиненими мікролітоїдними індустріями розташовані тут у районах, у яких була сировина, що дозволяла виготовляти знаряддя великих розмірів. Загалом Руська рівнина не зазнає недостачі в подібному сировинному матеріалі.

Іншу картину можна спостерігати на територіях, що прилягають до Руської рівнини з заходу. У Закарпатті родовища якісного кременю у

¹⁴ Г. А. Бонч-Осмоловский. Грот Кник-Коба.— Палеолит Крыма, вып. 1, М.—Л., 1940, стор. 71—72.

¹⁵ С. В. Смирнов. Муст'єрський комплекс місцезнаходження Орел.— Археологія, т. XXII, К., 1969.

крупних конкреціях рідкісні. Досить сказати, що пізньопалеолітичні населення Чехословаччини змушені були в пошуках кременю робити переходи за сотні кілометрів. У ранньопалеолітичний час знаряддя виготовлялись тут із дрібних кремінних галек або інших, некремінних порід, що поступалися кременю за здатністю розколюватися. Не виключено, що саме в Закарпатській улоговині або в іншому близькому за природними умовами районі Центральної й Південної Європи (наприклад, в Альпах і на Балканах) треба шукати початки тейякських і мікромустьєрських індустрій. У цьому смислі привертають увагу вироби з Вертешсоллеша. Розміри знарядь цієї пам'ятки не перевищують 5 см і в середньому коливаються від 2 до 4 см. Отже, в той час, коли в інших районах Старого Світу побутували індустрії з крупними виробами, в Центрі Європи паралельно розвивалась зовсім несхожа на них індустрія виразно мікролітичного вигляду. Чи не слід у зв'язку з цим саме в пам'ятках типу Вертешсоллеш або інших близьких до нього індустріальних виявленнях вбачати ту домустьєрську підоснову, з якої розвинулись тейякські та мікромустьєрські індустрії Центральної Європи й Руської рівнини?

Які могли бути в цьому випадку шляхи проникнення домустьєрських колективів з Центральної Європи на Руську рівнину?

Таких шляхів могло бути кілька. Один з них, можливо, пролягав територію НДР, Чехословаччини та Південної Польщі вздовж північних відрогів Карпатських гір. Другий імовірний шлях міг йти через території Болгарії та Румунії по Дунаю в коридорі між Балканським узгір'ям і Південними Карпатами або ж уздовж західного узбережжя Чорного моря. Нарешті не виключений третій шлях — з території Чехословаччини, Угорщини, Югославії й Румунії безпосередньо через Карпати.

Підведемо підсумки. Отже, встановлюється досить ранній час заселення людиною території України. В своїй значній частині ця територія була освоєна людьми, в усякому разі, не пізніше ашелльської епохи (300—150 тис. років назад), від якої до нас дійшли порівняно нечисленні, але цілком надійно датовані пам'ятки.

Як видно з розміщення ашелльських пам'яток, територія України була заселена в цей час у крайньому разі в своїй південній половині — від узбережжя Чорного моря на півдні до південної границі Дніпровського льодовика на півночі. Даних про заселення у домустьєрський час більш північних районів у нас немає.

Не виключено, однак, що ця територія була освоєна людьми до максимального зледеніння й пам'ятки цього часу були потім знищені льодовиком. У міру відступання льодовика людина просувалась на північ, освоюючи — вперше або повторно — райони, що звільнилися від льоду.

При сучасному рівні знань про ранньопалеолітичну добу у Східній Європі найбільш вірогідні західні й південно-західні шляхи заселення людиною території України — з Центральної Європи.

Ю. С. ХРЕННІКОВ

ЕТАПИ РОЗВИТКУ
ОРГАНІЗАЦІЇ І УПРАВЛІННЯ
НАУКОВИМИ ДОСЛІДЖЕННЯМИ
В АКАДЕМІЇ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Характерною рисою другої половини ХХ ст. є небачена за своїми темпами і обсягом науково-технічна революція, яка стала одним з найважливіших факторів, що вирішують долю історичного змагання між системами соціалізму і капіталізму.

Наука величезною мірою впливає на розвиток виробництва, на всі галузі діяльності людини і відіграє

вирішальну роль у створенні матеріально-технічної бази комуністичного суспільства¹. Всебічне прискорення науково-технічного прогресу є неодмінною умовою перемоги соціалістичної системи над капіталістичною.

Тим часом розвиток самої науки потребує вирішення цілого ряду проблем, пов'язаних, насамперед, з організацією системи наукових досліджень та їх ефективним використанням. Нашим завданням є спроба виділити і обґрунтувати основні етапи розвитку організації та управління науковими дослідженнями в галузі фізико-технічних та математичних наук в системі АН УРСР.

Вже на початку діяльності Української Академії наук відзначалася необхідність розширення досліджень у галузі точних наук. Згодом АН УРСР здійснила величезну роботу по формуванню й розвитку багатьох важливих напрямів фізико-технічних і математичних наук. Здійснивши ряд важливих досліджень, українські вчені посіли одне з провідних місць у вітчизняній науці.

Перший у світі академічний науково-дослідний інститут з фізико-технічних наук виник на Україні в 1919 р. в складі створеної тоді Української Академії наук — Інститут технічної механіки. Його структурні підрозділи (кафедри), хоч і мали дуже слабку експериментальну базу, проте здійснювали значну за обсягом науково-дослідну роботу. Ряд перспективних напрямів фізико-технічних наук, що не об'єднувалися в цьому інституті, розвивались іншими підрозділами Академії — комісіями, кафедрами, кабінетами². Логічним завершенням першого етапу було обрання до складу АН УРСР у 1929 р. визначних учених Г. М. Кржижановського (відомий енергетик), О. М. Динника (спеціаліст в галузі теорії пружності), Є. О. Патон (видатний мостобудівник і основоположник широкої програми наукових робіт в галузі електрозварювання), Г. Ф. Проскури (засновник школи українських аерогідродинаміків) та М. М. Федорова (відомий вчений у галузі гірничої справи)³.

У 30-і роки, в період всенародної боротьби за перетворення в життя розроблених Комуністичною партією грандіозних планів індустріалізації і колективізації країни, реконструкції промисловості на базі тогочасних науково-технічних досягнень, Академія наук УРСР здійснювала широкі наукові дослідження з найактуальніших проблем фізико-технічних і математичних наук. В ці роки працювали Інститут фізики (створений у 1929 р., в системі АН УРСР з 1932 р.), Інститут математики (створений у 1934 р.), Інститут електрозварювання (створений у 1934 р.), Інститут геологічних наук (створений у 1926 р., в системі АН УРСР з 1934 р.), Інститут гірничої механіки (створений у 1934 р.), Фізико-технічний інститут (створений у 1928 р., в системі АН УРСР з 1938 р.), Інститут гідрології (створений у 1926 р., в системі АН УРСР з 1934 р.), Інсти-

¹ Див. Матеріали ХХІІІ съезда КПСС, М., 1966, стор. 63—64.

² Див. В. М. Терлецький. Академія наук Української РСР 1919—1969 рр., К., 1969, стор. 29.

³ Див. Історія Академії наук УРСР, кн. I, К., 1967, стор. 103—104.

тут енергетики (створений у 1939 р.), Інститут чорної металургії (створений у 1939 р.).

Крім розробки ряду прикладних проблем усі ці інститути проводили дослідження, що мали вирішальний вплив на розвиток вітчизняної науки. Так, у Фізико-технічному інституті в 1932 р. було здійснено розщеплення ядра атома літію швидкими протонами, а в наступні роки виконано важливі роботи в галузі атомної і ядерної фізики, фізики плазми, фізики високих енергій⁴. Значний внесок зробили вчені цього інституту також у розробку теорії металів, вивчення генерації і розповсюдження радіохвиль.

В роки воєнних випробувань вчені Академії наук УРСР внесли гідний вклад у справу перемоги над ворогом. В Уфі, Свердловську, Нижньому Тагілі, Копейську і Красноярську інститути і лабораторії АН УРСР розв'язували важливі науково-технічні проблеми оборонного та народного господарського значення. Особливо важливу роль відіграло впровадження українськими вченими автоматичного зварювання у виробництво танків та інших видів озброєння. Керівнику цих робіт — Є. О. Патону було присвоєно звання Героя Соціалістичної праці (1943 р.).

Новий період у розвитку фізико-технічних та математичних наук розпочався після повернення наукових установ Академії до Києва та Харкова (1944 р.). Майже вся матеріально-технічна база установ була розграбована окупантами, відчувалася нестача вчених. Однак завдяки піклуванню Комуністичної партії та уряду України і всього радянського народу незабаром була створена нова матеріально-технічна база, що відповідала останнім вимогам науки і техніки, а наукові установи укомплектовані висококваліфікованими кадрами. Все це дало змогу розгорнути широкий фронт науково-дослідних робіт, розмах яких у 1950 р. перевершив довоєнний рівень.

У 1944 р. відновив діяльність Інститут гідрології та гідротехніки АН УРСР. В 1947 р. на базі Інституту енергетики було створено дві наукові установи — Інститут теплоенергетики та Інститут електротехніки. Для розв'язання актуальних науково-технічних проблем газової промисловості, що виникла на Україні, в 1949 р. в системі АН УРСР виник Інститут використання газу в промисловості і комунальному господарстві. В 1951 р. у Львові почали працювати Інститут геології і геохімії горючих копалин та Інститут машинознавства і автоматики. Того ж року були створені Інститут металокераміки і спеціальних сплавів та Інститут радіофізики і електроніки. В 1955 р. до складу АН УРСР ввійшов Інститут машинознавства і сільськогосподарської механіки, перетворений у 1959 р. в Інститут ливарного виробництва (нині — Інститут проблем лиття.)

Тематика наукових досліджень в установах фізико-технічних і математичних наук в цей період істотно розширилась. З кожним роком змінювались творчі зв'язки наукових установ з виробництвом, створювалась сучасна експериментально-виробнича і конструкторська база. Все це дало змогу значно ефективніше розв'язувати актуальні практичні завдання розвитку народного господарства.

У 50-х роках у системі АН УРСР почали швидко розвиватися дослідження в галузях обчислювальної техніки, кібернетики, фізики твердого тіла, ядерної фізики, металофізики, радіотехніки, електротехніки тощо. В 1958 р. був організований Обчислювальний центр, який згодом був перетворений в Інститут кібернетики. Наслідком широкого здійснення науково-дослідних робіт у галузі кібернетики було створення

⁴ Дзв. О. Я. У с и к о в. Розвиток фізичної науки у Харкові. — «Вісник АН УРСР», 1969, № 1, стор. 45.

перших у Радянському Союзі і Європі малої і великої електронно-обчислювальних машин.

В розвитку АН УРСР особливе значення мали роки семирічки. В 1960 р. у Харкові виник Фізико-технічний інститут низьких температур, що здійснює дослідження в галузях кріогенної фізики, низькотемпературної електроніки та напівпровідників⁵. У Києві почали діяти Інститут геофізики, де вивчаються питання фізики землі і, зокрема, розробляються геофізичні методи розвідки корисних копалин, та Інститут напівпровідників, який розробляє проблеми фотопровідності, поглинання світла, люмінесценції кристалів тощо.

В 1965 р. у Донецьку були створені Фізико-технічний інститут і Обчислювальний центр, на які було покладено розв'язання важливих науково-технічних проблем Донецького і суміжних економічних районів та проведення досліджень в галузі фізики твердого тіла, металофізики, прикладної математики, механіки і обчислювальної техніки.

В 1966 р. у Києві почали працювати Інститут проблем міцності, що став важливим центром дослідження проблем механіки, зокрема високотемпературної міцності нових матеріалів та конструкцій, та Інститут теоретичної фізики, де вивчаються проблеми теорії атомного ядра, елементарних частинок та їх взаємодії при високих енергіях. У 1967 р. в Дніпропетровську було організовано Інститут геотехнічної механіки для розробки фізичних основ механіки та дроблення гірських порід, динаміки ґрунтів, аерогазодинаміки тощо⁶.

Створений у 1968 р. в Києві Інститут геохімії та фізики мінералів проводить дослідження в галузі природи і властивостей мінеральних речовини, геологічних процесів, встановлення генезису і закономірностей утворення родовищ, геології рудних і нерудних родовищ, розробки нових критеріїв пошуку та наукових основ прогнозування⁷.

За останнє десятиріччя АН УРСР досягла значних успіхів у галузі фізико-технічних та математичних наук. Серед крупних робіт слід назвати, зокрема, розробку автоматизованої системи проектування електронно-обчислювальних машин, теорію гальваноманітних, високочастотних і резонансних властивостей металів, створення нового напрямку фізичного матеріалознавства — вакуумної металургії тощо.

В галузі фізико-технічних проблем матеріалознавства найістотніших результатів досягнуто в розробці проблем порошкової металургії, у створенні матеріалів для потреб нової техніки, а також у галузі електрозварювання. Інститут електрозварювання розробив і впровадив у виробництво ефективне електрошлакове та багатодугове зварювання, що дозволило у 1,5—1,8 раза підвищити швидкість зварювання⁸. Розроблено й інші нові методи зварювання, зокрема зварювання конструкцій з нержавіючих сталей, а також удосконалено методи, які базуються на застосуванні різних джерел нагріву, вакууму і дифузійних процесів, зокрема електропроменевого зварювання у вакуумі та плазово-дугове зварювання.

В галузі проблем лиття вчені встановили головні фактори, що регулюють кристалізацію і графітоутворення в чавунах, створили ряд нових марок чавуну з високими фізико-хімічними властивостями і дослідили питання гідродинаміки розливання сталі в злитки великих розмірів, вивчили умови зародження кристалів і формування первинної структури металу, теплофізичні умови затвердіння, що дозволило успішно

⁵ Див. О. Я. Усиков. Назв. праця, стор. 52.

⁶ Архів Президії АН УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 2, арк. 188.

⁷ Див. «Вісник АН УРСР», 1969, № 1, стор. 111.

⁸ Архів Президії АН УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 1, арк. 210.

вирішити проблему швидкісного розливання киплячої сталі зверху, розробили високоефективну технологію розливання сталі під шаром синтетичного шлаку.

Спеціалісти з фізико-хімічної механіки вирішили завдання граничної статичної рівноваги деформованих крихких тіл, розробили критерії подібності, що дало змогу моделювати в лабораторних умовах процеси фізико-хімічної взаємодії активних середовищ з навантаженим металом. Виготовлено унікальне обладнання для вивчення впливу вакууму, низьких і високих температур, а також радіаційних випромінювань на фізико-хімічні властивості полімерних матеріалів тощо⁹. Розробки українських вчених-матеріалознавців знайшли широке застосування в різних галузях народного господарства республіки, сприяють поліпшенню виробничих процесів і істотно впливають на прискорення науково-технічного прогресу в нашій країні.

Розширення масштабу наукових досліджень, налагодження контактів наукових установ з народним господарством вимагали встановлення більш чітких і гнучких форм організації науково-дослідного процесу. У Постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 11 квітня 1963 р. «Про заходи по поліпшенню діяльності Академії наук СРСР і академій наук союзних республік» відзначалось, що організаційні сторони управління наукою, які сформувались в попередні роки, не відповідають сучасним вимогам, гальмують успішне проведення науково-дослідних робіт та їх ефективне застосування на практиці¹⁰. Аналіз діяльності АН СРСР і академій наук союзних республік показав, що деякі з них не виконують своїх обов'язків перед народним господарством, розробляють головним чином, галузеві, малоактуальні проблеми. Ефективність наукових досліджень, вказувалось у Постанові, відчутно знижується внаслідок багатотемності й багатопрофільності ряду установ. Все це вимагало перебудови організаційної структури Академії наук СРСР та академій наук союзних республік.

Нині Академія наук Української РСР здійснює наукове керівництво і координацію досліджень з найважливіших проблем природознавчих і суспільних наук. В системі Академії налічується близько 70 науково-дослідних установ, а також Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, Центральна наукова бібліотека АН УРСР та видавництво «Наукова думка». З метою поліпшення діяльності наукових установ в 1963 р. при Президії АН УРСР було створено три секції: фізико-технічних та математичних, хіміко-технологічних та біологічних наук і суспільних наук. Вони об'єднують 9 спеціалізованих відділень, які забезпечують розвиток відповідних галузей науки в республіці, визначають основні напрями наукових досліджень, розв'язують принципові питання їх планування, встановлюють зв'язки з промисловістю. Наукові установи, де переважала тематика прикладного профілю, були передані при цьому ряду міністерств та Держплану УРСР¹¹.

Перебудова системи АН УРСР допомогла науковим установам покінчити з дослідженнями з вузькогалузевої і малоактуальної тематики. В окремих інститутах було ліквідовано неперспективні відділи і лабораторії та створено нові підрозділи. Ряд інститутів зазнав значної перебудови. Так, Інститут металоцераміки і спецсплавів був реорганізований в Інститут проблем матеріалознавства, Інститут ливарного виробництва — в Інститут проблем лиття, Інститут електротехніки — в Інститут електродинаміки і т. д.¹².

⁹ Архів Президії АН УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 1, арк. 189.

¹⁰ «Правда», 12 квітня 1963 р.

¹¹ Архів Президії АН УРСР, ф. 1, оп. 6, спр. 33, арк. 44.

¹² Там же, арк. 83.

Організаційну перебудову АН УРСР відбито в її новому Статуті, схваленому 13 червня 1963 р. загальними зборами Академії та затвердженому Постановою Ради Міністрів УРСР від 17 серпня 1963 р.¹³ Робота по вдосконаленню форм організації та управлінню розвитком науки продовжується й тепер.

Зокрема велика увага приділяється питанням правильного розміщення нових науково-дослідних установ на території республіки, що сприятиме піднесенню важливих галузей народного господарства, встановленню тісніших контактів науки з промисловістю, швидшому впровадженню наукових досягнень у виробництво.

Однією з провідних функцій Академії наук УРСР є забезпечення дійової координації науково-дослідних робіт в республіці в галузях природничих та суспільних наук. З цією метою при Президії АН УРСР діють наукові ради, до яких входять представники наукових установ і вищих учбових закладів, промислових, сільськогосподарських, медичних, планово-економічних та інших організацій. Наукові ради — це дійові громадські органи керівництва наукою в республіці.

Академія наук Української РСР і надалі здійснюватиме провідну роль у науково-технічному прогресі республіки, вноситиме вагомий вклад у вирішення найважливіших завдань, поставлених Комуністичною партією перед науковими установами країни.

¹³ Статут Академії наук Української РСР, К., 1966.

О. М. КОЛОМІЄЦЬ

Вплив робітничого класу на боротьбу селян Правобережної України проти соціального гніту (1900—1904 рр.)

передодні революції 1905—1907 рр.², про діяльність більшовицьких організацій України по зміцненню союзу робітничого класу і селянства в період 1900—1904 рр.³ У ряді спеціальних досліджень⁴ висвітлюється становище селян і селянський рух на Волині, Поділлі і Київщині, ґрунтовно розкривається боротьба революційних соціал-демократів України за селянство в 1900—1904 рр.

Про багатогранну діяльність більшовиків України по залученню селянських мас на бік пролетаріату написано ряд інших монографічних робіт, брошур, статей. Але питання впливу робітничого класу на боротьбу селян Правобережної України проти соціального гніту в 1900—1904 рр. ще мало вивчене.

Об'єктивною умовою становлення союзу пролетаріату і селянства була єдність їх інтересів у поваленні самодержавства, у здійсненні буржуазно-демократичної революції. Виконати роль організатора союзу робітничого класу і селянства могла тільки пролетарська партія. Величезну роботу по створенню такої партії в умовах жорстоких поліцейських репресій і переслідувань провела газета «Искра». Вона відіграла важливу роль у справі організації селянства на боротьбу проти соціального гніту. Зокрема, в газеті висвітлювався виступ селян в с. Мотижин Київського повіту, сільськогосподарський страйк в с. Криве Сквирського повіту та ін. «Селянство,— писалося в газеті,— безперечно, готується стати одною з революційних сил, але, щоб воно стало такою, потрібно багато попрацювати над освітою маси і внесенням свідомості в її боротьбу»⁵. Значну частину «Искры» та іншої нелегальної літератури, яка пересилалась з-за кордону, жандарми конфіскували. Все ж певна частина її доходила до селян⁶.

Свої друкарні мали Київська, Житомирська, Бердичівська, Уманська і Балтська групи РСДРП. Крім того, Правобережна Україна, в тому числі і села, наводнялись нелегальною літературою, яка привозилась і надсилалась з Одеси, Катеринослава, Харкова, Миколаєва, Баку та інших міст. Розповсюдження відозв, газет, листівок і брошур викликало занепокоєння подільського губернатора Семякіна, який 16 січня

¹ М. Воллн. Ленинская «Искра» (1900—1903 гг.), М., 1964; І. Премислер. Ленінська «Искра» на Україні, К., 1950; його ж. Революційний рух на Україні на початку ХХ ст. (1900—1903 рр.), К., 1958; С. О. Ктитарев. Ленінська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні, К., 1959.

² О. Юрченко. В. І. Ленін і більшовицькі організації України напередодні революції 1905—1907 рр.— «Ленін і більшовицькі організації України в 1905—1907 рр.», К., 1960; Й. Багмут, П. Шморґун. Твори В. І. Леніна на Україні (видання, розповсюдження і переклад), К., 1960.

³ Ф. Е. Лось. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст., К., 1955; О. Парасунок. Массовая политическая забастовка в Киеве в 1903 г., К., 1953.

⁴ Е. Виноградов і П. Денисовець. Революційна боротьба трудящих Волині в першій російській революції, Львів, 1955; Е. А. Басов. Положение крестьян и крестьянское движение на Подоліи в конце XIX—начале XX века. Автореферат диссертации, К., 1951; А. К. Буцик. Аграрные отношения на Киевщине накануне резолюции 1905—1907 гг.— Наукові записки Київського державного університету м. Т. Г. Шевченка, т. 8, вип. 1, 1949; його ж. Селяни і сільський пролетаріат в першій російській революції, К., 1957; М. Н. Лещенко. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття, К., 1968.

⁵ «Искра», № 23, 1 серпня 1902 р.; № 5, 22 жовтня 1903 р.

⁶ П. О. Новиков. Нові дані про пересилку марксистської літератури в Росію.— УІЖ, 1961, № 2, стор. 61—65; І. Забайрачній. Поширення іскрівської літератури на Поділлі.— «Радянське Поділля», 20 липня 1958 р.

1901 р. писав, що вздовж залізничних колій були розкидані революційні журнали і звернення... листівки з Одеси розсилались поштою навіть волосним правлінням⁷.

Коли 8 травня 1902 р. через станцію Фундуклівку пройшов у напрямку до Знаменки військовий ешелон піхотного полку, відрядженого з м. Черкас у Полтавську губернію, то через кілька годин залізничний сторож, селянин с. Будки В. Крюк, знайшов вздовж залізниці 15 листівок із зверненням до військ не стріляти в селян, на придушення заворушень яких їх посилають. На другий день 8 листівок В. Крюк передав селянину с. Косарі Кравченку, який в свою чергу декілька примірників віддав селянам с. Бірки Чигиринського повіту Козаченку і Гуньку⁸.

Як свідчить повідомлення від 27 червня 1902 р. Департаменту поліції на ім'я губернаторів і начальників губернських жандармських управлінь, посилена агітаторська діяльність революційних організацій була спрямована переважно на селянське населення «з метою підірвати в ньому довіря до дій уряду, а також загострити відносини з приватними власниками»⁹. Подібної думки дотримувався і начальник Київського губернського жандармського управління. Зупиняючись на дізнаннях, які проводились в 1902 р. у справі діяльності Київського комітету РСДРП і групи «Искра», він визнавав, що насіння незадоволення, посилене пропагандою революційних ідей серед сільського населення, зовсім не викорінюється наступними розслідуваннями, а пропаганда агітаторів мала великий успіх особливо в Черкаському, Канівському, Звенигородському, Липовецькому і Уманському повітах¹⁰.

Як і література привезена з-за кордону, так і місцеві листівки, висвітлювали тяжке, безвідрадне життя трудящих мас, роз'яснювали селянам аграрну політику партії більшовиків, закликали до непримиренної боротьби проти експлуататорів і царизму.

Після II з'їзду РСДРП більшовицькі організації посилили свою роботу. В села Подільської, Київської і Волинської губерній вирушали досвідчені агенти для розповсюдження політичної літератури. 13 листівок («К гражданам всей России», «О забастовке рабочих в Ростове и на Тихорецкой станции», «Киевский социал-демократический листок», «Суд над крестьянами» та ін.) були розкидані в с. Макарово в квітні 1903 р.¹¹

21—22 жовтня селянами с. Журавки Чигиринського повіту в їх садибах були знайдені листівки «Что такое политическая свобода?», «Речь Петра Заломова на суде 28 октября 1902 г.» та ін.¹²

На початку 1904 р. в зв'язку з російсько-японською війною, яка набагато погіршила становище трудящих мас, більшовицькі організації значно посилили пропагандистську діяльність серед селян Правобережної України. Так, 5 березня 1904 р. була виявлена листівка Одеського комітету РСДРП у с. Фрідрівці Бердичівського повіту під назвою «19 лютого 1861 — 1 березня 1881 р.»¹³. У ній засуджувалась тактика індивідуального терору в боротьбі проти самодержавства і роз'яснювались завдання російської соціал-демократичної партії на найближчий час¹⁴.

В селах Правобережжя велике поширення мала листівка Одеського комітету РСДРП «Російська «сму́та» і соціал-демократія». Так, 31 січня вона була вилучена у селянина с. Старої Буди Київської губернії Л. Кривенка, 2 квітня — у селян сіл Шабельники і Боровиці Чигиринського повіту¹⁵. 7 і 10 квітня її відібрав урядник від жителів с. Матвіївки В. Яровенка і хутора Вдовичина — С. Кравченка. Як виявилось пізніше, три примірники прокламації знайшла селянка с. Матвіївки Г. Приходько. Їх вона віддала своєму чоловікові С. Приходьку, який в свою чергу передав по одному примірнику селянам М. Педаню, Я. Кучеру і Г. Курці. М. Педань вручив її Яровенку, а Курка передав листівку на хутір Вдовичина М. Кострицькому, який давав листівку читати односельчанам Ф. Потапенку і З. Вдовиці, а останній передав її С. Кравченку¹⁶. Ця ж листівка розповсюджувалась у квітні в селах Новоселиці, Подорожнє, Мордва Чигиринського повіту¹⁷.

З середини 1904 р. кількість листівок (переважно антимилітаристського характеру), розповсюджених в селах Правобережжя, надзвичайно зросла. 19, 21 жовтня

⁷ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1282, оп. 3, спр. 330, арк. 56.

⁸ Черкаський обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. 692, оп. 1, спр. 5, арк. 15.

⁹ Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 1260, оп. 3, спр. 748, арк. 59.

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 853, спр. 451, арк. 82.

¹¹ Там же, ф. 317, оп. 1, спр. 2145, арк. 270—271.

¹² Там же, спр. 2114, арк. 18.

¹³ КОДА, ф. 183, оп. 1, спр. 2280, арк. 275.

¹⁴ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины 1896—1904 гг., стор. 673—679.

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 317, оп. 1, спр. 2837, арк. 1; ф. 274, оп. 1, спр. 1032, арк. 1—7; ф. 442, оп. 854, спр. 4, арк. 28, 130.

¹⁶ КОДА, ф. 183, оп. 1, спр. 2406, арк. 3.

¹⁷ Там же, спр. 2406, арк. 3; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 854, спр. 4, арк. 148.

поблизу сіл Бузовки, Пугачовки та Ольшанки Таращанського повіту місцеві селяни підбрали 7 листівок Миколаївського комітету РСДРП «До новобранців»¹⁸. У цьому місяці було вилучено у селян сіл Валява, Городище, Мліїв Черкаського повіту 119 примірників листівок, в тому числі «До запасних», «Хто наш ворог?» (Одеського комітету РСДРП) та ін.¹⁹

У грудні 1904 р. на збірному пункті в м. Бердичеві, в казармі 14-ої роти, призначений на дійсну службу селянин с. Сопино П. Н. Максименко читав вголос своїм товаришам листівку «До запасних», в якій Одеський комітет РСДРП закликав солдатів приєднатися до боротьби робітників проти війни і самодержавства. За неповними даними на протязі 1900—1904 рр. в селах Правобережної України органами жандармських управлінь було вилучено 3 тис. примірників листівок.

У становленні союзу пролетаріату і селянства, а також у розгортанні селянського руху, велику роль відігравали сезонні робітники. В. І. Ленін відзначав, що селяни, які повертались з відхожих промислів у свої села, «будять свідомість і почуття людської гідності, будять віру в свої сили серед селянства глухих закутків»²⁰. Перебуваючи в містах і промислових центрах, сезонники спілкувались з робітниками, нерідко брали участь у страйках, демонстраціях, у сутичках з поліцією. Повернувшись додому, сезонні робітники розповідали селянам про революційну боротьбу міського пролетаріату, приносили з міст соціал-демократичну літературу і закликали селян піднятися на боротьбу проти поміщиків і царського самодержавства. Так, головними підбурювачами чиншовиків с. Сокуля Волинської губернії, які в червні 1902 р. самочинно загнали більше 100 коней на сінокоси місцевого поміщика Стемпковського, виявились сезонники М. Гочаревич, Ф. Спасовський і М. Дигалевич²¹.

Дуже часто селяни, які ходили на заробітки на південь України і бували на ринках найму в містах, привозили додому соціал-демократичну літературу. Наприклад, 5 грудня 1904 р. у селянина с. Маньківки Канівського повіту С. Ваштана була відібрана листівка РСДРП «До новобранців», яку вручив йому «невідомий» на одній із станцій Херсонської губернії²². Селянин с. Нечаївки Чигиринського повіту І. І. Балагура 4 грудня 1904 р., повертаючись з Єлисаветграда, привіз 19 примірників листівок «До запасних», «Хто наш ворог?», «До солдатів» та ін.²³

23 жовтня 1904 р. в с. Ракитно Васильківського повіту були розкидані листівки Київського комітету РСДРП. Запідозрений був 21-річний Дзеванівський, який працював останнім часом у м. Києві робітником²⁴. Батракуючи в м. Радомишлі, селянин В. Мірочник вночі підібрав на вулиці міста 12 листівок («Хто наш ворог?» та ін.), які він приніс з собою в с. Ставки і роздав односельчанам²⁵.

У хаті селянина с. Любомирки Ольгопільського повіту Подільської губернії Ю. Байдюка селяни збирались на сходки, де він читав заборонену літературу, «підбурюючи їх до страйків і проти поміщиків...» Після проведеного 26 квітня 1905 р. обшуку у скрині Байдюка виявились листівки: «До страйку», «До суспільства», «До всіх робітників і робітниць м. Одеси» та ін. Цю літературу він привіз із Києва, де протягом 3-х років працював двірником при редакції газети «Киевское слово»²⁶.

Як відзначав кореспондент газети «Киевское слово», сезонні робітники мали значний вплив і на страйкову боротьбу на селі за підвищення заробітної плати і поліпшення умов праці. Сезонники, повертаючись «із заробітків з порожніми руками..., відволікають від роботи інших, улаштовують страйки, штучно підвищують заробітну плату, навівають населенню неповагу до церкви, духовенства, влади, до існуючого державного ладу і ін. З приходом додому «бессарабців»*, звичайно, загострюються відносини між поміщиками і селянами...»²⁷

Таким чином, селянська біднота, попадаючи на роботу на сезон у промислові міста, переймала в значній мірі передові ідеї і методи боротьби фабричних робітників і застосовувала їх у селах.

Величезний вплив на розгортання селянського руху у губерніях Правобережної України мали робітничі страйки. Так, на допиті селяни с. Солобківці Проскурівського повіту Подільської губернії заявили, що вони виступили на боротьбу проти помі-

¹⁸ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 854, спр. 4, арк. 227.

¹⁹ ЧОДА, ф. 1, оп. 1, спр. 24, арк. 10, 70.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 117.

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 701, спр. 190, арк. 97.

²² ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 854, спр. 4, арк. 257.

²³ ЧОДА, ф. 691, оп. 1, спр. 12, арк. 73.

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 318, оп. 1, спр. 280, арк. 3—4.

²⁵ Там же, ф. 442, оп. 854, спр. 4, арк. 1.

²⁶ Хмельницький обласний державний архів, ф. 281, оп. 1, спр. 7875, арк. 31.

* «Бессарабці» — відхідники з губерній Правобережної України, які побували на заробітках в Бессарабії.

²⁷ «Киевское слово», 1903, № 5696.

щицького гніту за прикладом міських робітників²⁸. Страйки фабричних робітників послужили прикладом для страйків у селах Правобережжя²⁹.

Про те, що діялось у містах, про демонстрації та страйки селяни дізнавались і через висланих в адміністративному порядку в сільську місцевість робітників чи революційно настроєну демократичну інтелігенцію та студентство. Колишній селянин с. Ржищева Канівського повіту П. В. Чередник-Чередниченко у 1901 р. був притягнутий до відповідальності за «активну участь у демонстрації 11 березня цього року в м. Києві»³⁰. 1 квітня групі селян с. Велика Дмитрівка Київського повіту Чередник-Чередниченко, якого етапним порядком вислали з Києва у Ржищів, розповів, що 1 травня в Києві знову буде організована велика демонстрація. Як відзначав прокурор Київської судової палати, заарештований «навмисно розповсюджував чутки, які мали шкідливу політичну мету і були спрямовані на збудження у слухачів сумнівів у недоторканності прав верховної влади в Російській державі встановленій...»³¹

Про тісний зв'язок селян з міськими робітниками свідчить і справа, яка збереглась у одному з фондів Центрального державного архіву Жовтневої революції м. Москви. Під час обшуку, проведеного 28 квітня 1903 р. у паровозному депо на станції Київ, в інструментальному ящику слюсаря Г. І. Марченка була виявлена прокламація «Перше травня». Як виявилось на слідстві, робітник Г. І. Марченко мав тісний зв'язок з машиністами водокачок на станціях Бородянка і Чоповичі — Й. Краснопольським і Н. Поліщуком, які в свою чергу вели активну агітацію серед місцевих селян за повалення самодержавства³².

Періодично найжджаючи в рідні села, промислові робітники вносили в ряди селянства класову свідомість. Зокрема, 21-річний робітник Києва П. С. Куценко (Шелест), приїхавши до своїх батьків у с. Гребінку Васильківського повіту, 6 квітня 1903 р. під час «великодньої утрени» біля церкви розкидав листівки Миколаївського комітету РСДРП «Голос робітника»³³.

Серед селян сіл Ржищів і Греблі Канівського повіту розповсюджував різноманітну революційну літературу — газету «Искра» № 41, листівки Київського комітету РСДРП «До всіх громадян», пісню «Вихри враждебные веют над нами» та ін. — покрівельник Я. Оксенгорен. Крім того, у цих селах він проводив «таємні збори» місцевих селян³⁴.

Обвинувачений у розповсюдженні «злочинних видань» серед селян сіл Вербова, Ярошевичі, Березняки і Кривошійці Сквирського повіту селянин Г. В. Гаркавий розповів, що листівки одержував від односельчанина М. А. Драча. Останньому ж їх вручав односельчанин К. І. Гаврилюк, який дружив з Й. Л. Баланчуком. У Баланчука довгий час проживав робітник О. Лола, який вперше приїздив у Кривошійці разом з іконописцями і мулярами в 1902 р. З собою вони привезли багато нелегальної літератури. 1903 р. О. Лола знову з'явився у Кривошійцях і «приніс багато книг і листівок», а в травні цього ж року в м. Сквирі Гаврилюк знову зустрів Лолу, який і тоді мав при собі листівки³⁵.

Серед селян с. Деміївки Київського повіту листівки «До запасних» та ін. розповсюджував слюсар Камінський³⁶. Отже, в залученні селянства Правобережжя в 1900—1904 рр. до революційної боротьби фабричного пролетаріату велику роль відігравали міські робітники.

На початку ХХ ст. під впливом робітничого класу і революційної пропаганди соціал-демократів посилилась боротьба в селах багатьох губерній Росії, у тому числі й Правобережної України, проти поміщицького землеволодіння і ненависного царського самодержавства. У зв'язку з жорстокими уроками імперіалістичної російсько-японської війни, писав В. І. Ленін, хвилі масового страйку, що прокотилися по всій країні, пробудили широкі маси селянства від летаргічного сну³⁷. Весь хід історичного розвитку свідчив про те, що селяни зможуть визволитись від соціального гніту тільки в союзі з робітничим класом і під його керівництвом.

²⁸ І. О. Пшук. Аграрний рух на Вінниччині під час революції 1905—1907 рр. — Наукові записки, вип. 3, К., 1954, стор. 5.

²⁹ Зб. «Революція 1905—1907 рр. на Україні», К., 1949, стор. 62—63.

³⁰ ЦДІА УРСР, ф. 317, оп. 1, спр. 1811, арк. 27—28.

³¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 124, спр. 11172, арк. 11.

³² Там же, спр. 16817, арк. 14—15.

³³ Там же, спр. 17512, арк. 22—23.

³⁴ Там же, спр. 18061, арк. 13—15.

³⁵ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 806, арк. 15—16.

³⁶ Там же, ф. 317, оп. 1, спр. 2391, арк. 14—17.

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 223.

На допомогу викладачу історії

ПРО ДЕЯКІ ФОРМИ ВИХОВАННЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПЕРЕКОНАНОСТІ У СТУДЕНТСТВА

Формування у вузівської молоді комуністичного світогляду, ідейної стійкості і класової самосвідомості в сучасній обстановці, коли загострилась ідеологічна боротьба між світом соціалізму і капіталізму, набуває, як підкреслюється в матеріалах квітневого Пленуму ЦК КПРС (1968 р.), особливого значення, є одним з основних обов'язків партійних організацій¹.

Найближчим помічником партії в ідеологічному загартуванні підрастаючого покоління завжди виступав Ленінський комсомол. Ця справа стає особливо актуальною в зв'язку з науково-технічною революцією і збільшенням питомої ваги спеціалістів вищої кваліфікації в народному господарстві. Сьогоднішні студенти — це майбутні командири виробництва, працівники освіти, культури й охорони здоров'я. І майбутнє наших планів в значній мірі залежить не лише від професійної підготовки вихованців вищої школи, але й від комуністичної переконаності, ідейної зрілості і політичної активності студентства.

У визначенні змісту вищої освіти і всієї навчально-виховної роботи провідною є ленінська вказівка про те, що у всякій школі основне — ідейно-політичне спрямування лекцій². Ця лінія проводиться Комуністичною партією в галузі будівництва вищої школи і знайшла відбиття в найважливіших партійних документах.

В переддень піввікового ювілею Ленінського комсомолу ЦК КПРС у спеціальній постанові «Про 50-річчя ВЛКСМ і завдання комуністичного виховання молоді» акцентував увагу партійних і комсомольських організацій вузів на необхідності формування у студентів марксистсько-ленінського світогляду, бо без глибокого вивчення теорії, без чіткого розуміння політики партії і держави не можна стати справжнім радянським спеціалістом, активним будівником комунізму³.

Марксистсько-ленінська переконаність є виявом активності особи, її устремління і ефективної перетворюючої діяльності. Активізація ідеологічних диверсій імперіалізму, викликана переможним поширенням ідей марксизму-ленінізму у всьому світі, підступні методи, до яких звертається буржуазна пропаганда, намагаючись впливати на несформовані уми молоді, лавина суперечливої закордонної інформації, — все це вимагає пильної уваги партійних і комсомольських організацій до ідейно-політичного виховання студентства.

Молодь, якій через декілька років самій доведеться бути вихователями і керівниками масових робітничих та інших колективів, треба навчити відрізняти суб'єктивну інформацію від облудної, розуміти глибинні

¹ «Правда», 11 квітня 1968 р.

² Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 47, стор. 194.

³ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 29, стор. 177.

процеси політичного і соціально-економічного життя, бачити перспективи суспільного розвитку.

Струнку систему знань з суспільних наук допомагає виробити радянському студентству вивчення історії КПРС, політичної економії, діалектичного та історичного матеріалізму, наукового комунізму. Проте властива декому юнацька інфантильність, нерозуміння своєї відповідальності перед суспільством, майбутнім ведуть часом до поверхового вивчення суспільних наук, що негативно позначається на формуванні комуністичного світогляду, твердої ідейної переконаності.

Активізація діяльності вузівського комсомолу останнім часом сприяє подоланню розриву, який існує між порівняно ранньою біологічною зрілістю і уповільненим соціальним становленням особистості.

Наслідком цієї політичної активності є різні форми вияву зростаючого інтересу молоді до світоглядних проблем, її реакція на події, що відбуваються в світі. Радянські студенти проводять антифашистські мітинги і факельні походи, недільники в фонд допомоги народу В'єтнаму, мітинги на захист народів світу, що борються за своє визволення. Ці заходи, якими охоплено широкі маси юнацтва, виховують почуття класової непримиренності до ворогів соціалізму, почуття відповідальності за долю миру, за майбутнє.

Вчить класовій непримиренності і така виховна форма, як проведення громадських міжнародних військових трибуналів. З ініціативи комітету комсомолу Уральського політехнічного і юридичного інститутів 24 травня 1968 р. засідав громадський міжнародний військовий трибунал по звинуваченню американських діячів — колишнього міністра оборони США Макнамари, генералів Тейлора, Уестморленда, Харгінса і доктора Сталлейна у воєнних злочинах проти в'єтнамського народу. Судове слідство вели студенти Свердловського юридичного інституту, для яких це була практика, що виховувала ідейну загартованість і пильність⁴.

Хорошою школою вироблення власних переконань, вміння формулювати і відстоювати свої погляди, свої позиції є дискусійні філософські клуби. Такий клуб діє в Одеському університеті. На засідання збирається велика аудиторія не тільки з числа студентів університету, але й інших вузів, і навіть з середовища молодих робітників міста⁵. Студентська молодь Риги особливо цінить глибину, оригінальність і переконливість мислення учасників дискусій, що проводяться з питань: «Проблеми війни і миру», «Філософія Брехта», «Підсумки психологічного конгресу» та ін.⁶ Створені також філософські дискусійні клуби в Дніпропетровському, Чернівецькому університетах і багатьох інших вузах. Тут відточується майстерність у полеміці, вміння орієнтуватися в ході її, у складних і несподіваних ситуаціях, розширюється кругозір, набуваються навички пропагандистської роботи серед трудящих і молоді.

Значною мірою сприяють розгортанню творчої активності студентів у розробці актуальних питань марксистсько-ленінської теорії, сучасного суспільно-політичного життя всесоюзні конкурси студентських праць з проблем суспільних наук, які проводяться ЦК ВЛКСМ спільно з Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти СРСР.

У I Всесоюзному конкурсі (1967 р.) брало участь близько 1 млн. студентів з 600 вузів СРСР. У 1968 р. праці, надіслані молоддю більше ніж 700 вузів, обговорювалися понад мільйоном чоловік⁷. На підсумковий тур конкурса надійшла 1061 праця, що в два рази більше, ніж у

⁴ «За индустриальные кадры» (Свердловск), 29 травня 1968 р.

⁵ «Комсомольська іскра» (орган Одеського обкому ЛКСМУ), 4 січня 1967 р.

⁶ «Комсомольська іскра», 8 лютого 1968 р.

⁷ «Вестник высшей школы» (орган МВССО СРСР), 1968, № 10, стор. 6.

1967 р.⁸ Лише Український республіканський оргкомітет рекомендував 287 студентських досліджень (більше ніж в два рази порівняно з минулим 1967 р.)⁹.

Найактивніше проходив конкурс в тих вузах, де ініціативу проведення, пропаганди його взяли в свої руки комітети комсомолу, що працювали в тісному контакті з кафедрами суспільних наук і партійними організаціями. Це стосується комсомольських організацій Київського, Харківського університетів, вузів Дніпропетровська та ін.

На III Всесоюзному конкурсі було відзначено ряд праць, зокрема такі: «Роль комсомолу в подоланні соціально-економічних і культурно-побутових відмінностей між містом і селом в західних областях України» (М. М. Кукурик — Львівський сільськогосподарський інститут)¹⁰, «Ленінські методи управління соціалістичним виробництвом» (В. А. Алексєєнко — Дніпропетровський хіміко-технологічний інститут)¹¹, «В. І. Ленін і військово-патріотичне виховання молоді» (А. А. Ребрик — Київський університет)¹², «Боротьба американських комуністів з ультраправим рухом в США (1961—1964 рр.)» (А. А. Могильний — Харківський університет)¹³ та ін.

Характерна риса таких наукових розвідок — їх громадянський запал, непримиренність до всього, що вороже комуністичним ідеалам, вміння критично осмислити замасковані фальсифікації буржуазних теоретиків, які пояснюють сучасні політичні й економічні процеси з позицій апологетики імперіалізму, здатність дати цим спробам правильну марксистську оцінку. Більшість праць стала надбанням широкої аудиторії.

Через вузівські школи лекторів пройшли сотні й тисячі студентів, набуваючи навички пропагандистів, лекторів, агітаторів. Велику пропагандистську роботу ведуть студенти Казанського університету, особливо юридичного, або, як його зараз називають, меморіального факультету, на якому вчився Володимир Ульянов. Вони читали на підприємствах, у колгоспах, радгоспах і учбових закладах понад 1,5 тис. лекцій про казанський період життя Володимира Ілліча, працювали екскурсводами в будинках-музеях В. І. Леніна в Казані, в с. Кокушкіно, а також у меморіальній кімнаті університету й актовому залі, де восени 1887 р. проходила знаменита сходка, активним учасником якої був студент першого курсу Володимир Ульянов¹⁴. Більше 800 лекцій прочитали у 1968 р. трудящим міста студенти Київського державного університету. Майбутні історики і філологи керують гуртками політосвіти, проводять ленінські читання на заводах «Арсенал», «Ленінська кузня», медпрепаратів, допомагають у написанні історії комсомольських організацій цих підприємств¹⁵.

Позитивну оцінку численних відвідувачів Львівського філіалу Центрального музею В. І. Леніна дістала праця лекторів-студентів історичного факультету університету; на рахунок кожного з них понад 50 лекцій протягом 1965—1967 рр.¹⁶

⁸ Поточний архів ЦК ВЛКСМ. Інформація про підсумки Всесоюзного конкурсу студентських праць з проблем суспільних наук, історії ВЛКСМ і міжнародного молодіжного руху, 1968, стор. 1.

⁹ «Правда України», 16 листопада 1968 р.

¹⁰ Поточний архів МВССО УРСР. Список праць, рекомендованих Українським Республіканським оргкомітетом для участі в III турі Всесоюзного конкурсу студентських праць з проблем суспільних наук, історії ВЛКСМ і міжнародного молодіжного руху (секція політекономії), стор. 1.

¹¹ Там же, стор. 3.

¹² Там же (список праць з історії КПРС), стор. 1.

¹³ Там же, стор. 2.

¹⁴ «Правда», 29 січня 1969 р.

¹⁵ «Комсомольська іскра», 28 грудня 1968 р.

¹⁶ «За радянську науку», 24 листопада 1967 р.

Двоєдиний процес здобуття глибоких знань з суспільних дисциплін та поширення їх серед трудящих особливо сприяє формуванню комуністичної переконаності, ідейної зрілості і політичної активності молоді. Ось приклад того, як знання, зіткнувшись з практикою, стали глибокими особистими переконаннями. Намагаючись спростувати статтю студента Московського енергетичного інституту Вісенто Дельгадо про трагічну долю іспанських дітей, правлячі кола Іспанії заявили, що «МЕІ — це не технічний вуз, а секретна партійна школа». Та випускники цього інституту дали їм достойну відповідь: «Московський енергетичний інститут все-таки технічний вуз, це досить добре відомо. Але водночас серйозна політична школа, правда, не секретна»¹⁷.

В патріотичному вихованні студентської молоді на революційних, бойових і трудових традиціях Комуністичної партії і радянського народу вузівський комсомол під керівництвом партійних організацій добивається того, щоб ці знання стали джерелом для формування глибоких особистих переконань. Тому вся робота по військово-патріотичному вихованню планується так, щоб студенти виступали не лише як слухачі й глядачі, але й як активні пропагандисти, справжні дослідники героїчних подвигів батьків. Походи по місцях минулих боїв, спорудження пам'ятників загиблим, наукові дослідження з воєнної тематики, пошуки невідомих героїв, розмах військово-спортивної роботи, — все це сприяє глибокому засвоєнню багатого досвіду старших поколінь, виховує готовність захищати Батьківщину, примножувати її славу й могутність.

Одним з практичних підтверджень громадянської зрілості радянського студентства є його участь у проведенні третього трудового семестру. Про це свідчать результати конкретно-соціологічних досліджень у вузах Одеси. На першому місці у відповідях стоїть мета життя — «прагнення бути корисним суспільству». На запитання: Що для Вас в житті найголовніше? 38,8% опитаних учасників студентських будов відповіло: Принести користь Батьківщині, суспільству, 34,1% відзначили, що головне для них — праця, любима справа, бажання стати хорошим спеціалістом і бути потрібним людям. Таким чином, більшість бачить зміст життя в суспільнокорисній праці.

В наш час, коли боротьба за уми й серця молоді набрала особливо гострого характеру, численні прояви політичної зрілості й ідейної переконаності радянського студентства свідчать про результативність ідеологічної роботи Комуністичної партії та її вірного помічника — Ленінського комсомолу по здійсненню ленінських принципів комуністичного виховання молоді.

Н. С. НАЗАРОВА

¹⁷ Знакомьтесь — МЭИ, М., 1965, стор. 45

Наш календар

ДО ПИТАННЯ ПРО МОТИВИ ЗБРОЙНОГО ПОВСТАННЯ 1944 Р. У ВАРШАВІ (ДО 25- РІЧЧЯ ВІД ДНЯ ПОЧАТКУ ПОВСТАННЯ)

Оскільки польська реакція, що групувалася навколо лондонського емігрантського уряду, та її англо-американські покровителі мріяли про збереження у повоєнній Польщі санаційного режиму, то, зрозуміло, що успіхи Радянської Армії у боротьбі з фашизмом восени 1943 р., а також зростання демократичних сил у країні, керованих ППР, викликали у неї гостре занепокоєння.

На випадок поразки німецько-фашистських військ емігрантський уряд 27 жовтня 1943 р. закликав Армію Крайову та делегатуру* посилити «саботажно-диверсійні акції проти німців». Проте вони не повинні були виходити за межі «політично-демонстраційного характеру»¹. Суть цієї демонстрації розкриває наказ командуючого Армією Крайовою Бур-Коморовського від 20 листопада 1943 р. У ньому, зокрема, говорилося: «Щодо вступаючої на наші землі регулярної російської армії виступити в ролі господаря. Потрібно робити так, щоб до радянських частин виходив польський командир (тобто підпорядкований керівництву Армії Крайової — Ю. М.)»². Таким чином, ясно, що польська буржуазія намагалася захопити владу в країні в свої руки. Однак вона розуміла, що для цього необхідно очолити боротьбу проти гітлерівських загарбників. Тому реакція і намагалася хоча б якось підкреслити свою участь у ній. До того ж, передбачалося створити на визволених радянськими військами польських територіях конспіративну організацію «Неподлегłość» («Незалежність»), діяльність якої була б повністю спрямована проти СРСР³.

23 березня 1944 р. командуючий Армією Крайовою наказав своїм загонам розпочати воєнні дії (демонстративні — Ю. М.) проти гітлерівців, що відступали від східних кордонів довоєнної Польщі, щоб «найкраще підкреслити приналежність цих земель (західноукраїнських і західнобілоруських — Ю. М.) до Речі Посполитої»⁴. Тут же рекомендувалося уникати бойової взаємодії з радянськими військами, оскільки з СРСР не встановлено дипломатичних відносин⁵. Солдатам Армії Крайової заборонялося навіть «вести розмови на політичні теми з радянськими бійцями. Розбіжність польських (буржуазних — Ю. М.) і радянських поглядів і цілей така велика, що будь-які розмови є безцільними»⁶.

Появі цього наказу сприяла та обставина, що емігрантський уряд вважав СРСР ворогом, з яким, можливо, доведеться вести війну, якщо він підтримуватиме демократичні сили в Польщі. Саме тому на перший план висувалася ідеологічно-політична боротьба проти Країни Рад. «Чинимо Радам політичний опір..., щоб нашу боротьбу проти німців, яку ми ведемо спільно з Радами, не можна було використати як політичний козир для ствердження, що Польща хоче з ними співробітничати»⁷.

Наприкінці липня 1944 р. керівництво Армії Крайової ухвалило рішення про повстання у Варшаві, хоча раніше її хотіли оголосити відкритим містом і навіть вилучили з операції «Буря»**. Цьому, без сумніву, сприяла зміна політичної і воен-

* Представництво емігрантського уряду в Польщі.

¹ Archiwum Zakładu Historii Partii przy KC PZPR (далі — AZHP). Sygnatura 202 (1—3, k. 73) archiwum mikrofilmowe — sygnatura 1431 (1).

² Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej, t. III, Armia Krajowa — Instytut Historyczny im. gen. Wł. Sikorskiego, Londyn, 1950, (далі — PSZ), стор. 559.

³ PSZ, t. III, стор. 556—557.

⁴ AZHP, sygnatura 203/I—1, k. 24.

⁵ Там же, k. 25; PSZ, t. III, стор. 569.

⁶ AZHP, sygnatura 203/I—1, k. 29.

⁷ Там же, k. 28—29.

** Операцію було розроблено наприкінці 1943 р. за вказівкою емігрантського уряду з метою захопити владу у країні до вступу Червоної Армії на територію Польщі.

ної обстановки внаслідок успішного наступу радянських військ і наближення повного розгрому фашистської Німеччини⁸.

Миколайчик у делеші до делегата емігрантського уряду у Варшаві Янковського 4 липня 1944 р. запитував: «Чи розглянута вами можливість повстання на випадок поразки німців, зокрема, часткового повстання, де б владу перед приходом Рад взяли делегат уряду і комендант Армії Крайової?»⁹. 7 липня 1944 р. генерал Соснковський писав Бур-Коморовському: «Якщо завдяки щасливому збігу обставин в останні дні німецького відступу перед вступом червоних частин з'являться шанси хоч би тимчасового і короточасного опанування нами Вільна, Львова чи іншого якогось центру або певної обмеженої, хоч би й незначної території, треба це зробити і виступити у ролі повноправного господаря»¹⁰.

Таким чином, ідею повстання у Варшаві не тільки було узгоджено з керівними представниками емігрантського уряду, а й розроблено за їх вказівками. Вони вважали, що його необхідно підняти безпосередньо перед вступом у Варшаву Червоної Армії.

25 липня Бур-Коморовський інформував генерала Соснковського, що підготовку до виступу закінчено. Але вимагав включити в цю операцію бригаду парашутистів, що мало б велике політичне і тактичне значення. Однак, готовність до повстання була повною лише на словах. На нараді у Бур-Коморовського (26 липня), де був і представник емігрантського уряду Янковський, з'ясувалося, що наявними засобами повстанці можуть атакувати лише 3—4 дні, а захищатися — близько 14. Вони розраховували на допомогу ззовні і, насамперед, на швидкий наступ радянських військ¹¹. Тут було ухвалено рішення найближчим часом почати повстання, конкретну дату якого, за розпорядженням Миколайчика від 26 липня, мав визначити Янковський: «На засіданні уряду Речі Посполитої одностайно прийнято рішення, яке уповноважує Вас оголосити повстання в будь-який момент»¹². Наступного дня Миколайчик інформував делегата про свою поїздку в Москву і підкреслював, що бойові дії Армії Крайової були б важливим козирем у переговорах з урядом СРСР¹³.

29 липня на нараді керівників Армії Крайової планувалося виступити о 17 годині, а дату визначити напередодні повстання, оскільки, за заявою «Монтера» (керівник Варшавського округу Армії Крайової А. Хрусьцієль), для мобілізації сил потрібно лише 12 годин¹⁴. Того ж дня було вирішено, що перед початком повстання генерал Окулицький повинен перейти на нелегальне становище під кличкою «Недзвядек» («Ведмедик») а з вступом Червоної Армії у Варшаву взяти в свої руки керівництво організацією «Не». На нього також покладалося завдання очолити все повстання в разі провалу командування Армії Крайової¹⁵.

Уникаючи контактів з радянським командуванням, представники польського емігрантського уряду не мали правильного уявлення про розгортання подій на фронті. Так, Бур-Коморовський, віддаючи наказ почати повстання 1 серпня, керувався, головним чином, помилковим повідомленням «Монтера», що радянські танки незабаром увійдуть у передмістя Варшави¹⁶. Але найважливішою причиною передчасного виступу були політичні мотиви¹⁷. Миколайчик вимагав, щоб виступ відбувся не пізніше початку переговорів з Радянським урядом. Уже 31 липня у розмові з міністром закордонних справ СРСР він заявив, що незабаром у Варшаві вибухне повстання¹⁸. У такий спосіб він хотів підкреслити, що саме емігрантський уряд керує боротьбою польського народу проти фашизму. Іншою важливою причиною, як видно з заяв керівництва Армії Крайової, було побоювання, що політичні організації, не зв'язані з лондонським емігрантським урядом або навіть ворожі йому, розпочнуть повстання раніше¹⁹. Польські комуністи розвинули «...сильну пропаганду в пресі і листівках,— писав Бур-Коморовський,— закликаючи до негайного повстання

⁸ A. Skarżyński. Polityczne przyczyny powstania warszawskiego, Warszawa, 1964, стр. 206.

⁹ W. Babiński. Na marginesie polemiki.— „Kultura”, 1958, № 5 (27), стр. 103.

¹⁰ AZHP, sygnatura 203 (I—1, k. 22. Depesza Sosnkowskiego do Bora-Komorowskiego z 7.VII.1944. L. qr. 5480), т. 44.

¹¹ A. Skarżyński. Назв. праця, стр. 217; Wojskowy Instytut Historyczny (далі — WIH), sygnatura III (46) 19, k. 75.

¹² AZHP, sygnatura 203/I—4, k. 9.

¹³ PSZ, t. III, стр. 664.

¹⁴ A. Borkiewicz. Powstanie warszawskie, Warszawa, 1957, стр. 26.

¹⁵ PSZ, t. III, стр. 708.

¹⁶ WIH, sygnatura III (46) 19, k. 79; Sygnatura III (46) 41, k. 3; A. Borkiewicz. Назв. праця, стр. 27; A. Skarżyński. Назв. праця, стр. 248.

¹⁷ AZHP, sygnatura 76/III—489. Powstanie warszawskie. Wspomnienia żołnierzy AK, k. 23.

¹⁸ PSZ, t. III, стр. 827; T. Bór-Komorowski. Armia podziemna, стр. 275.

¹⁹ T. Bór-Komorowski. Armia podziemna, стр. 233.

і звинувачуючи АК в небажанні вести боротьбу проти німців. Протягом всього липня ця пропаганда набирала сили»²⁰.

Однак твердження Бур-Коморовського, нібито комуністи готувалися до повстання в столиці, безпідставне. Командування Армії Людової вважало, що до встановлення тісних контактів з радянськими військами будь-який відкритий виступ, а тим паче в ізолюваному місті, позбавлений стратегічного сенсу²¹. Польські комуністи організували партизанську боротьбу з окупантами і керували нею. Але бійці Армії Людової прагнули, насамперед, дезорганізувати ворожий тил, здійснюючи диверсії на комунікаціях, ліквідуючи дрібні гарнізони тощо²².

Комуністи, реально оцінивши військове становище, виключали можливість повстання і чутки про його підготовку вважали пропагандистським маневром делегації²³. На засіданні 29 липня 1944 р. члени ЦК ППР вирішили, що за наявних умов виступ був би передчасним. До того ж, вони сподівалися, що Армія Крайова не почне повстання, не узгодивши своїх дій з радянським командуванням.

Якими ж були політичні мотиви, що спонукали керівництво Армії Крайової до авантюри? Оскільки її планувалося здійснити в межах операції «Буря», то це була звичайнісінька «саботажно-диверсійна акція» з метою нажити «політичного капіталу», який би після закінчення війни давав польській буржуазії «моральне право користуватися наслідками перемоги»²⁴. Одночасно, зазначають автори «Польських Сил Збройних», цей виступ повинен був збільшити вклад Польщі у боротьбу з фашизмом. Дивно, що вони не відчували необхідності «польського вкладу» в розгром гітлерівської Німеччини аж до липня 1944 р.! Насправді ж все було набагато простіше. Просто Варшава стала іграшкою в руках буржуазних політичних пройдисвітів. Вони використали мільйонне населення міста для досягнення своєї політичної мети, здійснення якої під час проведення операції «Буря» в районах, розташованих на схід від Варшави, було поставлене під загрозу²⁵.

Особисто Миколайчик вважав Варшавське повстання одним із засобів примусити Радянський Союз відновити дипломатичні відносини з лондонським емігрантським урядом без попереднього врегулювання спірних питань або, в крайньому випадку, посилити розходження між західними державами і СРСР.

Утворення Польського Комітету Національного Визволення, який у Маніфесті до польського народу обіцяв здійснити демократичні реформи, викликало переполох в таборі реакції. Емігрантський уряд та його прибічники вирішили за будь-яку ціну показати, що у Польщі існує «влада» і ПКНВ не має ніякого права видавати державні документи.

Таким чином, крім того, що ця авантюра була антирадянською демонстрацією, вона ще спрямовувалася і проти польських демократичних сил, що групувалися навколо ППР і вже у зародку мали свої органи влади (КРН і ПКНВ).

Ю. І. МАКАР

²⁰ Т. Bór-Коморовski. Назв. праця, стор. 230; PSZ, t. III, стор. 702.

²¹ Зенон Клишко. Варшавское восстание. Статьи, речи, воспоминания, документы, М., 1969, стор. 72—73.

²² „Armia Ludowa”, № 9, 21 липня 1944 р.

²³ „Trybuna wolności”, № 64, 21 жовтня 1944 р.

²⁴ PSZ, t. III, стор. 658—659.

²⁵ A. Pomian-Dowmuntt. Powstanie warszawskie 1944 (Zarys problematyki), Londyn, 1946, стор. 39.

ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ ЗАСНУВАННЯ КОРОСТИШІВСЬКОЇ УЧИТЕЛЬСЬКОЇ СЕМІНАРІЇ

22 жовтня 1969 р. минуло 100 років з дня відкриття першого на Україні учбового закладу для підготовки учителів для народних початкових шкіл — Коростишівської учительської семінарії.

Російське самодержавство не визнавало українського народу, його права на існування, придушувало українську культуру, гальмувало поширення освіти, викладання українською мовою в школах було заборонено.

Призначений у 1866 р. міністром народної освіти Д. Толстой був лютим ворогом освіти народу. Він вважав, що немає потреби у підготовці учителів через учительські семінарії. Але активність земств по заснуванню учительських семінарій, а також зростання революційних настроїв серед учительства примусили Толстого змінити свій погляд.

26 травня 1869 р. вийшов царський указ про створення народних шкіл у Київ-

ській, Подільській та Волинській губерніях. За цим указом передбачалось заснування, в одному із сіл цих губерній, учительської семінарії для підготовки учителів початкових шкіл у Південно-Західному краї¹.

Почалась підготовка до відкриття нового учбового закладу. Під приміщення найняли за 1100 крб. на рік приватний будинок Левицького на Бульварно-Кудрявській вул. у Києві². З гімназій і прогімназій міста були запрошені викладачі для читання лекцій.

До учительської семінарії почали надходити заяви від бажаючих навчатись в ній. 7 жовтня розпочалися екзамени. 36 вступників їх витримали і були зараховані першими вихованцями³.

22 жовтня 1869 р. відбулось відкриття учительської семінарії⁴. Спочатку курс навчання обмежувався двома роками. На клопотання Київського учбового округу Міністерство народної освіти дозволило відкрити третій клас і збільшити курс навчання до трьох років. Учительська семінарія, яка тимчасово знаходилась в Києві, складалась уже в 1871 р. з трьох класів. У першому було 44 вихованці, у другому — 30, а в третьому класі — 16⁵. Таким чином, кількість вихованців семінарії зростала до 90.

У червні 1871 р. відбувся перший випуск учителів. Вони були цілком підготовлені до праці в сільських народних школах. Ці перші 14 випускників поклали початок великої благородної справи, яку здійснювала учительська семінарія — поширення освіти серед сільського трудового люду⁶.

В перші роки існування семінарії відчувалась гостра нестача приміщень, коштів. 28 листопада 1870 р. міністерство народної освіти погодилось на влаштування учительської семінарії в м. Коростишіві. Для цього було асигновано 63 000 крб.⁷

1 серпня 1873 р. учительська семінарія була переведена з Києва у Коростишів⁸, новий навчальний рік розпочався в новозбудованому приміщенні.

Велика заслуга в діяльності Коростишівської учительської семінарії належить її першому директору Івану Яковичу Пасяді, який протягом 10 років очолював цей учбовий заклад. І. Я. Пасяда доклав чимало зусиль в підготовці учительських кадрів для сільських початкових шкіл, для розвитку народної освіти на Україні.

І. Я. Пасяда народився 9 квітня 1823 р. в містечку Зінькові, що на Полтавщині, в родині селянина. Закінчивши Полтавську гімназію, він у 1843 р. вступає на філософський факультет Київського університету. У Києві підтримує зв'язки з кращими представниками української демократичної інтелігенції і у грудні 1845 р. стає членом Кирило-Мефодіївського братства, революційним натхненником і найвпливовішим учасником якого був великий поет Т. Г. Шевченко.

Іван Якович виявляв безмежну любов до знедолених і експлуатованих, прагнення служити їх інтересам, виступав проти гноблення селян. Смісл свого життя вбачав у боротьбі за визволення і звеличення трудящих⁹.

3 березня 1847 р. студент Петров, який був прийнятий в братство, доніс про його існування попечителю Київського учбового округу Траскіну. Почалися арешти.

Кирило-Мефодіївське братство було розгромлено. Сам цар затверджував вирок кожному із його членів. І. Я. Пасяду було вислано в Казань. За ним було встановлено поліцейський нагляд і заборонено повертатись на Україну.

Більше 20 років був відірваний І. Я. Пасяда від рідної України. Думками своїми линував на батьківщину, мріяв про педагогічну діяльність на рідній землі. Цим думкам, мріям судилось здійснитись. 6 вересня 1869 р. І. Я. Пасяду було призначено директором учительської семінарії, яка мала бути відкрита в Київському учбовому окрузі для підготовки учителів у початкові народні школи¹⁰. У перших числах листопада 1869 р. І. Я. Пасяда прибув до Києва і зразу ж зайнявся кипучою діяльністю в новоствореному учбовому закладі. За час педагогічної діяльності І. Я. Пасяди в Коростишівській учительській семінарії було підготовлено понад 200 учителів для сільських народних шкіл¹¹.

В останній час перебування в Коростишіві погіршуються взаємовідносини Пасяди з деякими учителями. Ці учителі, як, наприклад, Лунд і Чугаєвич, намагались шкодити Пасяді в роботі, зводили наклепи, писали доноси. У канцелярії учбового округу

¹ Полное собрание законов Российской империи, т. XLIV, Спб., 1869, стор. 514.

² ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 170, спр. 490, арк. 6.

³ ЦДІА УРСР, ф. 707, оп. 35, спр. 370, арк. 52.

⁴ Там же, оп. 37, спр. 435, арк. 22.

⁵ Там же.

⁶ Там же, оп. 35, спр. 276, арк. 20.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. 707, оп. 87, спр. 5471, арк. 27.

⁸ ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 170, спр. 490, арк. 206.

⁹ З історії філософської думки на Україні, К., 1963, стор. 72.

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 707, оп. 35, спр. 276, арк. 61.

¹¹ Там же, арк. 42.

скупчилось багато наклепів, обвинувачень на Пасяду, і 7 липня 1879 р. він був звільнений з роботи¹².

У Петербурзі, в міністерстві народної освіти, І. Я. Пасяда одержує призначення на роботу у Вороніж. З 26 січня 1880 р. він працює директором народних училищ Воронезької губернії¹³. Тут у 1882 р. видрукував «Керівний буквар для народних учителів». 17 жовтня 1885 р. його переводять на посаду директора народних училищ Оренбурзької губернії¹⁴. На цій роботі він залишається аж по 1891 рік.

З Оренбурга Пасяда повертається на Україну, оселяється з родиною у Коростишіві, де і помер 24 жовтня 1894 р.

За дореволюційний період Коростишівська учительська семінарія підготувала чималу кількість народних учителів. У семінарії навчалось багато талановитих юнаків, які згодом стали визначними педагогами, громадськими діячами. Так, у 1898 р. закінчив Коростишівську учительську семінарію С. В. Васильченко. Ім'я цього педагога і письменника відоме за межами України.

28 липня 1920 р. Народний Комісаріат Освіти видав постанову про перебудову педагогічної освіти. Дореволюційні учительські семінарії було реорганізовано у вищі педагогічні курси з трирічним строком навчання¹⁵. Коростишівські педагогічні курси готували кадри учителів, у яких відчувалась гостра потреба.

В 1925 р. вищі педагогічні курси було реорганізовано в педагогічні технікуми¹⁶, в 1937 р. педагогічні технікуми перейменовано у педагогічні училища.

Діяльність Коростишівського педагогічного училища була перервана війною. В 1944 р. знову розпочались заняття в училищі. На 15 лютого 1944 р. в Коростишівському педагогічному училищі навчалось 123 учні, з них 116 жінок. За останні 25 років Коростишівське педагогічне училище закінчило понад 2700 вихованців, не враховуючи заочного навчання.

Коростишівське педагогічне училище одно з кращих на Україні. Зараз тут працює 48 викладачів, з них 33 мають вищу освіту, 15 — середню спеціальну.

В минулому 1967/68 навчальному році училище випустило 186 учителів. З них 117 одержали дипломи учителів 1—4 класів, а 69 — учителів праці восьмирічної школи¹⁷.

В 1968/69 навчальному році тут навчався на всіх чотирьох курсах 651 учень¹⁸. Коростишівське педагогічне училище випустило 234 своїх вихованці, які ввійдуться у велику учительську сім'ю і понесуть в народ освіту, будуть сіячами всього доброго, розумного, світлого.

М. С. ПОЛІЩУК

¹² ЦДІА УРСР, ф. 707, оп. 35, спр. 276, арк. 40.

¹³ Журнал Міністерства Народного Просвещения, ч. CCXLIII, Спб., 1880, стор. 57.

¹⁴ Там же, ч. CCLIII, 1886, стор. 44.

¹⁵ Збірник декретів, наказів та розпоряджень НКО УРСР, Харків, 1920, стор. 26.

¹⁶ М. С. Гриценко. Нариси з історії школи в Українській РСР, К., 1966, стор. 88.

¹⁷ Поточний архів Міністерства освіти УРСР. Список педучилищ МО УРСР на початок 1968/69 навчального року.

¹⁸ Там же.

Спогади

ЗУСТРІЧІ З ВІРОЮ ХОРУЖОЮ

ВАНДА МИХАЛЕВСЬКА

Під час ув'язнення у Фордонській тюрмі мені довелося кілька місяців бути в одній камері з Вірою Хоружою. Про цю незвичайну жінку писали багато, видані книги про неї. З свого боку, хочу додати деякі подробиці.

На початку 1932 р. адміністрація в'язниці проводила національну сегрегацію. Цей наступ на права, завойовані ціною незчисленних жертв, пов'язувався із загальним становищем у країні, з посиленням терору проти всіх прогресивних організацій трудящих, особливо західноукраїнських («Сільроб», «Просвіта» та інші) і західнобілоруських (Товариство білоруської школи). Репресії проти національно-визвольного руху на цих землях супроводилися дальшим зростанням національної дискримінації українців, білорусів, євреїв, поширенням хвилі шовінізму з метою посіяти розбрат між народами.

В тюремних умовах принцип «поділяй і владарюй» зводився до того, щоб знайти найслабші ланки в організації політв'язнів і таким шляхом зламати їх єдність. Поряд з національною сегрегацією робилися спроби виявити серед них менш підготовлених — вихідців з села або малих містечок — і відокремити від товаришів, які могли б передавати їм свій досвід політичної боротьби.

Здаючи собі справу з цих намірів тюремної адміністрації, комуна в'язнів відповіла їй частковою голодовкою. Ми не виконували розпоряджень властей, не виходили з камери, коли нам наказували перейти в іншу, і тільки силою вони домогалися цього. Наша боротьба тривала довгий час, набираючи різних форм. Інформуючи про неї громадськість, ми писали листи до МОДРу, на підприємства. Через кілька місяців, внаслідок непримиренної позиції нашої комуні і підтримки зовні, адміністрація змушена була піти на поступки.

Коли відбувалися ці події, ми з Вірою несподівано опинилися разом в одній камері (в одиночках розміщували тоді по двоє) і відчували, що обидві так само палаємо обуренням проти насильств тюремного начальства.

Раніше я багато чула про Віру, яка була дуже популярною у Західній Білорусії, але лише тепер вперше її побачила. Невисока, худенька, білява, з сірими розумними очима, злегка кирпатим носом, вона була навіть у тюремному вбранні легкою, граціозною, жіночою. Іншою уявлялась мені постать легендарного організатора і першого секретаря Центрального Комітету комсомолу Західної Білорусії. Часто доводилось мені чути про Віру від комсомольців глухих сіл Слонімщини й Новогрудщини. Молодь надовго запам'ятала її запальні слова природженого агітатора-масовика. Вона любила людей і завжди знаходила дорогу до їхніх сердець. Ще 1927 р. у Слонімі, в злиденній хаті єврейського робітника, стара мати двох комсомольців, як і батько їх, — столярів, сказала мені: «З Вірою ми розмовляли по-єврейськи, як добре

вона говорила!» А сини додали, що на зборах молодих робітників-євреїв у Слонімі Віра виступала, звертаючись до присутніх рідною їх мовою. Пізніше, в Фордоні, я мала можливість пересвідчитися на заняттях, які влаштовувала Віра для товаришів з центральної Польщі, що вона добре володіла й польською мовою. Ця білоруска, яка палко любила рідну землю і свій народ, його культуру, щиро поважала й інші народи, вивчала їхні мови, що характеризувало її глибоке почуття інтернаціоналізму. Ці риси викликали у мене захоплення.

В 1932 р. Віра була дуже виснажена фізично й хвора на серце та легені — 7 років ув'язнення далися взнаки. В цей час Радянський Союз вів переговори з санаційним урядом у справі обміну групи прогресивних польських діячів — політв'язнів на заарештованих в СРСР польських громадян. Серед тих, хто мав виїхати до Країни Рад, була й Віра.

День у день чекала вона волі, але з переговорами зволікали, і перебування у тюрмі дедалі болючіше позначалося на стані здоров'я Хоружої. Однак, незважаючи на це, вона завжди залишалася життєрадісною, могла щирсердо й дзвінко сміятися.

Одного разу Віра, уважно оглянувши моє взуття, прийшла до висновку, що давно треба було попросити нове у хазяйки нашої комуні. Кожний з ув'язнених, хто одержував речові чи продуктові передачі, повідомляв про це хазяйці (ми обирали двох — одна відала речами, друга — продовольством), і надходження розподілялися відповідно до потреб товаришів. Але можливості були надто обмежені — сім'ї надсилали те, що вдалося роздобути. Отож, я поставилася до Віриної пропозиції песимістично і мала намір відремонтувати свої старі капці. Проте сповнена оптимізму Віра звернулася до хазяйки і через деякий час з'явилася у камері з пакунком. Коли розгорнула його, вибухнула сміхом: «От так саламандри!» Це були чудернацького фасону черевики з американської посилки, на чотири номери більше потрібного мені розміру. Після першої ж прогулянки під дощем вузьенькі носки загнулися уверх, нагадуючи якісь дивовижні човни, але носила я їх довго.

В нашій камері була бібліотека комуні, Вірі запропонували виконувати обов'язки бібліотекаря. Вона виявила справжнє покликання до цієї справи: добирала для товаришів книжки за їх уподобанням, провадила довгі розмови про літературу й життя, майбутню роботу на волі, прагнула розширити кругозір своїх читачів, поглибити сприймання ними кращих художніх творів, зокрема поетичних. Ув'язнені читали багато, але завжди не вистачало часу, хоч серед нас було чимало засуджених до 6—7, а то й 10—15 років тюрми. За чітко регламентованим розпорядком у комуні головним нашим завданням стала політична й загальноосвітня підготовка.

Ми вивчали й гаряче обоворювали партійні матеріали, які одержували регулярно завдяки турботам МОДРу і зусиллям сімей наших товаришів. Актуальні відомості про боротьбу трудящих надходили різними шляхами, не раз доводилося викрадати газети у тюремної цензури. Члени комуні систематично знайомилися з періодичними виданнями, вчилися писати листівки й статті. Із запалом вивчали марксизм-ленінізм, поповнювали свою загальну освіту. Пам'ятаю товаришів, які щиро сумували з того, що вони не встигнуть розглянути ряд проблем спільно з колективом комуні.

Зростав інтерес і до художньої літератури. В бібліотеці у Віри завжди була черга на улюблені твори, такі, як «Кордіан і хам» Л. Кручковського, «Овод» Є. Войнич, «Цусіма» О. Новикова-Прибоя, романи А. Франса, М. Горького та ін. Нові книги, особливо конфіско-

вані радянські, які вдалося потай забирати з тюремної канцелярії, ми читали запоем. Колись усю ніч при світлі вуличного ліхтаря я читала вголос «Севастополь» одній з товаришок, яка не вміла по-російськи. Ранком ми мусили передати книгу в іншу камеру.

Це був останній період існування бібліотеки — її відібрали восени 1932 р. У нас вилучили тоді не тільки літературу й письмове приладдя, але навіть голки, нитки, в'язальні крючки, щоб позбавити будь-якого заняття і змусити до праці в тюремних майстернях та користування легальною бібліотекою. У ній пропонувались читачеві такі перлини, як «Житіє святої Геновефи» і т. п., а з белетристики — тільки твори Крашевського. Навіть С. Жеромського тюремні власті визнали небезпечним.

Свавілля адміністрації не застало нас зненацька. В камерах, у таємних сховищах залишилася нелегальна література, серед якої були навіть переписані від руки твори В. І. Леніна (ці рукописи зберігаються нині у Варшавському музеї революційного руху; між іншим, у числі експонатів я знайшла там і свої зошити).

У Фордоні Віра Хоружа мала багатьох друзів серед ув'язнених. 1930 р. тут опинилася Бела Крупецька (Марія Давидович), з якою вона товаришувала ще на волі під час багаторічної спільної праці. Зустріч ця була для обох радісною подією. Давня дружба зв'язувала Віру також з Генею Юхновецькою. Високе почуття гідності члена КПП і велике самовладання завжди були властиві Гені в моменти найтяжчих випробувань: під час арешту, в охоранці, на процесі «54-х» у Білостоку, коли її засудили до 12 років ув'язнення. На суді вона сказала: «Я комуністка і нею залишусь. Кожну хвилину життя віддам Комуністичній партії». Такою ми її знали в тюрмі й на волі — в складних умовах нелегальної роботи, коли я працювала разом з нею у 1937—1938 рр. (до розпуску КПП). Такою залишилася вона до кінця життя.

В тюремних мурах зародилася чудова дружба Віри з Антоніною Карлович (Марія Заблоцька-Панкова), Антолькою, як вона називала свою скромну й мужню подругу. За людяність, теплоту і безмежну відданість партії, товаришам її у комуні дуже любили й поважали. Трагічна, але славна доля поріднила обох безстрашних жінок до самої їх героїчної смерті.

Віра завжди знаходила час і можливість для дружніх розмов, незважаючи на суворий тюремний режим. Часто я бачила її разом з Катажиною Кнапповою-Тимофійчук, старою краківською робітницею, яку Хоружа ніжно називала по-білоруськи «матулею». Вона стала революціонеркою ще з 1915 р., боролася в роки першої світової війни за її припинення, брала активну участь у краківському повстанні 1923 р. Відбуваючи свій другий вирок у Фордоні, Катажина померла в тюрмі 1932 р. з мрією про волю, про партійну роботу.

У Фордонській комуні, цій інтернаціональній сім'ї, завоювала авторитет своїм досвідом партійної роботи й українка Ольга Коцко, дочка Василя Коцка — члена КПСГ, одного з організаторів і керівників Дрогобицького збройного повстання 1919 р. проти зунрівської диктатури. Ольга також брала участь у підготовці цього виступу. Зовсім юною вступила вона в ряди КП Східної Галичини, а згодом була залучена до підготовчої роботи по скликанню I з'їзду КПЗУ. В 1921 р. її заарештували в зв'язку з свентоюрським процесом. Пізніше Ольга — секретар Волинського та інших окружкомів КПЗУ і член ЦК КПЗУ. До Фордонської тюрми вона потрапила з 15-річним вироком. Пригадую цю жінку, високу, з гордовитою поставою. Її обличчя, яке відбивало безперестанну роботу живої думки, було значно вродливішим, ніж на

будь-якому її портреті. Ольга уміла бачити перспективу, вона мала всі якості партійного й державного діяча нового, соціалістичного суспільства, якому присвятила все своє життя, варварськи обірване гітлерівськими окупантами.

Доля кожної з комуністок, ув'язнених у Фордоні,— незабутній приклад участі жінок у польському революційному русі, яскрава сторінка історії КПП. Про цих товаришок Віри Хоружої по визвольній боротьбі можна писати книги.

Як уже згадувалось, у тюрмі Віра інтенсивно працювала. Вона багато читала й писала, листувалася з друзями на свободі, родиною. виступала з статтями у газеті політ'язнів. Немає потреби нагадувати про літературний хист Віри: свідченням цього є видані в Радянському Союзі й Польщі листи та уривки з її щоденника. Вони вражають глибиною думок і почуттів.

Напередодні свого визволення Віра, як ніколи, рвалася на волю. сумувала за нею, почувала себе, як птах у клітці. Часто після вечірньої перевірки, коли вимикали електрику (у 18 годин), в сутінках стояла біля вікна, тримаючись за ґрати, і дивилася на три самотні сосни, що росли поруч та «шуміли й пахли,— говорила Віра,— наче справжній ліс». Дивилася на Віслу, широку, мерехтливу в місячному сяйві. Розуміючи, що у Віриній душі вирують якісь глибокі почуття, я не заважала їй і чекала, поки вона сама почне говорити. Інколи, щоб відірватися від своїх думок, Віра просила розповісти їй що-небудь. Зморена сном після цілоденної напруженої роботи в колективі пропагандистів і студіювання літератури, я розповідала подрузі, яка не могла заснути, про своє дитинство. Хоч, здається, ми уже встигли наговоритися, Віра любила мене слухати, особливо про мого дідуся, який працював земським лікарем у Невелі в Білорусії. З усіма подробицями я описувала різні, в тому числі й комічні епізоди, пов'язані з ним.

Віра вийшла на волю у вересні 1932 р. разом з Іреною Палчинською, Марією Вишневською (Гелена Будзинська) та іншими. День їх визволення був одним з найрадісніших у житті Фордонської комуні. Весь колектив проводжав товаришів, які виїжджали до Радянського Союзу. Ми раділи, що вони відпочинуть після довгих років неволі, скоріше повернуться в ряди партії. І, відряджаючи товаришок у дорогу, фордонянки чисто по-жіночому клопоталися, щоб причепурити їх: кожна намагалася подарувати щось з одягу, хусточку або якусь іншу дрібничку.

Ще до виходу Віри з тюрми комуні вдалося вирвати деякі поступки щодо запровадженої властями сегрегації. Начальник Римкевич погодився задовольняти окремі, індивідуальні прохання про перевід в іншу камеру. І тоді до тюремної канцелярії надійшли наші з Вірою заяви: вона просила перевести до неї українку, члена КПЗУ Катерину Цисло, хвору на туберкульоз, а в моїй справі йшлося про те, щоб помістити мене в одній камері з Іриною Піришко, також хворою. До моменту свого звільнення Віра дбайливо доглядала Катю, ослаблену фізично й морально. Вона з властивою їй сердечністю підтримувала в дівчині віру в свої сили, краще майбутнє. Катя просто обожнювала її.

Моя нова сусідка була селянкою з околиць Домбровиці Сарненського повіту. З малих років вона поневірялася у наймах і не мала можливості навіть закінчити сільську школу. Два роки, день у день, я допомагала їй засвоїти основи загальної і політичної грамоти. Непримиренна класова ненависть, потяг до знань додавали Ірині сил, щоб справитися з труднощами в навчанні.

Наступні два роки я сиділа з юною селянською дівчиною, україн-

кою Надею Возняк. Здібна й працелюбна, вона домоглася великих успіхів у навчанні. Була веселою і гожою, наче весняний ранок. Завдяки їй я навчилася розуміти й щиро полюбила красу народної української мови.

В цей період тюремний режим ставав дедалі тяжчим. Довгий час комуна була позбавлена книг і письмового приладдя. Вчилися по пам'яті. Вечорами ходили в «кіно» — так ми називали хвилини спогадів про рідні місця, близьких людей, прочитані колись книги. Для занять широко використовували нелегальну бібліотеку. В нашій камері було потаємне місце, де переховувалось багато книг і рукописів. Ці скарби ми берегли, як зіницю ока.

Одного разу я сиділа за столом, спиною до дверей, так, щоб закрити матеріали, які переписувала для нашої бібліотеки, — статтю з останнього номера теоретичного журналу КПП «Нови пшегльонд». Раптом ми почули, як клацнув замок, двері розчинились, і до камери ввірвалася старша наглядачка Вознякувна. Важко описати наші почуття. Дати себе застукати, як новачків! Втратити єдиний примірник журналу і наразити комуна на репресії (обмеження посилок, побачень і т. д.), не кажучи вже про карцер для нас. Тільки спокій міг нас врятувати. Очевидно, у переслідуваних істот з'являється якийсь новий інстинкт. Все сталося блискавично. Спокійним рухом я закрила журнал сорочкою, яку шила, і, не кваплячись, встала назустріч наглядачам.

Вознякувна перегортала все в камері, уважно стежачи за виразом наших облич. У цей момент нас могли виказати кожний необережний жест чи погляд. Спрямовуючи обшук на фальшивий слід, я раз у раз кидала стривожений погляд на ліжка. Надя, як завжди спокійна, підтримувала мою тактику. Ліжка перетрусили по кілька разів, і коли виявилось, що там нічого нема, розлючена Вознякувна викинула з матраців усю солому. Після закінчення обшуку здавалось, що тут пройшов ураган, і тільки стіл та журнал залишилися на місці. Коли тюремники пішли, ми довго сиділи приголомшені й знесилені, не вірячи своєму щастю.

Через два роки я проводила Надю на волю. Ми раділи кожній звістці про нашу товаришку, яка після визволення працювала секретарем підпільного окружного КСМЗУ, а згодом секретарем ЦК комсомолу Західної України.

Активну партійну діяльність після виходу з Фордона і повернення до СРСР продовжувала й Віра. Зустрілась я з нею у 1940 р. в Мінську, коли вона їхала на роботу в Пінський округ. Сказала мені, що працюватиме в Телеханах. З цим маленьким містечком серед лісів і боліт Полісся зв'язані революційні події 20-х років, коли відбувались масові виступи селян Західної Білорусії. Подвиги повстанців, особливо захоплення ними в серпні 1924 р. м. Столбців, де було випущено на волю усіх політ'в'язнів з місцевої тюрми, мали широкий відгомін у краї також пізніше. Парторганізація в Телеханах, відірвана внаслідок арештів від керівних партійних органів, вирішила діяти самостійно, прийшовши до висновку, що тут уже назріла революційна ситуація. Збройний загін, перерізавши телефонні лінії, заарештував поліцію і місцеві власті. В містечку було проголошено Телеханську республіку. Віддалені від залізниці й ізольовані бездоріжжям Телехани мали настільки слабкий зв'язок із зовнішнім світом, що воеводська поліція лише через кілька днів довідалася про події й вислала до містечка загін.

Віра раділа, їдучи туди, ніби одержала якийсь визначний пост. Вона прагнула працювати в рідній Білорусії, з дорогим її серцю наро-

дом. У 1941 р. Хоружа була на роботі в Пінському обкомі партії, а коли гітлерівці напали на Радянський Союз, вона разом з своїм чоловіком Сергієм Корніловим вступила до партизанського загону, організованого в Пінську в перші ж дні війни. Незабаром у боротьбі з ворогом загинув чоловік Віри.

В 1942 р. Хоружа, працюючи інструктором ЦК КП Білорусії, не забувала про старих товаришів. Вона розшукала Геню Юхновецьку, мене й багатьох інших, допомогла нам встановити зв'язки між собою. В цей період листи Віри, щирі й теплі, були для нас всіх великою радістю і підтримкою.

Коли під Сталінградом точилася вирішальна битва з фашизмом, яка визначила не тільки долю Радянського Союзу, а й усього людства, Віра прагнула боротися у перших рядах, виконувати найвідповідальніші завдання партії. Вона домоглася, щоб її направили на роботу в тилу ворога. Готова віддати життя за свободу Вітчизни, Віра, не вагаючись, залишила у рідних своїх улюбленців — 5-річну дочку Аню і кількадесятирічного сина Сергійка. Ця мужня жінка була суворою і безкомпромісною до себе й уважною та чуйною до інших. Вона написала мені 6 серпня 1942 р.: «Я дуже хотіла, щоб ти включилася в активну боротьбу, хотіла, щоб ЦК тебе викликав. Але коли дізналася, що твоя дитина хвора, я, зрозуміло, відмовилася від цього плану. Слід побути з дитиною і постаратися її підлікувати. Хворого нікому не можна залишати. Тобі доведеться ще потерпіти в тилу».

В останньому короткому листі до мене вона повідомляла, що виїжджає і напише, коли повернеться. Після того, як Віра пішла до партизанського загону, зв'язок між нами обірвався. В листопаді 1942 р. вона загинула разом з Антоніною Карлович. Після катувань у гестапо їх розстріляли в Іловському яру під Вітебськом.

Згодом, коли було з'ясовано обставини героїчної смерті Віри Хоружої, Радянський уряд присвоїв їй в травні 1960 р. звання Героя Радянського Союзу. Немає слів, щоб висловити величезну радість, якою для мене була ця подія: здавалося — нагороджені всі товариші, всі жінки-героїні, полегли в боротьбі з фашизмом.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

НЕОНАЦІСТСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ НА СЛУЖБІ РЕВАНШИЗМУ І МІЛІТАРИЗМУ

Західнонімецька буржуазна історіографія є одним з пайзапекліших зброєносціє антикомуністичної ідеології. Тісно пов'язана з мілітаристськими і реваншистськими колами, вона виконує в системі боннської держави функцію першорядного значення, намагаючись обґрунтувати закономірність імперіалістичного панування з Західній Німеччині, виправдати зовнішньополітичний курс правлячих кіл ФРН, ідеологічно підготувати молоде покоління німців до нової війни, отруїти свідомість населення країни ідеями антикомунізму і особливо ідеями антирадянщини.

Значну увагу реакційні історики приділяють недавньому минулому Німеччині, зокрема причинам виникнення та характеру гітлерівської диктатури, зовнішній і внутрішній політиці фашистського режиму, історії другої світової війни і антифашистського руху Опору.

З метою дезорієнтації громадської думки такі праці широко використовують радіо, телебачення та преса Бонна. Відомо, наприклад, що фальсифікаторське дослідження Г. Момзена «Пожежа в рейхстагу та її політичні наслідки»¹ було покладено в основу телевізійної передачі, яка велася з Франкфурта-на-Майні у березні 1967 р. за участю Г. Момзена та Г. Краусніка і набрала скандального розголосу. Число подібних прикладів можна збільшити.

Останнім часом у західнонімецькій історіографії чітко визначився й сформувався крайньо реакційний неонацістський напрям. Його швидкий розвиток нерозривно пов'язаний з політичною обстановкою в Західній Німеччині і відображає далекоюжні плани найбільш правих екстремістських кіл монополістичного капіталу, що виношують ідеї реваншу, поглинення Німецької Демократичної Республіки та реставрації німецького рейху.

Неонацістські концепції виникли і розвивалися «в надрах» найбільш консервативного напрямку західнонімецької історичної науки. Суті справи не змінює й той факт, що один з родоначальників цієї школи Г. Ріттер та його учні у 50-х роках приділили чималу увагу ідеям «європейської інтеграції», «об'єднаної Європи» і т. п., тоді як історики-неонацісти виступають з позицій відродження великонімецького націоналізму. Ці розбіжності є відображенням окремих сталів у післявоєнному розвитку західнонімецького монополістичного капіталу.

Набагато більше значення має та нерозривна ідейна спільність, що існує між неонацістською та офіційною історіографією Бонна. В основу її, насамперед, покладено антикомунізм, антирадянщину і антидемократичну спрямованість. Ці неперорунні підвалини, які завжди були властиві західнонімецькій реакційній ідеології, неонацісти вдосконалювали, модернізували, пристосовували до сучасних потреб правлячих кіл Бонна. Вони відкинули той псевдodemократичний камуфляж, що ним вважала за необхідне прикриватися офіційна історіографія протягом останніх десятиріч.

У Західній Німеччині відверто вбачають «закономірність» розвитку цієї течії в науці у відповідь на багаторічний період «національного нігілізму». Такі погляди мотивуються тим, що нібито в ідейному житті країни протягом післявоєнних років утворився своєрідний «вакуум», заповнити який покликані концепції неонацістської історіографії. Відомий західнонімецький дослідник В. Гофер, в минулому палкий прибічник «національного нігілізму», тепер твердить, що для Федеративної республіки виникла необхідність потурбуватися про виховання національної самосвідомості німців, яка б відповідала вимогам часу. Згодом вона має перетворитися на ідеологічну вибухівку, спрямовану проти Німецької Демократичної Республіки та інших соціалістичних країн².

Провідним центром неонацістської історіографії ФРН є Тюбінгенський інститут післявоєнної історії, очолюваний колишнім гітлерівцем Гербертом. До послуг цього закладу — десятки видавництв, серед них «Рінг» у Леоні, яким володіє Г. Крамер-

¹ Hans Mommsen. Der Reichstagsbrand und seine politischen Folgen.— "Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte", München, 1964, № 4, стор. 351.

² "Das Parlament" (Beilage "Ans Politik und Zeitgeschichte"), 15 грудня 1965 р., стор. 60—65.

штурмбанфюрер СС під час війни, видавництво «Друффель», очолюване колишнім заступником керівника гітлерівського відомства преси Г. Зюндерманом, а також «Геймрейтер» у Франкфурті-на-Майні (керує ним активний в минулому гітлерівець Ернст Франк, брат страченого на шибениці воєнного злочинця Франка) та ін. Неонацистські писання широко друкуються в щомісячнику «Націон Ойропа», щотижневнику націонал-демократичної партії «Ді дойче нахріхтен», журналі «Дойче Хохшулерер-цайтунг», газеті «Дойче національ-цайтунг унд зольдатен цайтунг» та ін.

Цей напрям представлений «працями» Г. Граберта, У. Валенді, Г. Зюндермана, Й. Ф. Барніка, Ф. Фабрі, Е. Кернмайера, В. Глазєбока, Г. Віка, О. Райле, А. фон Ріббентроп, Г. Хертле. До цього переліку німецьких «дослідників» можна додати американця Д. Л. Хоггана, англіяця П. Р. Нікола та ін.

В центрі їхньої уваги — проблеми новітньої історії. Неофашисти висунули свою концепцію історії Німеччини й усієї Європи цього періоду. Вони вважають, що починаючи з першої світової війни, шлях Німеччини — це справедлива боротьба німців за свої життєві, національні інтереси проти дискримінації, приниження з боку європейських сусідів. Відстоюючи від цієї схеми, вони беззастережно виправдують внутрішню і зовнішню політику правлячих кіл країни на всіх етапах, а невдачі й поразки пояснюють підступами «внутрішніх ворогів», серед яких перше місце посідають, звичайно, комуністи, а також інші антифашисти-демократи.

Історична місія Німеччини, твердять слідом за своїми гітлерівськими попередниками неонацистські історики, полягає в розширенні територіальної сфери панування німецької нації («народу без простору») шляхом експансії на Схід, у захопленні земель, що належать Польщі, Чехословаччині, Радянському Союзу, а також деяких інших територій. На думку цих авторів, Німеччина має служити заслоном проти «азіатсько-комуністичного» проникнення в Європу.

Велику увагу неонацистська історіографія приділяє причинам і характеру першої світової війни, значенню Версальського договору для дальшого розвитку німецької держави, а також внутрішній і зовнішній політиці Веймарської республіки. Усю вину за виникнення першої світової війни ідеологи реваншизму перекладають на країни Антанти. Німеччина ж, заявляють вони, змушена до оборони, лише відстоювала «корінні інтереси нації». Кайзер Вільгельм II та німецький уряд, «прагнули усіма засобами уникнути війни», твердить неонацистський учбовий посібник «Новітній час». В іншому подібному виданні єдиним винуватцем першої світової війни виставлено Росію — «одвічного ворога» німецької нації, а Німеччина і навіть Англія подані молодим читачам, як країни-миролюбці, що прагнули за будь-яку ціну не допустити вибуху війни³.

Неонацисти багато пишуть про причини поразки Німеччини у першій світовій війні. І тут їх погляди повністю збігаються з гітлерівськими. Як і їхні попередники — нацисти, вони називають революцію в Німеччині 1918 р. «листопадовою зрадою». Написані ними книги сповнені неапатисті до вождів робітничого класу К. Лібкнехта та Р. Люксембург⁴. У статті 231-й Версального договору, яка покладала усю вину за розв'язання війни на Німеччину та її союзників, Г. Граберт вбачає єдину причину «виправданого», як він вважає, прагнення до реваншу. «Здоровою реакцією» німецької нації на Версальський договір й було, на його думку, встановлення гітлерівської диктатури та розпалювання пожежі другої світової війни⁵. Граберт відверто погрожує демократичним силам Європи і світу повторенням історії — відродженням воєнного німецького націоналізму, мілітаризму й агресії. Не без прозорих натяків на недосконалість боннського політичного режиму він заявляє, що «період Веймарської республіки» є повним запереченням усього «національного» в традиційному розумінні цього слова. Більше того, Граберт та інші ідеологи неонацизму закидають боннському уряду, що він проводить надто м'яку політику. Взірцем національної держави у «традиційному» розумінні для них є лише імперія і, зокрема, гітлерівський рейх.

Неонацистський історик Удо Валенді у своїх міркуваннях сягає ще далі. Він вважає «національними героями» тих, хто боровся проти «пороків і вад політичного режиму Веймарської республіки» у рядах гітлерівської партії. «Ті, хто примкнув до націонал-соціалістичної партії до 1933 р., — лише Валенді, — добровільно віддали на користь руху здоров'я, життя і долю своїх сімей. Вони брали на себе цей тягар, керовані вірою в об'єднану, гідну Німеччину, країну без класової боротьби і соціальної розпусти»⁶.

Єдиною причиною, що викликала кризу Веймарської республіки і привела до встановлення влади Гітлера як «природної й закономірної реакції нації» на її «при-

³ Die neueste Zeit. Frankfurt a/M—Westberlin—Bonn, 1964, стор. 37; Bildungsnotstand in der Bundesrepublik, Ausweg—Köln—Ehrenfeld, 1965, Н. 6, стор. 18.

⁴ H. Grabert. Sieger und Besiegte. Der deutsche Nationalismus nach 1945, Tübingen, 1966, стор. 215—220.

⁵ Там же, стор. 220.

⁶ Udo Walendy. Wahrheit für Deutschland. Die Schuldfrage des zweiten Weltkrieges, Vlotho—Weser, 1965, стор. 56.

ниження і дискримінацію», був Версальський договір — такої думки дотримуються неонацістські історики Е. Керн та В. Глазек. Вони акцентують на тому, що безспілля Веймарської республіки нібито особливо поглиблювалося через постійні погрози як з Заходу, так і зі Сходу⁷. Гітлерівську диктатуру реакціонери від науки розглядають як акт «національного рятунку». Граберт, наприклад, твердить, що ніби прихід до влади націонал-соціалізму був «необхідною фазою» внутрішнього розвитку, і саме цим німецький народ дав «подвійну відповідь на поразку (у війні — А. Б.) та листопадову зраду 1918 р.»⁸ З розумувань Граберта випливає також, що гітлерівський фашистський режим — «закономірна стадія історичного розвитку усієї Європи», оскільки лише націонал-соціалісти, як він підкреслює, могли успішно виконати місію захисту її «від комуністичної Євразії»⁹. Неонацістські автори намагаються довести, що внутрішню і зовнішню політику рейху визначили об'єктивні умови і що на всіх етапах своєї історії вона відповідала корінним інтересам нації. Позичив Гітлера, пише Граберт, обумовлювала «та реальність, що випливала із зовнішньої політики інших держав»¹⁰. Г. Зюндерман характеризує платформу Гітлера як «взірець державної мудрості», що дала можливість своєчасно розпізнати «небезпеку, яка походила від державної системи Радянського Союзу». Біснуватого фюрера Зюндерман називає «кометою на горизонті світової історії»¹¹.

Удо Валенді, який відверто реабілітує довоєнний курс гітлерівської Німеччини, належить до керівної верхівки неофашистської націонал-демократичної партії. У рецензії на книгу західнонімецького історика А. Хільгубера «Стратегія, політика і військове керівництво Гітлера в 1940—1941 рр.» Валенді викладає свою концепцію зовнішньополітичної історії рейху у передвоєнні роки. Згідно з цією концепцією Гітлер ніколи не проголошував і ніколи не ставив перед собою завойовницької мети. Ігноруючи відомі висловлювання фюрера в «Майн кампф» та інші програмні документи фашистської партії з відвертими закликами до агресії й загарбання територій східноєвропейських країн і, насамперед, Радянського Союзу, Валенді заявляє, нібито легенду про агресивні плани гітлерівської Німеччини вигадали учасники антифашистського підпілля, що перебували на шпигунській службі у іноземних розвідок. Втрачаючи будь-яку міру пристойності, цей «науковець» з цинічною нахабністю твердить, нібито немає і не може бути «жодного свідка, мемуариста, учасника подій або справжнього документа, які могли б довести наявність у Гітлера агресивних намірів». Похід на Францію, пише Валенді, став неминучим лише тому, що остання разом з Великобританією прагнула знищити Німеччину. Що ж до акції проти Бельгії та Нідерландів, то вона, заявляє цей адвокат гітлеризму, була лише відповіддю на «порушення ними нейтралітету». Особливо категорично Валенді заперечує те, що фюрер з моменту захоплення влади мав якісь загарбницькі плани. Будь-які підтвердження цього факту він презирливо називає «не історією, а пропагандою»¹².

Західнонімецька реакція намагається підвести теоретичну основу під свою концепцію, заявляючи, що, мовляв, Німеччина була примушена «вступити» у війну, внаслідок загрози нападу на неї країн Заходу. «Гітлер не хотів війни з Англією. — твердить новоявлений фюрер західнонімецьких неонацистів фон Тадден, — він хотів лише покласти край комунізму, а для цього йому було необхідно покінчити з Польщею та Чехословаччиною... Але в Англії невірно зрозуміли ці мотиви Гітлера»¹³. У повній відповідності з цими настановами розглядає й Удо Валенді питання про винуватців війни. Він намагається довести у своїх писаннях, нібито кожний агресивний крок гітлерівців протягом існування фашистської диктатури був лише вимушеною відповіддю на погрози та антинімецькі підступи Англії, Франції, США і, насамперед, Радянського Союзу. На його думку, напередодні війни Гітлер «закликав» Англію схилити Польщу до переговорів, щоб гарантувати її незалежність. Але Великобританія, продовжує він, «не тільки не примусила Польщу почати переговори, а навпаки, підбурювала її до розв'язання війни з Німеччиною»¹⁴. Жертви гітлерівської агресії, твердить Валенді, самі винні у своїй трагедії¹⁵.

Байки про превентивний характер нападу гітлерівської армії на СРСР почали з'являтися ще в перші післявоєнні роки. Згодом реакційні історики ФРН робили чимало спроб довести, що цей напад був лише «попереджувальним ударом», виклика-

⁷ Erich Kern. Von Versailles zu Adolf Hitler. Der schreckliche Friede, Göttingen, 1961, стор. 281—282; "Das Parlament", 20 травня 1964 р.

⁸ H. Grabert. Назв. праця, стор. 44.

⁹ Там же, стор. 222—223.

¹⁰ Там же, стор. 234.

¹¹ H. Sündermann. Das Dritte Reich. Eine Richtigstellung in Umrissen, Leoni, 1964, стор. 264.

¹² "Nation Europa", 1967, № 8, стор. 47.

¹³ "Der Spiegel", 1967, № 3.

¹⁴ "Nation Europa", 1967, № 8, стор. 46.

¹⁵ Там же, стор. 46, 47.

ним воєнними приготуваннями Радянського Союзу¹⁶. Відомий західнонімецький дослідник Р. Я. Якобсен у 1965 р. також говорить про «неумисність» розв'язування фашистської агресії проти Союзу СРСР. «Гітлер,— твердить він,— був змушений напасти на СРСР, бо інакше він не міг розгромити Англію»¹⁷.

Відкинувши геть наукоподібний камуфляж і псевдооб'єктивність буржуазних істориків консервативного напрямку, неонацистські оракули не тільки виправдують один з найтяжчих злочинів гітлерівців — замах на СРСР, але й відверто вихваляють фюрера за цей «мудрий і передбачливий крок». О. Райле, наприклад, вважає, що радянсько-німецький договір про ненапад було укладено Радянським Союзом насамперед для виграву часу у підготовці агресії проти Німеччини¹⁸. Спробам довести цю версію присвячена також книга Ф. Фабрі¹⁹. У. Валенді, наприклад, заперечує існування «плану Барбаросса», а всі факти і документи, що підтверджують наявність цього заздалегідь підготовленого плану інтервенції проти СРСР, в тому числі й свідчення гітлерівських воєначальників, називає вигадками²⁰.

Західнонімецьких буржуазних істориків А. Хільгубера, Р. Я. Якобсена та інших, що вимушені, хоч і з великими застереженнями, визнавати агресивні заміри Гітлера й критикувати його за авантюризм та військову некомпетентність, неонацисти таврують ганьбою як зрадників і невігласів, людей, ворожих інтересам свого народу. Так, Граберт кваліфікує Г. А. Якобсена як військового хронікера і пропагандиста у «стилі нюрнберзьких актів»²¹. Висновки А. Хільгубера про підготовку нападу на СРСР У. Валенді називає «скандальними», а його роботу «Стратегія, політика і військове керівництво Гітлера у 1940—1941 рр.» характеризує як «спрямовану проти народу зброю»²².

Вихваленню грабіжницьких і загарбницьких цілей, які ставила перед собою фашистська Німеччина у війні проти СРСР, присвячено чимало сторінок у книжці неонациста Г. Віка. Він відстоює думку, що гітлерівці прагнули реконструювати, «поновити» Європу і захистити її від небезпеки комунізму, яку вони «розпізнали раніше за всі інші держави Заходу»²³. За цю «прозорливість» вихваляє Гітлера і Г. Зюндерман²⁴. Неонацистські історики усіяло пропагують книги американських та англійських авторів, які відкрито протягують у своїх працях ідею реабілітації Гітлера та його агресивної політики. Особливими симпатіями неофашистів користується книга американця Девіда Л. Хоггана «Вимушена війна»²⁵. Цей, за словами Граберта, «епохальний твір» протягом кількох останніх років шість разів видавався у ФРН²⁶. Такої великої привабливості для неонацистських ідеологів він набув через те, що написаний представником країни, яка протягом другої світової війни виступала супротивником фашистської Німеччини. Що ж до змісту книги Хоггана, то вона не відзначається хоч би найменшою аргументованістю. Її автор безсоромно користується прямими фальсифікаціями, підробками, викривленнями. У більшості випадків Хогган взагалі не посилається на будь-які джерела. Аналогічного змісту й характеру перекладена на німецьку мову і широко розрекламована в ФРН праця англійського історика П. Х. Ніккола «Війна Англії проти Німеччини»²⁷.

Особливих зусиль неонацистська історіографія докладає, щоб виправдати окупаційну політику гітлерівців і розбійницьку суть встановленого фашистами на території окупованих країн Європи «нового порядку». Широко відомі документи і показання свідків злочинів фашистської воєщини та поліції на загарбаних землях неонацисти називають «пропагандистськими вигадками», або «злісними перебільшеннями ворогів німецького народу». Як твердять гітлерівські адвокати, масового знищення людей у таборях смерті насправді ніколи й не було, бо такі відомості, мовляв, сфабриковані антинімецькою та антинаціональною пропагандою. У. Валенді, наприклад, пише, нібито каральні експедиції нацистів на окупованих територіях — це лише «небажані крайності», відповідь на «жахливі злочини народів Європи». Інший неофашист Й. Ф. Баршк бідається з приводу того, що німці у другій світовій війні були

¹⁶ Ph. W. Fabry. Hitler—Stalin Pakt 1939—1941. Ein Beitrag zur Methode Sowjetischer Aussenpolitik, Darmstadt, 1961; та ін.

¹⁷ «Военно-исторический журнал», 1965, № 9.

¹⁸ O. Reile. Kalter Krieg-Heißes Europa. Der Psychologische Krieg, München, 1965, стор. 199.

¹⁹ Ph. W. Fabry. Назв. праця.

²⁰ U. Walendi. Europa in Flammen, 1939—1945. Bd. III, Vlotho, 1966.

²¹ H. Grabert. Назв. праця, стор. 372.

²² «Nation Europa», 1967, № 8, стор. 55—58.

²³ G. Wick. Wandlungen des Marxismus. Zeitgedanken, Lindau, 1963, стор. 63.

²⁴ H. Sünderman. Назв. праця, стор. 296.

²⁵ D. L. Hoggan. Der erzwungene Krieg, Tübingen, 1963.

²⁶ A. Grabert. Назв. праця, стор. 364.

²⁷ P. H. Nicoll. Englands Krieg gegen Deutschland. Die Ursachen Methoden und Folgen des zweiten Weltkrieges, Tübingen, 1964.

«надто порядними, м'якими й простодушними»²⁸. Граберт, Райле та Валенді пустили в хід версію, нібито «звірства» союзних військ на території Німеччини набагато перевершили за своїми масштабами каральні акції гітлерівців. Особливо багато наклепів на адресу Радянської Армії, хоч вона, як відомо усьому світу не тільки врятувала народи Східної Європи від повного знищення, але й виконувала визвольну місію щодо самого німецького народу. У своєму цинізмі неонацисти дійшли до того, що намагаються пред'явити «рахунок» країнам — учасникам антигітлерівської коаліції. Так, той же Граберт твердить, що протягом лише трьох місяців 1944 р. англійські власті стратили 105 тис. французів за колабораціонізм, тоді як, мовляв, німецька окупаційна політика на території Франції була «значно м'якшою»²⁹. Проте даремні спроби шукати в писаннях Граберта згадок про Орадур, звірства фашистських окупантів у Парижі, про тисячі замордованих у концтаборах і тюрмах та інші широковідомі каральні акції гітлерівців у Франції.

З винятковою злобою згадують неонацисти радянських партизанів, називаючи їх не інакше як «бандитами». О. Райле навіть докоряє фашистському керівництву за деякі прорахунки у веденні антипартизанської війни. Він обвинувачує Гітлера в тому, що той не зміг ефективно використати власівців проти Радянської Армії, а Розенберга — у «недостатній гнучкості» політики, спрямованої на підірив дружби народів Радянського Союзу на розпалювання національної ворожнечі³⁰.

Звіряча ненависть Г. Граберта до Радянського Союзу не має меж. У своїй наклепницькій книзі він наводить підрахунки жертв, що загинули «від рук більшовиків» у період Жовтневої революції та громадянської війни. Підтасовуючи факти, він і тут вчиняє підлог — людські втрати за цей час, в тому числі й кількість загиблих на фронтах з обох сторін, померлих від хвороб, епідемій, голоду тощо, об'єднуються під рубрикою «страчені ЧК»³¹. У такий спосіб неонацистські писакки намагаються обілити гітлерівських злочинців, перетворити їх на невинних жертв переможців у другій світовій війні.

Кампанію за реабілітацію воєнних злочинів систематично веде з позицій неонацизму і реакційна преса ФРН, причому обґрунтування для подібних публікацій черпаються з творинь неофашистських істориків. Протягом останніх років ця ідеологічна кухня видала велику кількість мемуарів колишніх активних гітлерівців, а також біографії фюрера та його найближчих сатрапів, написані в апологетичному дусі. Широко пропагуються і розповсюджуються випущені в ФРН творіння Гітлера, Геббельса, Розенберга, Франка, Кальтенбруннера, Деніца, а також гітлерівських генералів Кесельрінга, Ферча, Хойзінгера, Шпейделя та інших. Великими тиражами видано там мемуари Гесса та Ріббентропа.

Популярністю серед реваншистських кіл Західної Німеччини користується спогади вдови гітлерівського міністра закордонних справ Г. фон Ріббентропа³². Її останню книгу «Німецько-англійські таємні зв'язки — англійські документи 1938—1939 рр.» У. Валенді назвав у своїй рецензії науковою сенсацією, вихваляючи автора за «гостру проникливість»³³. Неонацистські історики широко рекламують літературу, де в позитивному плані зображено «подвиги» фашистських розбійників, карателів та катів³⁴. Вони пишуть передмови до цих книг, редагують їх, безперервно постачають ними книжковий ринок ФРН.

Нащадки нацистської партії не соромляться нарікати на брак «великодушності» до німців з боку переможців у другій світовій війні. Граберт, наприклад, серйозно скаржиться на те, що останні ставилися «не по-рицарському» до гітлерівського генералітету, він відверто заперечує законність вироку Нюрнберзького міжнародного воєнного трибуналу, за його словами, «трибуналу переможців»³⁵. Справедливості винесених у Нюрнбергу вироків беруть під сумнів також Валенді, Зюндерман, Кернмайер та інші неонацистські історики.

²⁸ U. Walendi. Wahrheit für Deutschland, стр. 440; J. F. Barnick. Deutschlands Schuld am Frieden, Stuttgart, 1965, стр. 370.

²⁹ H. Grabert. Назв. праця, стр. 84.

³⁰ O. Reile. Kalter Krieg-Heißes Europa, стр. 241—243.

³¹ Там же, стр. 412.

³² A. Ribbentrop. Deutsch-englische Geheimverbindungen. Britische Dokumente der Jahre 1938 und 1939 im Lichte der Kriegsschuldfrage, Tübingen, 1967.

³³ "Nation Europa", 1967, № 8, стр. 58.

³⁴ O. Skorzeny. Geheimkommando Skorzeny, Hamburg, 1950; B. Ramcke. Fallschirmjäger damals und heute, Frankfurt a/M, 1950; H. Guderian. Erinnerungen eines Soldaten, Neckarmünd, 1951; E. Kern (Pseudonym des SS-Führers Erich Kernmayr), Herz im Hachelderath, Wels, 1951; Bilanz des zweiten Weltkrieges. Erkenntnisse und Verpflichtungen für die Zukunft, Oldenburg, 1953; O. E. Remer. Der 20. Juli, München, 1953; та ін.

³⁵ H. Grabert. Назв. праця.

Шалену лютю неофашистів викликає історія антигітлерівської боротьби кращої частини німецького народу — підпільників-комуністів робітників та передової інтелігенції, — адже саме вони відстоювали честь нації в чорні роки гітлерівської диктатури. Слід також зауважити, що неофашистська історіографія вважає за краще якомога менше згадувати про діяльність комуністичного підпілля на території рейху. У тих же випадках, коли замовчати існування нелегальної КПП та інших прогресивних груп Опору не вдається, реваншистські історики називають комуністів зрадниками і запродавцями, що підлягали тотальному фізичному знищенню.

Докладніше описується діяльність буржуазної опозиції, зокрема організація змови проти Гітлера 20 липня 1944 рр. Але неофашистські посіпаки від науки характеризують і цих опозиціонерів, а також відомих керівників вермахту Гальдера, Канаріса, Бека та інших як зрадників, що встромили «ніж у спину нації», і головних винуватців поразки фашистської Німеччини у війні³⁶.

На противників гітлерівського режиму вони також покладають відповідальність за всю інформацію про каральну політику рейху, що стала відома світовій громадськості, їх обвинувачують у видачі таємниць про агресивні заміри нацистів напередодні та під час другої світової війни. Особливо нападають вони на тих членів буржуазної антигітлерівської опозиції, що свідчили проти фашистських воєнних злочинців на Нюрнберзькому процесі.

В книгах ідеологів неофашизму зводяться брудні наклепи на рух «Вільна Німеччина» та його Національний комітет. Бойову організацію німецьких патріотів реакціонери характеризують як «антинаціональну спілку», створену «руками і за вказівкою Москви». Найзапекліше нападає на активістів руху за «Вільну Німеччину» Петер Штраснер, який називає їх зрадниками, що діяли на шкоду національним інтересам німецького народу. Перекручуючи факти, він намагається довести, що процес перевиховання німецьких військовополонених не був органічно пов'язаним з розвитком революційного руху в країні, зростанням самосвідомості трудящих в ході жорстокої боротьби прогресивних народів проти фашизму. Штраснер цілковито ігнорує той складний шлях, яким прийшли захоплені у полон солдати та офіцери гітлерівського вермахту в ряди борців проти кривавої диктатури, заперечує відвертість і чесність патріотичних мотивів десятків тисяч активних антифашистів, повністю абстрагується від величезної організаційної і політичної діяльності КПП в рамках «Вільної Німеччини»³⁷.

Не можна не згадати тут і про загальну тенденцію буржуазної західнонімецької історіографії щодо висвітлення німецького Опору. Намагаючись наблизитися до позицій неофашистської реакційної боннської дослідники «трансформують» свою й без того фальсифікаторську схему історії цього антифашистського руху. З легкої руки Г. Ріттера, Г. Ротфельса, Г. Момзена, Г. Грамі, Й. Рейхардта, Е. Вольфа та інших широкого розповсюдження набула легенда про так званий «прихований опір», який нібито чинили в третьому рейху нинішні керівні діячі боннського режиму. Хоч насправді вони вірою й правдою служили Гітлеру. Реакціонери силкуються довести, що боротися проти фашизму взагалі можна було лише в рядах націонал-соціалістської партії, або на службі в державному апараті та вермахті. До розряду подібних «антифашистів» нині відносять активних у минулому гітлерівців, що посідають ключові позиції в керівництві ХДС—ХСС. Цю легенду пропagaє навіть нинішній бундесканцлер Кісінгер. А Г. Момзен дійшов до того, що навіть серед есесівської верхівки знайшов опозиціонерів політиці Гітлера³⁸.

Подібні «відкриття» боннських консервативних істориків споріднюють їх з неофашистами, які вважають, що есесівська еліта була найпослідовнішим носієм «національного духу». Цікаво згадати тут заяву відомого західнонімецького філософа Карла Ясперса у його інтерв'ю для мюнхенської газети «Абендцайтунг». Вісімдесяттрирічний учений сказав, що вигадки про «прихований опір» є викликом тим німцям, які справді перебували у лавах сил Опору в третьому рейху. Він з тривогою відмічав зростання агресивних тенденцій в політиці уряду ФРН³⁹.

Однією з першооснов неофашистської історіографії є расизм, поданий у дещо зміненому вигляді порівняно з гітлерівськими часами. Расова теорія була і буде вірною, твердить Зюндерман, і «ніхто ніколи не зможе її спростувати»⁴⁰. В одній з своїх книг він навіть погрожує «білій расі» перспективою її остаточного «поглинення і підкорення» іншими расами. «Світ завтрашнього дня, — заявляє він читачів, — буде чорним, або жовтим, або коричневим, але вже більше не буде білим»⁴¹. У світі

³⁶ "Nation Europa", 1967, № 8, стор. 58.

³⁷ P. Strassner. Verräter. Das Nationalkomitee "Freies Deutschland", keimzelle der sogenannten DDR, München—Lochhausen, 1960.

³⁸ "Der Spiegel", Hamburg, 1967, № 11, стор. 72.

³⁹ "Neues Deutschland", Berlin, 26 березня 1967 р.

⁴⁰ H. Sündermann. Назв. праця, стор. 240.

⁴¹ Його ж. Deutsche Notizen 1945—1965, Leoni, 1966 стор. 368.

наведених вище висловів не може, звичайно, викликати подиву й той факт, що неонацістські історики схвалюють гітлерівську «расову політику». Ганс Грімм, наприклад, вважає цілком обґрунтованими фашистські юриберзькі закони 1935 р., які легалізували расові звірства у країні й підвели юридичну базу під політику жорстокого переслідування євреїв⁴². Керівні діячі НДП також цілком солідаризуються з людиноненависницькою «теорією» фашистів. «Я стою на тому,— заявляв нещодавно фон Тадден,— що сила крові завжди могутніша за будь-яку ідеологію світу»⁴³.

Неонацістська історіографія досить колоритно доповнює давно існуючі течії реакційної програми «остфоршунгу», прагнучи дати «наукове» обґрунтування реваншистських та мілітаристських планів західнонімецького монополістичного капіталу⁴⁴. Як і в роки третього рейху, широко розповсюджуються найрізноманітніші «концепції», остфоршерів, що тісно змикаються з найреакційнішими вигадками неофашистських ідеологів про «внутрішні суперечності між народами Радянського Союзу».

Реакційні історики О. Райле, О. Шіллер та інші не перестають бідкатися з приводу того, що гітлерівське керівництво не знайшло свого часу дійових методів нацькування народів Країни Рад один на одного. «Сварка» між ними при відповідному її спрямуванні, твердять неонацістські оракули, допомогла б здобути перемогу гітлерівській Німеччині у минулій війні. Один з таких дослідників Г. фон Раух з жalem констатує, що фюрер не виконав свого завдання, оскільки йому слід було «розчленили Росію на окремі окраїнні держави»⁴⁵.

Не залишається поза увагою сучасних остфоршерів і «українське питання». З лютою ненавистю пишуть про радянських партизанів, у тому числі й про народних месників України, Г. Граберт, У. Валенді, О. Райле та інші. Перекручуючи або замовчуючи широко відому програму гітлерівців, що передбачала уярмлення і навіть цілковите знищення українського народу⁴⁶, історик Ганс Роос твердить, наприклад, нібито возз'єднання Західної України в 1939 р. було актом «порушення національного самовизначення»⁴⁷.

Серед неонацістських адвокатів українських самостійників пині виступає і колишній міністр боннського уряду, а в роки другої світової війни ідейний наставник есесівського батальйону «нахтігаль», відомий своїми погромними справами у Львові Теодор Оберлендер⁴⁸.

Розпалюванням антирадянської пропаганди і поширенням наклепницьких фальсифікацій про Радянську Україну посилено займаються різноманітні реваншистські організації-земляки карпатських і буковинських німців та інші подібні спілки, що звили собі кубло в ФРН.

Ескалація неофашистських фальсифікацій у ФРН продовжується. Чітко визначилася тенденція до зближення поглядів правлячих кіл ХДС—ХСС з новими наці. Один з лідерів боннської держави Ф. Й. Штраус у своїй реваншистській книзі «Проект для Європи» відверто закликає приєднати Польщу, Чехословаччину, Угорщину, Румунію, а також Швейцарію, Голландію та Бельгію до вигаданої ним так званої «Об'єднаної Європи» під гегемонією Німецької імперії. «Наше завдання,— пише він,— повинно полягати в тому, щоб створити між Росією та Західною Європою зону, яку можна було б назвати «проміжною Європою». Ця остання не перебуватиме ні під радянським, ні під західноєвропейським пануванням»⁴⁹. Неважко зрозуміти, що йдеться про нове видання німецького рейху. Книга Штрауса є своєрідною сучасною енциклопедією войовничого мілітаризму. Не дивно, що вона, як і багато інших виступів у пресі ультраправих лідерів урядового табору, зустріла схвалення з боку неофашистів. Водночас їхні заклики до зміцнення «національної історичної самосвідомості» є ідеологічною основою безпідставних претензій Бонна на одностороннє представництво німецької нації, спроб реакціонерів говорити від імені

⁴² H. Grimm. Warum-woher-aber Wohin-vor, unter und nach der geschichtlichen Erscheinung Hitler, Zippoldsberg, 1954, стор. 561.

⁴³ "Volksstimme", Wien, 11 травня 1968 р.; "Spiegel", Hamburg, 1967, Н. 17, стор. 82.

⁴⁴ В. П. Салов. Современная западногерманская буржуазная историография.— Некоторые проблемы новейшей истории, М., 1968 Критика западногерманского «остфоршунга».— Материалы научной сессии, состоявшейся в Москве, в июне 1967, М., 1966.

⁴⁵ G. von Rauch. Geschichte des bolschewistischen Russland, Wiesbaden, 1955, стор. 420.

⁴⁶ Г. Ф. Заставенко. «Остфоршеры» на службе гитлеровцев накануне и в годы второй мировой войны.— Критика западногерманского «остфоршунга», М., 1966, стор. 189—195.

⁴⁷ Hans Roos. Deutschland Polen und Sovietunion im Zweiten Weltkrieg.— Deutsch-russische Beziehungen von Bismarck bis zur Gegenwart, Stuttgart, 1964, стор. 145.

⁴⁸ Landsmannschaftlicher Revanchismus in Westdeutschland. Zu seiner Geschichte und Rolle im imperialistischen Herrschaftssystem, Berlin, 1966, стор. 171, 173.

⁴⁹ F. J. Straus. Entwurf für Europa, Stuttgart, 1966, стор. 45, 46, 55.

усього німецького народу. Як і в багатьох інших питаннях, неонацистські автори виступають тут одноставно з офіційною боннською історіографією.

Вони вважають 1966 р. переломним у зміцненні ідеології неонацизму в Західній Німеччині. «Ми читаємо і чуємо слова, що ...сповіщають про деякі перетворення на шляху до відродження нації,— пише Граберт.— Національна демократія, що знову виникла на шляху боротьби за права і національне самовизначення, викликає повагу всього світу, а її вожді (фюрери неонацистів— А. Б.) заслуговують на довіру і подяку нації»⁵⁰. Новим поштовхом до активізації цієї найреакційнішої течії в історіографії ФРН був з'їзд націонал-демократичної партії у листопаді 1967 р. У прийнятій ним програмі підкреслювалось, що НДП категорично відкидає будь-які намагання звалити на Німеччину вину за дві останні світові війни. Цей документ вимагає повної реабілітації воєнних злочинців, ліквідації НДР, повернення Німеччині усіх земель на Сході Європи та Судетської області, аншлюсу Австрії як кінцевої мети відтворення «великої імперії — німецького фатерлянду» в кордонах життєвого простору, що належить «германській расі»⁵¹. Неонацистська історіографія покликана обґрунтувати ці маячні плани сучасних націй. Потік фальсифікаторських праць значно зріс у зв'язку з підготовкою неонацистів до виборів у бундстаг, куди вони прагнуть пролізти за допомогою правлячих кіл боннської держави.

Прогресивна наукова громадськість Західної Німеччини активно бореться проти неонацистських фальсифікаторів історії. Публіцисти профспілкових об'єднань, вчені В. Абендрот, Г. Хаймпель та Г. Гольвітцер, філософ К. Ясперс, відомий історик К. Д. Бракер, соціолог К. Зонтгеймер, письменники-демократи та інші діячі викривають наклони реакціонерів⁵². Величезну роботу по спростуванню антиісторичних вигадок неонацистської історіографії, виявленню її соціально-політичних коренів провадять вчені-марксисты НДР⁵³. Значний вклад у цю справу внесли й науковці Радянського Союзу. Вже опубліковано ряд праць, що містять критику новітньої різновидності «остфоршунгу»⁵⁴.

Поширення неонацистських тенденцій в західнонімецькій буржуазно-реакційній історіографії вимагає дальшого посилення боротьби проти цього небезпечного знаряддя імперіалістичної ідеології.

О. С. БЛАНК

⁵⁰ H. Grabert. Назв. праця, стор. 313—314.

⁵¹ "L'Humanite", 13 листопада 1967 р.; "Volksstimme", Wien, 15 листопада 1967 р.

⁵² Jaspers K. Antwort Zur Kritik meiner Schrift "Wohin treibt die Bundesrepublik", München, 1967; "Der Spiegel", 1967, № 12; K. D. Bracher. Die historische Komponenten der Rechtsradikalismus in Deutschland.— "Die neue Gesellschaft", 1967, № 8.

⁵³ G. Lozek, A. Lousdau. Der Neonazismus in der Westdeutschen geschichtsschreiben.— "Zeitschrift für Geschichtswissenschaft", 1967, H. 5; G. Lozek, A. Lousdau, G. Rossmann. Geschichtsschreibung und Geschichtsideologie in Westdeutschland.— "Einheit", 1967, H. 9.

⁵⁴ М. Р. Тульчинский. Возрожденное прошлое. О преемственности нацистской и боннской историографии Советского Союза.— «История СССР», 1964, № 3; Його ж. На службе неонацизма.— «История СССР», 1962, № 6; Е. Черняй. Историография против истории, М., 1962; Критика западногерманского «остфоршунга», М., 1966; А. Н. Мерцалов. Западногерманские историки и мемуаристы о второй мировой войне, М., 1967; Н. С. Черкасов. Историографические проблемы немецкого движения сопротивления. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Томск, 1965; Е. М. Голін. Историко-економічні вигадки і фальшиві пророцтва «остфоршунгу»,— УІЖ, 1968, № 12.

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ВИЗВОЛЬНУ ВІЙНУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648—1654 рр.

(Продовження)

Необхідно підкреслити, що Хмельницький, вступаючи в ці нові переговори з Швецією й Трансильванією, лишився непохитним у питанні про західноукраїнські землі. Шведське посольство Веллінга, яке прибуло в Чигирин на початку 1657 р., не мало успіху тільки тому, що рада старшин в його інструкціях не знайшла заяв Карла Густава про визнання прав гетьмана «на всю стару Русь, де грецька віра існувала, і мова ще існує, аж по Віслу»¹⁰³. Карл Густав змушений був піти на

¹⁰³ Д. Оляничин. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656—1657 рр.— ЗНТШ, т. СІІ, стор. 41—49. Майже дослівно те ж саме говорить Г. Лільєкрона, пояснюючи Карлу Густаву причини провалу свого попередника (АЮЗР, ч. ІІІ, т. VІ, стор. 296—297).

поступки і, відправляючи на Україну зразу ж після провалу місії Веллінга нове посольство Лільєкрони, передав з ним клятвену декларацію про визнання прав козацької держави на західноукраїнські землі й проект договору про воєнний союз¹⁰⁴. Карл Густав прохав також Хмельницького виступити посередником в укладенні миру Швеції з Росією, на що той охоче згодився. Добившись від короля необхідних гарантій щодо задоволення своїх вимог, гетьман прийняв пропозицію воєнного союзу з Швецією, добре усвідомлюючи, що нові війни з шляхетською Польщею абсолютно неминучі, оскільки остання ніколи не примириться з втратою українських земель. Він бачив єдиний шлях до визволення України в розгромі Речі Посполитої. Але смерть не дала Хмельницькому здійснити ці плани.

Слід вказати на те, що події, пов'язані з невдалим посольством Веллінга, знайшли відображення в записах, складених в 1668 р. одним з його учасників К. Я. Гільдебрандом¹⁰⁵. Це цінне джерело з української історії та етнографії за своїм змістом і значенням аж ніяк не поступається вже згадуваній реляції А. Віміні. Цікаве воно насамперед конкретним змалюванням діяльності шведської дипломатичної місії в «країні козаків» та переконливим поясненням її невдачі внаслідок того, що шведський король «не визнає за ними (козаками.— Д. Н.) права на всю стару Русь або Роксоланію». Досить докладно зупиняється Гільдебранд на аудієнції шведських дипломатів у Хмельницького, де розмова відбувалася латинською мовою. А під час мандрів послів по Україні, зазначає автор опису, їх супроводжував козак, який вмів говорити по-французьки (очевидно, учасник козацької експедиції до Франції в 1646 р.). Цікаві також повідомлення Гільдебрандта про похід Юрія Ракоці на Польщу в 1657 р., у якому брав участь 20-тисячний козацький корпус Антона Ждановича. В провалі цієї спільної акції проти Речі Посполитої автор рішуче звинувачує одного лише князя Трансильванії, що проводив двоєдушну політику, загравав з поляками і з образливою зверхністю ставився до козаків. Крім того, він, хоч був бездарним полководцем, нехтував порадами шведського генерального штабу, що зрештою і привело його до краху¹⁰⁶. Якщо військо Юрія Ракоці, зазначає Гільдебрандт, після поразки під Варшавою дезорганізувалося, то козаки Ждановича відступали організовано й трималися міцно.

Поряд з тим, опис Гільдебрандта містить також цінний матеріал з української етнографії. До Чигирина шведські послы добиралися через Молдавію (з Трансильванії), далі — на Умань і Звенигородку, а поверталися вони через Смілу, Брацлав і Чернівці. Отже, Гільдебрандт міг побачити значну частину української землі. В цілому Україну він змальовує як багатий край, щедро обдарований природою, але спустошений безперервними війнами та нападами чужинців. Досить детально описано українське село, селянську хату, її інтер'єр та екстер'єр, «козацькі церкви», одяг та озброєння козаків, а також жіноче вбрання, народні танці і т. д. Особлива увага приділена козацтву, високо оцінені його мужність і витримка, військовий хист.

З усіх країн Західної Європи визвольна боротьба українського народу найприхильнішу реакцію викликала в Англії, де розгорталася буржуазна революція. Хід подій на Україні докладно висвітлювала газета «The Moderate intelligencer», в якій активно співробітничали Джон Лільберн, Уолвін, Овертон та інші визначні левелери¹⁰⁷. Але не тільки ліві партії англійської революції співчували революції українській: як засвідчує ряд фактів, прихильно до неї ставився також Кромвель. Це явище було цілком закономірним: адже англійська революція відбувалася під антикатолицькими релігійними гаслами, своїм безпосереднім ворогом вона вважала всеєвропейську систему контрреформації, і тому боротьба українського народу проти шляхетської Польщі й католицизму сприймалася в революційній Англії як боротьба проти спільного ворога, «латинників» і «папістів». Саме таким є зміст відомого послання до Хмельницького, яке надійшло з Англії десь 1649 р. і було зафіксоване краківським міщанином М. Голінським в його рукописній книзі, де зібрані різні відомості й документи про перший етап визвольної війни¹⁰⁸. На жаль, зберігся тільки початок цього дуже цікавого документа: «Титул від англійців даний Хмельницькому». В ньому високо оцінюється роль гетьмана: «Богдан Хмельницький, божею милостю генералісимус війська і стародавньої грецької релігії і церкви, володар всіх запорізьких козаків, страх і знищувач польської шляхти, завойовник фортець, викорінювач римських священників, переслідувач язичників...»¹⁰⁹. Уже ці титули, як зазначав І. П. Кри-

¹⁰⁴ АЮЗР, ч. III, т. VI, № XCIII, XCIV, стор. 221—278.

¹⁰⁵ Dreifache Königl. Schwedische Legations-Reiss-Beschreibung in Siebenbürgen, die Ukraine und Turkey naher Konstantinopel. Цей рукопис, що зберігався в Штеттіні, опублікував Р. Оляничин (ЗНТШ, т. CLI, стор. 41—69).

¹⁰⁶ ЗНТШ, т. CLI, стор. 65—67.

¹⁰⁷ Г. Р. Левин. Назв. праця, стор. 81—83.

¹⁰⁸ Бібліотека Оссолінських у Вроцлаві, рук. 189, Записки М. Голінського, стор. 235.

¹⁰⁹ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 398—399.

п'якевич, засвідчують глибоку пошану революційної Англії до козацького гетьмана і, слід додати, прихильне ставлення до нього як союзника у боротьбі з спільним ворогом.

Багато дослідників висловлювали думку, що автором цього послання був Кромвель¹¹⁰. Але проведені розшуки його повного тексту в українських джерелах не увінчалися успіхом (не слід при цьому забувати, що після смерті Хмельницького і в наступний період його архів зазнав жорстокого розгрому). Один з дослідників шукав копію цього документа в архіві Форейн офіс, але також безуспішно¹¹¹. Отже, факт безпосереднього звернення Кромвеля до Хмельницького нез'ясовано. З певністю можна сказати лише те, що послання, витримане в характерному для пуритан стилі, сповнене суворої біблійної патетики, справді прийшло на Україну з табору англійської революції.

Відомо, що зв'язки України з Західною Європою в XVII ст. загалом вивчені ще зовсім мало, а серед них англійсько-українські взаємини — найменше. Тимчасом тогочасні англіїці були непогано обізнані з Україною, про що свідчить хоча б такий факт: географічний і політичний посібник «Книга і карта всієї Європи», випущений в Англії наприкінці 50-х рр., у відповідному розділі не тільки подавав відомості про українські землі й головні міста, але й враховував ті зміни, які сталися внаслідок визвольної війни 1648—1654 рр.¹¹². Безперечним є також те, що лорд-протектор Кромвель уважно стежив за ходом «великої козацької війни», вбачаючи в ній важливу ділянку загальноєвропейського антикатолицького фронту. В 1656 р. він направив до Бранденбурга генерала Джефсона, який мав за допомогою цієї сусідньої з Польщею протестантської держави налагодити зв'язок з Хмельницьким. В цей час Кромвель виношував плани створення «великої антиримської, антиабсбурзької і антиконтрреформаційної коаліції», до якої на сході континенту мали ввійти Україна, Московська держава й Швеція¹¹³. Але на шляху до здійснення цього грандіозного плану постали численні непереборні перешкоди, зокрема загострення шведсько-російських суперечностей, які в серпні 1656 р. вилилися у війну, рятівну для Речі Посполитої.

Ще за часів Тридцятилітньої війни Англія мала досить тісні політичні зв'язки з протестантською Трансильванією, які не припинилися й під час англійської революції. Разом з тим, Трансильванія посідала важливе місце в зовнішньополітичних планах та комбінаціях Хмельницького і протягом 1648—1657 рр. була об'єктом посиленої активності козацької дипломатії. Отже, не виключена можливість, що в цей період здійснювались певні англійсько-українські контакти за посередництвом Трансильванії. Окремі історики висловлювали припущення, що до справи налагодження безпосереднього зв'язку між Кромвелем і Хмельницьким був причетний великий чеський філософ і педагог Ян Амос Коменський¹¹⁴, який жив тоді в Трансильванії і мав значний авторитет та вплив серед її правлячих кіл. Він уважно стежив за визвольною війною українського народу і надавав їй важливого значення в подоланні феодално-католицької реакції у Східній та Центральній Європі¹¹⁵. Беручи до уваги стосунки Коменського з політичними діями Англії¹¹⁶, його палку й активну ненависть до системи контрреформації, а також позитивне ставлення як до англійської революції, так і до визвольної війни на Україні, можна визнати цілком імовірним, що він сприяв організації антикатолицької коаліції, союзу Кромвеля з Хмельницьким.

Варто ще тут вказати й на поширене в тогочасній Європі явище — порівняння Кромвеля й Хмельницького як державних діячів. Так, П. Шевальє у передмові до своєї «Історії війни козаків проти Польщі» заявляв, що читачі знайдуть в ній «образ мужа, який для того, щоб піднятися над іншими, приводить в рух величезний механізм та наводить жах на те королівство, якого ні всі могутні держави християнського світу, ні навіть могутня імперія турків досі не змогли похитнути. Одним словом,

¹¹⁰ Найкатегоричніше, як про безсумнівний факт, заявляв про це А. Лазаревський, котрий вперше опублікував документ. Див. його замітку «Хмельницький в представленні Кромвеля» («Киевская старина», 1882, т. I, стор. 212).

¹¹¹ E. Borschak. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale, стор. 31.

¹¹² A Book and Map of all Europe, with the Names of all Towns of note in that known quarter of the World. Про це видання див.: E. Borschak. Early Relations between England and Ukraine.—“The Slavonic and east european Review”, vol. X, стор. 142.

¹¹³ E. Winter. Назв. праця, стор. 322.

¹¹⁴ Я. І. Ян Амос Коменський і Україна.—«Український історичний журнал», 1967, № 3.

¹¹⁵ З цього питання є значна наукова література: J. Kvačala. Korrespondence J. A. Komenskeho, Прага, 1898; Л. Феденко. Політичні плани Я. А. Коменського і України (відбиток «Праць Українського Високого педагогічного інституту в Празі», т. 2), Прага, 1932; М. В. Даденков. Коменський і визвольна боротьба українського народу в XVII віці.—«Радянська школа», 1946, № 3.

¹¹⁶ R. R. Joung. Komenius in England 1641/2, London, 1932.

Кромвеля, який вдруге з'явився на Русі, який був не менш честолюбний, хоробрий та спритний, ніж Кромвель в Англії»¹¹⁷. Як «двох найбільших бунтівників» характеризував англійського лідера й козацького гетьмана тогочасний французький поет Жан Лоре в своїй «Історичній музі» — своєрідній «бурлескній газеті», щотижневику, який містив огляд подій у Франції і всій Європі з 1650 по 1654 р.¹¹⁸ Оскільки для Лоре, як він сам на це вказує, основним джерелом інформації служило «те, що говорять двір і городяни», можна зробити висновок про популярність наведеного зіставлення у французькій столиці того часу. Аналогічні порівняння подій на Україні з подіями в Англії, а Кромвеля з Хмельницьким були тоді досить поширені також в італійській історіографії¹¹⁹.

Ці паралелі аж ніяк не можна вважати надуманими, їх історичну виправданість неодноразово стверджували й історики пізнішого часу. Так, польський історик Л. Кубала писав: «Чужоземці порівнювали Хмельницького з Кромвелем, це порівняння напрошувалося само собою, особливо в ті роки, коли обидва вони привертали до себе ледве не виключну увагу Заходу й Сходу Європи». І далі Кубала наголошував, що Хмельницький діяв в набагато скрутніших обставинах і перед ним стояли набагато складніші завдання, ніж перед Кромвелем: «Обшир його держави мав з усіх сторін відкриті кордони. На відміну від Кромвеля, він не мав у своєму розпорядженні вишколеної інтелігенції і засобів старої та могутньої держави; військо, фінанси, громадське господарство, адміністрація, стосунки з сусідніми державами, — все це треба було створити, все це лежало на його плечах. Він мусив підбирати й навчати людей, виникати в найдрібніші деталі»¹²⁰. Отже, є підстави, заявляв Кубала, визнати Хмельницького не тільки великим полководцем, але й одним з найвизначніших державних діячів XVII ст.

Визвольна війна 1648—1654 рр. мала широкий відгомін і у Франції. Вона перша в XVII ст. рішуче порвала з релігійними мотивами в проведенні своєї зовнішньої політики і керувалася в ній лише насущними національними інтересами, що характеризує її як абсолютну монархію нового, «неконфесіонального» типу. Так, Франція, хоч і була католицькою державою, виступала в Тридцятилітній війні на боці протестантської коаліції і зіграла вирішальну роль на останньому етапі цієї війни, в розгромі Католицької ліги. В середині XVII ст. остаточно визначається політичний курс країни, спрямований на досягнення гегемонії в Європі, і в цій своїй «великій європейській політиці» абсолютистська Франція важливе місце відводила шляхетській Польщі як своєму «природному союзнику». В 40-х рр. XVII ст. посилюються французько-польські зв'язки, які в 1646 р. були закріплені шлюбом Владислава IV з причесою Марією Луїзою Гонзага; цей шлюб французька дипломатія розглядала як важливий успіх у боротьбі з Габсбургами. Трохи згодом, у 60-х рр. XVII ст., знаменитий Кольбер доводив Людовіку XIV, що, оскільки Франція затиснута між Німеччиною і Іспанією, то для ослаблення Габсбургів їй цілком необхідно укласти союз з Польщею. Тоді, запевняв міністр, «ми зможемо поставити імперію в таке ж становище, в якому перебуваємо самі між нею й Іспанією, тобто затиснемо її між Францією й Польщею»¹²¹. Однак бажаних наслідків не було досягнуто, і цілком слушно відомий історик Е. Лавісс назвав цей курс «ілюзією французької політики XVII ст.»¹²².

Проте така лінія у великій мірі визначила цілком реальне вороже ставлення правлячих кіл Франції до визвольної боротьби українського народу, яка підірвала міць шляхетської республіки. Регент Мазаріні підтримував постійний зв'язок з польським коронним канцлером Юрієм Оссолінським і діставав від нього інформацію про хід «козацької війни». Більше того, французький уряд заявляв Речі Посполитій про свою згоду допомогти в придушенні козацького «бунту»¹²³, але далі декларацій справа не пішла: цьому передусім завадила Фронда, а також складна обстановка в Європі. Співчуваючи Речі Посполитій, уряд Франції мусив разом з тим вважати й на позицію свого давнього північного союзника — Швеції, яка бажала ослаблення Польщі й досить рішуче реагувала на спроби інших держав допомогти їй.

І. П. Крип'якевич у своїй монографії про Хмельницького писав: «Чи Франція вживала заходів до того, щоб зв'язатися з Богданом Хмельницьким, поки що немає даних»¹²⁴. Сьогодні з певністю можна сказати, що такі спроби зав'язати французько-

¹¹⁷ П. Шевальє. Історія війни козаків проти Польщі, стор. 31.

¹¹⁸ Д. С. Наливайко. Україна у французькій літературі XVII ст. — «Радянське літературознавство», 1969, № 4.

¹¹⁹ G. Priorato. Historia di Leopole Cesare, t. I, Vienna in Austria, 1670, стор. 598.

¹²⁰ L. Kubala. Wojna moskiewska, rok 1654—1655, стор. 7—8.

¹²¹ E. Lavisse. Histoire de France depuis les origines jusqu'à la Revolution, t. VI, Paris, 1906, стор. 200.

¹²² Там же, стор. 200.

¹²³ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 398. Докладніше про це див. В. Голобуцький. Назв. праця, стор. 122—123, 134—135.

¹²⁴ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 398.

українські контакти мали місце в 1656—1657 рр., при шведському дворі, де французький посол Юге де Терлон встановив дружні стосунки з послом Хмельницького Юрієм Немиричем і в співчутливому тоні інформував свій уряд про тратати останнього з Карлом Густавом і трансільванським князем Юрієм Ракоці¹²⁵.

Більше того, Людовік XIV, який наслухався про високі військові якості козаків, доручив своєму послові наберувати 4-тисячний козацький корпус для французької армії, а Терлон просив Немирича допомогти йому в цій справі. У своїх «Мемуарах для звіту королеві» він писав: «Коли Ваша Величність доручили мені в одній з депеш постаратися набрати чотири тисячі козаків, я звернувся до месє Немирича, який був моїм другом, з проханням допомогти мені виконати це завдання, на що він відгукнувся охоче» (стор. 70). Немає сумнівів у тому, що про цей намір Людовіка XIV Немирич інформував Хмельницького, і, як повідомляє Терлон, набір козаків успішно розпочався, зокрема, дали згоду послужити Франції кілька козацьких «офіцерів». Проте через деякий час Людовік XIV розпорядився відкласти набір, а невдовзі посол Хмельницького терміново відбув на Україну. Цікаво ще зазначити, що Терлон, характеризуючи Немирича як свого друга, особливо наголошував на його блискучій європейській освіті й культурі. В цьому нема нічого несподіваного, оскільки Юрій Немирич молоді роки провів у Західній Європі, навчаючись у Лейденському, Паризькому й Оксфордському університетах¹²⁶.

Визвольна війна українського народу, яка викликала в Франції гострий інтерес, відбилася в численних документах та історико-літературних пам'ятках. Слід зауважити, що більшість французьких авторів того часу, які писали про Україну, не дуже зважали на ворожу позицію уряду, й їх твори містять немало сторінок, де співчутливо змальована боротьба «козацького народу». З французьких пам'яток, присвячених цим подіям, у нас добре відома лише згадана праця П. Шевальє; в деяких розвідках у найзагальнішому плані йшлося про книгу Лінажа де Восьєнна «Дійсні причини повстання козаків проти Польщі» і про «Історичний опис Польщі» Отевіля (Тандра де Гаспара)¹²⁷. Але ніхто ще не вивчав «Листи» П. де Нуайє, секретаря королеви Марії Луїзи, які містять цікаві й цінні відомості про зовнішню політику та дипломатичну діяльність Хмельницького в 1655—1657 рр.¹²⁸ Поряд з цим, де Нуайє дуже відверто й критично пише про польську правлячу верхівку, зокрема характеризує Яна Казіміра як лицемірного святенника, обмежену людину; під каблуком королеви, яка фактично й вершила всі справи, він зовсім перетворився в нікчему. Невипадково ж листи Нуайє викликали таке роздратування у тих польських буржуазних істориків, які прагнули ідеалізувати Яна Казіміра, наприклад, у А. Валевського¹²⁹.

Чимало цікавих матеріалів про зовнішню політику й дипломатичну діяльність Хмельницького також у щойно згадуваних мемуарах Терлона і в літературно оброблених Лінажем де Восьєнном спогадах де Шаню, який під час визвольної війни був французьким послом у Швеції й Польщі¹³⁰.

Необхідно зазначити й те, що з цих питань чимало неопублікованого є в рукописних фондах бібліотек та архівів Франції. Це реліквії графа де Брежі, французького посла у Варшаві в 1644—1649 рр. (з них, правда, окремі уривки наводив І. П. Крип'якевич у своїй монографії про Хмельницького), листи королеви Марії Луїзи до мадам Шуазі з розповідями про «козацьку реbelieю», опис битви під Зборовом, рукопис про битву під Берестечком італійською мовою та ін.^{131—132}

Безсумнівно, публікація всіх цих матеріалів була б корисною для всебічного вивчення визвольної війни українського народу і особливо її міжнародного резонансу.

Д. С. НАЛИВАЙКО.

(Далі буде)

¹²⁵ Mémoires du chevalier de Terlon. Pour rendre compte au Roy de ses Négociations. Paris, 1681, стр. 69—72.

¹²⁶ S. Kol. George Niemirycz et la lutte contre intolérance au 17-e siècle.— «Musagetes contributions to the history slavic literature and culture», VIII. s'Gravenhage, 1960, стр. 8—13.

¹²⁷ Linage de Vauciennes. L'origine véritable du soulèvement de Cacaques contre la Pologne, Paris, 1674; Hauteville. Relation historique de la Pologne, Paris, 1685.

¹²⁸ Lettres de Pierre de Noyers... pour servir à l'histoire de Pologne et du Suède de 1655 à 1659, Berlin, 1859.

¹²⁹ A. Walewski. Historia wyzwolenia Polski za panowania Jana Kazmierza 1655—1660, t. I, Kraków, 1866.

¹³⁰ Mémoire de ce qui s'est passé en Suède et provinces voisines depuis l'année 1652. Tirez de depuches de M. Chanut, 3 vol., Paris, 1677.

^{131—132} Борщак. Звідомлення з дослідів в архівах Західної Європи. — ЗІІТШ, т. XXXV, стр. 242—246.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

Н. Н. МАСЛОВ.
ЛЕНИН КАК ИСТОРИК ПАРТИИ,
Л., Лениздат, 1969, 255 с.

Теоретична спадщина В. І. Леніна багатогранна й невичерпна. Корифей революційної марксистської науки, геніальний продовжувач вчення К. Маркса і Ф. Енгельса, він справив вирішальний вплив на всі області гуманітарних знань. Виключна його роль і в становленні та розвитку історико-партійної науки. Будучи творцем і керівником більшовицької партії, Володимир Ілліч виступив водночас і як її перший історик. Тимчасом цей бік теоретичної діяльності вождя партії ще не знайшов потрібного висвітлення в радянській історіографії.

Рецензована праця ленінградського історика М. М. Маслова — це друге, виправлене і доповнене видання (попередня книга вийшла 1964 р.). Перша його праця широко обговорювалась на кафедрах, на сторінках журналу «Вопросы истории КПСС» (1965 р., № 6). Читачі висловили ряд побажань і критичних зауважень автору. М. М. Маслов наполегливо продовжував працювати, знайомлячи з своїми новими студіями й українську наукову громадськість: у 1965 р. він виступав у Києві на всесоюзній науковій сесії «В. І. Ленін і історична наука», у 1968 р. прочитав спецкурс слухачам — історикам партії в Інституті підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті ім. Т. Г. Шевченка, а нещодавно опублікував цікаву розвідку і на сторінках «Українського історичного журналу» (1969 р., № 7).

Що ж нового вніс автор у дослідження цієї актуальної проблеми?

Свою нову працю М. М. Маслов відкриває новим розділом про висвітлення ролі В. І. Леніна як історика партії в радянській літературі. Він показує значення праць В. Адоратського, В. Бистрянського і Г. Лелевича, які ще в 1922—1925 рр. починають досліджувати внесок В. І. Леніна в розробку історії партії, відзначає статтю М. Волина «Ленін — історик партії» («Літопис революції», 1929, № 2), що була першою статтею на таку тему в українській історіографії, вказує на велику увагу до історичної спадщини В. І. Леніна з боку М. М. Покровського, Г. М. Панкратової, І. І. Мішча, М. В. Нечкіної, Б. Д. Грекова та інших видатних радянських істориків. Особливо детально аналізується доробок радянських істориків після XX з'їзду КПРС.

На жаль, абсолютна більшість названих праць не є спеціально історико-партійними.

В рецензованій праці дано ширше характеристики ленінських праць, що мають історико-партійну спрямованість, серед них «Доповіді більшовиків Міжнародному соціалістичному конгресі в 1904 р.», в написанні якої брав безпосередню участь Володимир Ілліч і яка справедливо вважається першим нарисом історії партії, праць «Крок вперед, два кроки назад», «Соціалізм і війна», «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі». Спираючись на ленінські праці, М. М. Маслов дає визначення предмета історії партії як науки і дещо уточнює його трактування, додавши тепер ще таку нову проблему: «Діяльність партії по керівництву господарсько-економічним і культурним будівництвом» (стор. 56). Думається, що таке уточнення доцільне (правда, автор його нічим не мотивує), хоч загалом при визначенні предмета навряд чи потрібно виділяти так багато проблем (тепер їх 10). Здається більш чітким визначення предмета, яке дає П. М. Поспелов, включаючи в нього 6 проблем¹. Зрештою, історикам партії пора вже домовитися про визначення предмета історії КПРС, щоб і не звужувати довільно історико-партійну проблематику (як це було в минулому) або ж без кінця не розширювати її за рахунок суміжних історичних наук.

Під впливом зауважень рецензентів у працю також внесені суттєві зміни щодо ленінських принципів історико-партійного дослідження. Раніше автор виділяв три принципи: історизм, об'єктивність і партійність. Однак говорити про об'єктивність як самостійний принцип марксистського історичного дослідження навряд чи правомірно, — адже без неї (об'єктивності) взагалі не може бути ніякого наукового пізнання. Тому у новому виданні принцип об'єктивності характеризується уже не як самостійний, а як такий, що впливає з більш загального принципу партійності. Автор досить детально аналізує ленінські принципи історизму і партійності, показує їх значення для розвитку історико-партійної науки, як ними користувалися М. М. Батурін, М. М. Лядов, А. С. Бубнов, В. І. Невський, О. М. Ярославський та інші історики партії. Хотілося б тільки, щоб вплив В. І. Леніна на формування радянської школи істориків партії спеціально був висвітлений, бо

¹ П. Н. Поспелов, В. И. Ленин и историко-партийная наука. — «В. И. Ленин и историческая наука», М., 1968, стор. 14—15.

ті окремі приклади, що розкидані по книзі, не розв'язують цієї проблеми. Потребує окремого розгляду і питання про роль В. І. Леніна у створенні історико-партійних наукових центрів (хоч частково про це йдеться у новому розділі «В. І. Ленін про держела історико-партійної науки»).

Для сучасної історико-партійної науки велике значення має ленінська періодизація історії партії. Автор детально аналізує різні варіанти періодизації: історії визвольного руху в Росії, що дана у статті «Пам'яті Герцена», історії російської соціал-демократії, яку В. І. Ленін дав у «Заключенні» праці «Що робити?», періодизацію історії більшовизму (з 1903 по 1917 р.) у праці «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», показує основні принципи і критерії кожної періодизації, як вони використовувались істориками партії в минулому і як тепер їх застосовують. На жаль, враховуючи ленінські принципи періодизації в сучасних історико-партійних працях, автор в основному обмежується періодизацією перших післяжовтневих років і зовсім обходить повоєнний період (з 1946 р. і до наших днів), тимчасом як саме тут особливо відчувається відсутність єдиної думки між провідними науковими установами і авторськими колективами (див. «Історію КПРС», «Нариси історії КПРС» і Програму курсу історії КПРС для вузів).

Під кінець автор детально висвітлює боротьбу В. І. Леніна проти перекручень історії партії. Немає, мабуть, ні однієї партії, історія якої б так перекручувалась, була об'єктом постійних нападок з боку її

класових ворогів, де б так часто підтасовувались факти, оббріхувались її діячі і керівні органи, і все з метою ослабити партію, її вплив на маси. В. І. Ленін постійно стежив за всією літературою ідейних противників більшовизму і нещадно викривав як буржуазних, кадетських істориків та публіцистів, які намагались будь-що применшити роль трудящих і їх політичних партій у боротьбі з царизмом, так і меншовицько-ліквідаторських авторів, які всіляко фальсифікували минуле РСДРП на догоду своїм опортуністичним концепціям. Викриваючи ідеалістичні «теорії» лібералів і меншовиків, В. І. Ленін показав неперевершені зразки наукового аналізу розвитку революції в Росії, значення і особливостей діяльності марксистської партії робітничого класу. Ленінська методологія наукового вивчення всіх цих фальсифікаторів історії партії і в наші дні не втратила свого значення і допомагає радянським історикам давати відсіч ворогам марксизму-ленінізму.

Тема, якій присвячена рецензована праця, дуже складна, багатогранна. То ж і виникають побажання про розширення і доопрацювання окремих питань. Окрім уже названих, заслуговує на увагу і питання про роль В. І. Леніна у науковій розробці історії місцевих більшовицьких організацій, зокрема України. Але в цілому книга М. М. Маслова — це цікаве оригінальне дослідження, яке безумовно заслуговує високої оцінки. Вона примушує думати, підкажує ряд важливих питань для наукової розробки до ленінського ювілею.

П. М. ШМОРГУН

Г. Г. ПИСЬМЕННЫЙ.
НАРОД, ПАРТИЯ, АРМИЯ,
изд-во Киевского университета,
К., 1969, 253 с.

Недавно на прилавках книжкових магазинів Києва та інших міст України з'явилась нова книга, яка висвітлює діяльність Комуністичної партії, спрямовану на зміцнення єдності армії і народу в період розгортного будівництва комунізму. Автор її — кандидат історичних наук, полковник Г. Г. Письменний.

Досвід громадянської й Великої Вітчизняної воєн, підкреслюється в монографії, свідчить про те, що невичерпним джерелом могутності Радянських Збройних Сил є їх нерозривний зв'язок з народом. У цьому не тільки їх особливість, але й корінна перевага перед арміями імперіалістичних держав. Ось чому КПРС приділяє багато уваги дальшому зміцненню єдності армії і народу, виконуючи одне із завдань, накреслених Програмою партії.

Дослідження й узагальнення досвіду КПРС у цій галузі становить не тільки

науковий інтерес, але й має практичне значення для боротьби трудящих СРСР за комунізм в умовах посилення агресії імперіалізму і міжнародної напруженості.

Діяльність партії з метою розвитку далі тісних зв'язків радянського народу і його Збройних Сил сприяє зростанню обороноздатності СРСР і всієї соціалістичної співдружності, є важливою складовою частиною ідеологічної роботи КПРС, одним з проявів її керівної ролі.

Вихід у світ книги, присвяченої цій проблемі, заслуговує всілякого схвалення.

Автор монографії поставив перед собою завдання: розкрити здійснення ленінського принципу єдності армії і народу в радянському військовому будівництві; показати керівну й організаторську роль партії у цій справі; розглянути основні форми й методи діяльності партійних і громадських організацій по зміцненню зв'язків народу з воїнами армії та флоту, по військово-патріотичному вихованню трудящих країни і створенню громадської охорони; виявити особливості партійної роботи в даній галузі.

Книга складається з вступу, шести розділів і висновків. У вступі дається ґрун-

товний критичний аналіз літератури. У першому розділі автор розкриває єдність армії і народу як явище, принципово нове, притаманне лише арміям соціалістичних країн, а також глибоко обгрунтовує необхідність дальшого розширення контактів трудящих з військовими колективами.

В наступних п'яти розділах характеризуються головні напрямки діяльності Комуністичної партії, показані на основі досвіду партійної організації України, Червонопрапорних Київського і Одеського військових округів, Прикарпатського військового округу та Червонопрапорного Чорноморського флоту. Так, автор вказує на піклування партії і народу про оснащення Радянської Армії й Військово-Морського Флоту найновішою технікою і зброєю; зміцнення зв'язків трудящих міста і села з воїнами; військово-патріотичне виховання радянських людей, перш за все молоді; активну діяльність Рад депутатів трудящих по згуртуванню армії і народу; організацію громадської охорони, зростання ролі й поліпшення роботи осередків ДТСААФ.

Все це в монографії розглядається як ланки процесу, що йде по лінії активізації зусиль партійних комітетів, Рад, комсомолу, профспілок, спортивних товариств, творчих колективів — з одного боку, та військового командування, політ-органів, партійних і комсомольських організацій армії і флоту — з другого.

У книзі є багато нових цікавих фактів, прикладів, взятих з різних джерел, у тому числі центральних, республіканських, обласних партійних та державних архівів, документальних фондів музеїв, а також безпосередньо у військових частинах і на підприємствах.

У Збройних Силах нашої Батьківщини, пише автор, з кожним роком все більшого розмаху набирає культурно-шефська діяльність учених, працівників літератури і мистецтва, культосвітніх установ.

Традицією вже стали щорічні осінні декади науки і техніки, які проводили вчені України у військах. У книзі наводяться цікаві дані про розмах культурно-шефської діяльності інтелігенції республіки. 2200 спектаклів і 137 концертів, 116 пересувних художніх виставок і 8000 екскурсій по залах музеїв, 2668 виступів письменників і 50 пісень на честь доблесних воїнів — такий був подарунок артистів, художників, літераторів і композиторів України Радянській Армії і Військово-Морському Флоту тільки у 1965 р., коли відзначалось 20-річчя перемоги радянського народу над фашизмом.

На основі узагальнення великого фактичного матеріалу автор прийшов до висновку, що у період розгорнутого будівництва комунізму діяльність Комуністичної партії в галузі дальшого зміцнення єдності армії і народу має важливі особливості. Зокрема, вона набула всенародного характеру і здійснюється планомірно, взаємозв'язки воїнів з трудящими відрізняються глибоким змістом і різноманітністю форм, відповідно до нового, вищого ступеня розвитку радянського суспільства і Збройних Сил СРСР. Під впливом партії дальше згуртування армії і народу, робота по військово-патріотичному вихованню молодого покоління викликали до життя і нові, прогресивні традиції, обряди, ритуали, звичаї, що поповнюють арсенал славних традицій радянського народу і його Збройних Сил.

Досвід діяльності КПРС на цій ділянці широко використовується братніми комуністичними і робітничими партіями соціалістичних країн у будівництві нового життя, вихованні трудящих і воїнів.

Книга, розрахована на викладачів, студентів, пропагандистів і широке коло читачів, стане в пригоді кожному, хто вивчає історію КПРС. На жаль, монографія видана невеликим тиражем.

І. Я. КОВАЛЬОВ

С. О. ДАНИШЕВ. ВЕЛИКИЙ ЖОВТЕНЬ НА ПОЛТАВЩИНІ (1917 р.—

БЕРЕЗЕНЬ 1918 р.).

виш-ви «Прапор». Харків, 1969. 234 с.

За останні роки, особливо у зв'язку з святкуванням 50-річчя Великого Жовтня, досягнуто значних успіхів у вивченні історії Жовтневої революції в центрі і на місцях. В багатьох загальних працях радянських істориків, журнальних та газетних статтях зібрано чимало фактів і про боротьбу за владу Рад на Полтавщині. Але монографія С. О. Данишеня, яка вийшла в друк, є першою спробою

написання узагальнюючої праці з історії соціалістичної революції на Полтавщині.

Рецензована монографія, над якою автор працював багато років, є плодом творчої зрілості і вінець життєвого шляху вченого-історика. В ній подано широку панораму боротьби трудящих Полтавщини під керівництвом більшовицьких організацій за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Монографія складається з вступу, трьох розділів і заключення. У вступі дається короткий історіографічний нарис та аналіз використаних джерел. При написанні праці автор використав матеріали центральних і місцевих партійних і державних ар-

хів, опубліковану літературу, періодичну пресу. Велику допомогу автору подали активні учасники боротьби за встановлення Радянської влади на Полтавщині: А. І. Вагранська — секретар Полтавського комітету РСДРП(б), С. Л. Козюра — голова виконкому Полтавської Ради робітничих і солдатських депутатів, П. І. Буценко — голова виконкому Полтавської повітової Ради робітничих і солдатських депутатів та інші, з якими С. О. Данішев був особисто знайомий і підтримував творчі зв'язки.

С. О. Данішев чітко дотримується марксистсько-ленінської методології історичного дослідження. Він не замикається у вузькому колі місцевих фактів, а зображує події на фоні боротьби за перемогу Жовтня в масштабі всієї країни, показує вклад, який внесли трудящі Полтавщини в героїчну боротьбу нашого народу за владу Рад. На значному фактичному матеріалі охарактеризовано особливості і труднощі боротьби за встановлення Радянської влади на Полтавщині. Революційні події в губернії розгорталися в надзвичайно складних і суперечливих умовах класових битв проти буржуазно-націоналістичної та білогвардійської контрреволюції. Більшовикам довелося також вести тривалу боротьбу проти меншовиків, есерів та інших дрібнобуржуазних партій, які входили в об'єднану партійну організацію.

Автор вводить читача у вир складних подій, які відбувалися на всіх етапах підготовки Жовтня, переконливо показує провідну роль робітничого класу, який вів за собою в революційній боротьбі й найбільш селянство. Багато яскравих сторінок приділено характеристиці робітників Полтави, Кременчука, Крюкова, Лубен, Прилук, Миргорода, Золотоноші, Яготина, Костянтинопода, Пирятина та інших міст губернії.

У монографії називається багато прізвищ людей, чії імена навечно вкарбовані в літопис Великого Жовтня. Ще до революції на Полтавщині вели партійну роботу Г. І. Петровський, І. Ф. Котлов, С. В. Косіор, А. С. Бубнов. Видатними організаторами боротьби трудящих губернії за владу Рад були більшовики А. І. Робсман (Вагранська), С. Л. Козюра, П. М. Жарко, В. М. Шахрай, М. І. Гончарко, С. М. Мазлах, Г. М. Покорний (Полтава), І. С. Гаєвський, П. Д. Смирнов, П. А. Батурин, Г. Ф. Лапчинський, В. С. Люксембург, Я. М. Ревенко (Кременчук) та ін.

Багато нового і цікавого знайде читач про боротьбу більшовиків Полтавщини за маси, про їх роботу по організації і політичному вихованню трудящих. В цьому їм подавали постійну допомогу партійні комітети Києва, Харкова, Катеринослава. Однак наявність значної кількості меншовиків та есерів була серйозною перешкодою на шляху дальшого розвитку революційних подій. Більшовикам доводилося вести жорстоку боротьбу за перевагу в Радах, профспілках, фабзавкомх та інших організаціях.

Після літневих днів докорінно змінилися умови розгортання соціалістичної революції. Партія взяла курс на підготовку збройного повстання. Більшовики Полтавщини, як і всієї країни, створювали загони Червоної гвардії, формували бойові дружини. Справи особливо поліпшилися після того, як більшовики організаційно порвали з меншовиками та есерами і утворили самостійні організації. У серпні — вересні 1917 р. такі організації оформилися у Полтаві, Кременчуці, Золотоноші, Хоролі, Миргороді, Лубнах, Прилуках, Яготині. Більшовики Полтавщини добилися вирішальних успіхів у боротьбі за маси, за створення армії соціалістичної революції. В кінці вересня вони здобули повну перемогу на IV губернському з'їзді Рад.

Багатьма цікавими фактами насичений розділ книги, де мова йде про жовтневі дні. Після перемоги збройного повстання в Петрограді виконком Полтавської Ради робітничих і селянських депутатів створив вищий орган влади в губернії — Революційну Раду. На численних зборах у містах і селах Полтавщини трудящі приймали резолюції про всебічну підтримку Ради Народних Комісарів, очолюваної В. І. Леніним. Переборюючи шалений опір Центральної ради та її місцевих органів, вони приступили до реалізації ленінських декретів.

Однак боротьба за владу Рад на цьому не закінчилась. Буржуазно-націоналістична контрреволюція прислала в Полтаву «курінь смерті». Рада була розгромлена. Лише 6 (19) січня 1918 р. радянські збройні сили визволили Полтаву від гайдамаків. А невдовзі Радянська влада перемогла на території всієї губернії.

Монографія С. О. Данішева доповнює літопис про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. Ця змістовна книга має науково-пізнавальне й виховне значення.

П. М. ДЕНИСОВЕЦЬ, В. Є. ЛОБУРЕЦЬ

**П. С. СОХАНЬ. СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЙ
ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ В ДЕЙСТВИИ.
УКРАИНСКАЯ ССР В СОВЕТСКО-
БОЛГАРСКОМ ЭКОНОМИЧЕСКОМ,
НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОМ
И КУЛЬТУРНОМ СОТРУДНИЧЕСТВЕ**

1945—1965 гг.,

изд-во «Наукова думка», К., 1969,

325 с.

Співробітництво соціалістичних країн має важливе значення для їх розвитку. Це з новою силою було підкреслено міжнародною Народою комуністичних і робітничих партій (1969 р.), що приділила багато уваги відносинам і співробітництву соціалістичних країн.

Рецензована монографія присвячена проблемам становлення й дальшого розвитку українсько-болгарського економічного, науково-технічного і культурного співробітництва (1945—1965 рр.). Вона є першим комплексним узагальненням з цієї теми. На основі вивчення великого фактичного матеріалу автор показав різні форми виявлення братерського співробітництва Радянської України й Народної Республіки Болгарії в післявоєнні роки. Книга складається з двох розділів і заключення.

У розділі «Українська РСР у радянсько-болгарському економічному і науково-технічному співробітництві» П. С. Сохань аналізує економічні зв'язки у період відновлення народного господарства (1945—1948 рр.), що здійснювалися у таких формах, як зовнішня торгівля й постачання необхідних товарів, надання кредитів, технічна допомога, використання досвіду соціалістичного будівництва, підготовка спеціалістів для управління народним господарством. Багато місця у цьому ж розділі відведено організації технічної допомоги — використанню досягнень радянської науки і техніки, активній участі радянських спеціалістів у вирішенні різних народногосподарських задач і поданні допомоги у підготовці технічних спеціалістів.

Автор розглядає й аналізує різні форми економічного і науково-технічного співробітництва на сучасному етапі українсько-болгарських контактів. На основі вивчення великої кількості документів радянських і болгарських архівів, періодичної преси та інших джерел досліджуються такі важливі проблеми економічного співробітництва, як координація народногосподарських планів, спеціалізація й кооперування виробництва.

Ефективною формою економічного і науково-технічного співробітництва є взаємодопомога у будівництві важливих об'єктів. У книзі наведено дані, що підприємства, побудовані при допомозі Радянського Союзу, зараз дають 95% продукції чорної й кольорової металургії, 70% електроенергії,

55% продукції хімічної промисловості, 100% суднобудування. Характеризуючи різні форми співробітництва соціалістичних країн, автор приходить до висновку, що координація наукових досліджень між СРСР і Болгарською Народною Республікою — обмін технічною документацією, застосування типового планування тощо сприяють збільшенню економічного ефекту господарювання, піднесенню економіки обох країн.

У другому розділі — «Українсько-болгарське співробітництво в галузі культури» характеризуються напрямки здійснення культурної революції. Керівництво культурним життям соціалістичного суспільства є одним із головних завдань розвитку країн, що йдуть по шляху будівництва соціалізму і комунізму. У монографії підкреслюється, що соціалістичне за змістом і національне за формою мистецтво, сприяючи духовному розвитку народу, займає важливе місце у міжнародних культурних зв'язках.

На Україні проходили декади літератури і мистецтва, виставки живопису Болгарії. Важливу роль у співробітництві українських і болгарських літераторів мають особисті контакти митців і обмін між ними думками. З кожним роком зростає творче співробітництво працівників кіномистецтва. Так, у 1967 р. поставлено радянсько-болгарський фільм «Перший кур'єр», ведеться спільна підготовка художнього фільму про Георгія Димитрова, Христо Ботева та ін. Багато творів українських письменників видається болгарською мовою. Великою популярністю користуються твори М. Островського, О. Бойченка, Ю. Смолича, О. Гончара, О. Корнійчука, М. Рильського, М. Бажана, П. Тичини, П. Воронька та ін. На Україні видається велика кількість творів письменників Болгарії.

Культурні зв'язки дістали особливого розвитку у відносинах між містами-побратимами. Так, наприклад, народна хорова капела кіровоградського заводу «Красная звезда» брала участь у святкуванні «Дня праці» в болгарському місті Толбухіно. Народний ансамбль пісні і танцю Палацу культури м. Шумена виступив у Херсоні.

Культурне співробітництво, засноване на принципах дружби і рівноправ'я двох братніх народів, взаємозбагачує національні культури. П. С. Сохань переконливо твердить, що розвиток співробітництва соціалістичних держав між собою і перш за все з СРСР визначає успіх соціалістичного будівництва. Автор звертає увагу на те, що в радянсько-болгарському і, зокрема, українсько-болгарському співробітництві ще не використано всіх можливостей дальшого зміцнення дружніх зв'язків.

Монографія П. С. Соханя не позбавлена окремих недоліків. Невиправдані деякі повторення. Дружні зв'язки спортивних організацій, висвітлені в окремому параграфі (стор. 259—265), знову розглядаються на сторінках 311—312, на стор. 249—259

наведені факти, однотипні за своїм характером з прикладами, викладеними на стор. 303—311. Недоліком слід вважати й те, що автор скупо, схематично показав багатогранну діяльність культурно-освітніх закладів у процесі розвитку й взаємозбагачення національних культур. Недосить повно висвітлено роль, яку відіграє в розвитку культурних зв'язків самодіяльне народне мистецтво. Окремі розділи книги перевантажені фактичним матеріалом. Недоцільно було об'єднувати під однією рубрикою такі теми, як «Участь України в радянсько-болгарській торгівлі» й «Подавання допомоги Болгарії в будівництві промислових підприємств». Показавши

заслуги Болгарської комуністичної партії у всенародному винятенні й творчому використанні досвіду СРСР, автор тим часом, не розкрив на конкретних прикладах діяльності місцевих партійних організацій Болгарії, а також партійних організацій КП України, що зробило б дослідження більш значним і цікавим.

В цілому ж праця П. С. Соханя заслуговує великої уваги. Вона є тією науковою спробою, що активно сприяє здійсненню важливого завдання — зміцнення дружби між українським і болгарським народами.

І. В. ГАНЕВИЧ, Г. В. АНГЕЛОВ

KRAKÓW—KIJÓW. SZKICE Z DZIEJÓW
STOSUNKÓW POLSKO-UKRAIŃSKICH.
Pod redakcją A. Podrazy, Kraków, 1969.

КРАКІВ — КИЇВ. НАРИСИ З ІСТОРІЇ
ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ
ВІДНОСИН.

Під редакцією А. Подрази,
Краків, 1969.

Понад 10 років існує угода про дружбу і співробітництво між столицею України і стародавньою столицею Польщі — Краковом. З року в рік ширшає фронт культурного, економічного і політичного співробітництва та дружніх інтернаціональних зв'язків цих міст.

Новим вкладом у дружбу трудящих міст-побратимів є збірник наукових статей «Краков — Кіјов», виданий Краківським воеводським відділенням Товариства польсько-радянської дружби. Однак, ближче знайомство з цим збірником переконує в тому, що він є подарунком також для всіх любителів і знавців історії України і Польщі, значним вкладом в історичну науку.

Тематику книги підібрано дуже вдало. Весь матеріал збірки, присвяченої історії польського революційного руху в Києві і на Україні, початку формування польської соціалістичної думки і політичному життю українського студентства в Кракові в кінці XIX—30-х роках XX ст., пронизує адекватна історичній дійсності ідея революційного співробітництва передової інтелігенції, робітників і селян польської, російської і української національностей.

У невеликій статті відомого польського вченого А. Подрази, що є гарним вступом до основного змісту книги, стисло подано

історію Києва і ще стисліше історію Кракова X—XVIII ст.

В статті Я. Табіся «Польські революційні студентські організації в Київському університеті в XIX ст.» висвітлено історію київських революційних організацій польського студентства, показано, як передова частина його з самого утворення цього учбового закладу безперервно боролася проти російського царизму. Глибоко досліджено і взаємини польських та російсько-українських революційних організацій, їх ідейний взаємовплив, а також внутрішній розвиток польського революційного руху на всіх його етапах.

Проте у статті допущені деякі неточності і пропуски. Так, в ній немає згадки про польсько-російську відозву, написану у червні 1848 р. студентами Київського університету Л. Чайковським і С. Бялковським і вивішену ними на площі у м. Лєтичеві. Ця листівка закликала до боротьби з царизмом, повідомляла, що деякі росіяни і українці «з захопленням радості» утворили разом з поляками «Союз слов'ян» з метою повалення царя і встановлення в країні нового порядку¹.

Помилковим є твердження автора про те, що селяни с. Велика Вовнянка повідомили поліцію про революційну діяльність Й. Розенталя (стор. 34). Насправді справник довідався про це з донесення сотського, до якого випадково дійшли чутки про якісь збори, що їх скликав польський революціонер. Погрозами справник примусив селян віддати йому і прокламацію Розенталя.

Помилковим є також прирівняння хлопomanства до пізнього «ходіння в народ» (стор. 42), твердження, що хлопomани прагнули «повного і радикального розв'язання селянського питання» (стор. 43).

¹ «Исторические записки», № 34, 1950, стор. 98.

Хлопоманство було ліберально-демократичною течією, її представники виявляли інтерес здебільшого тільки до селянських звичаїв і фольклору. Революційну антикріпосницьку пропаганду переважна більшість їх не вела.

На жаль, автор не проаналізував взаємовідносин Харківсько-Київського таємного товариства (Я. Бекман, М. Муравський та ін.) і польських студентських організацій м. Києва. Тимчасом це товариство, виступаючи проти польського націоналізму, шукало зв'язків з революційними, лівими польськими організаціями і вже наприкінці 1859 р. встановило з ними контакт, залучивши кілька поляків до роботи у недільних школах.

Студентську українську громаду було створено в Києві не на початку 1861 р., як це стверджується у статті (стор. 43), а в грудні 1859 р. На початку 1861 р. до її складу вступила група хлопоманів, очолюваних В. Антоновичем і Т. Рильським. Члени цієї групи на той час остаточно відокремилися від прихильників національно-визвольного повстання і, звільнившись від поверхового селянолюбства, стали українофілами, тобто українськими націонал-лібералами.

Історіографічно дуже назрілою слід визнати статтю О. Бейерсдорфа «Київ у січневому повстанні». У цьому науковому дослідженні глибоко і майже вичерпно проаналізовано і висвітлено героїчну боротьбу київського польського студентства, представники якого входили до партії «червоних» в період підготовки і проведення повстання 1863 р.

На жаль, і тут є часткові недоліки. Так, на карті, доданий до стор. 100, визначено шлях групи А. Юр'євича від Києва у вигляді прямої лінії, просто на південний захід до с. Соловйовки Радомишльського повіту. Відповідно неточно або принаймні неповно висвітлено це питання і в тексті (стор. 106). Насправді ж, ця група просувалася на південь і лише трохи на південний захід — в села Васильківського повіту. Різкий поворот на південний захід до с. Соловйовки був вимушений, оскільки загони сільської охорони, керовані волосним старшиною, заступили групі шлях на південь і схід.

Невірним є те, що група А. Юр'євича мала на меті підняти своєю агітацією українські селянські маси на повстання проти царизму (стор. 103). «Червоні» на Правобережній Україні, зокрема, А. Юр'євич і його група, взагалі більш реалістично оцінювали політичне становище. Як видно з інструкції Провінціального комітету на Русі від грудня 1862 р. та інших джерел (наприклад, спогадів Познанського), вони прагнули добитись нейтралізації українського селянства під час пересування повстанських загонів до Радомишльських лісів і самого повстання.

Дуже змістовною є також стаття Г. Добровольського «Польський соціалізм

на Київсько-Краківському шляху». Її, на перший погляд, штучна назва насправді цілком відповідає змістові і основній ідеї статті, оскільки первісний польський соціалізм — соціалізм Л. Варинського і першої польської робітничої партії «Великий пролетаріат», яка стояла в основному на марксистських позиціях класової боротьби і пролетарського інтернаціоналізму, склався не внаслідок лише спонтанного розвитку польської дійсності, а і в результаті взаємовпливів російського і польського революційного руху, російської, української і польської передової культури. На основі скрупульозного дослідження біографій Л. Варинського* і його сподвижників, а також перипетій революційної боротьби в Російській і Австро-Угорській імперіях 70-х — початку 80-х років, автор переконливо обґрунтовує цю думку. Щоправда, зайвим у статті є перелік прізвищ усіх учителів Білоцерківської гімназії, де навчався Л. Варинський. Адже про будь-яку їх роль у формуванні світогляду видатного польського революціонера у ній не згадується.

Одне з перших, якщо не перше місце по значенню у збірнику посідає стаття П. М. Калениченка «Участь поляків у боротьбі за перемогу Жовтневої революції на Україні», написана на основі вивчення дуже великої кількості джерел і літератури. Автор глибоко дослідив діяльність робітничих і революційних організацій польських трудящих, що діяли на Україні, конкретизував і збагатив розповідь про їх боротьбу тим, що назвав десятки і сотні імен учасників Великого Жовтня.

Чималий інтерес викликає повідомлення автора про те, що в лютому** 1918 р. у «Вестнике Украинской Народной Республики» представник ППС-«лівниці» писав про необхідність утворення єдиної соціал-демократичної партії на Україні, яка б поділялась на національні групи або секції. Отже, висловлювалася думка про утворення КП(б)У та її майбутню організаційну структуру (наявність польської, латиської, єврейської та інших секцій). У статті трапилася прикра обмовка: на стор. 213 сказано, що де б не перебували поляки, яких доля закинула на землю російську, вони брали активну участь у підготовці і проведенні Великої Жовтневої соціалістичної революції. Таким чином тут пропущено слово «трудящі». В усій розвідці йдеться саме про революційних і передових представників польської нації.

Збірник завершує розвідка З. Лукавського і В. Серчика «Українська молодь у вищих учбових закладах Кракова в XIX—

* Видатний польський революціонер-соціаліст народився в с. Мартинівці Київського повіту на Київщині. Школа, в якій він учився, нещодавно названа його ім'ям.

** У посиланні помилково зазначено: «в листопаді» (стор. 223, рядок 1—2).

XX ст. (1867—1939)», де висвітлюється політична діяльність студентів-українців Краківського університету, ідейні впливи, яким вони підпадали на протязі десятиліть, побіжно дано в основному правильну характеристику М. П. Драгоманова, наведено кілька цікавих рис до біографії Я. Галана.

**ИСТОРИЧЕСКИЕ СВЯЗИ
НАРОДОВ СССР И РУМЫНИИ
В XV — НАЧАЛЕ XVIII в.**

*Документы и материалы в трех томах,
т. II, 1633—1673, изд-во «Наука»,
М., 1968, 446 с.*

Вийшов з друку другий том тритомника документів і матеріалів, присвяченого історичним зв'язкам народів СРСР та Румунії в XV—XVIII ст. Другий том, як і перший, що був виданий у 1965 р.¹, підготовлений радянськими і румунськими істориками. До складу редколегії цього видання ввійшли відомі історики — член-кореспондент АН СРСР Я. С. Гросул, академік Румунської Академії А. К. Оцета та доктори історичних наук А. А. Новосельський і Л. В. Черепшін. Спільні редколегія другого тома — В. А. Костакел, Л. Н. Пушкарьов, Є. М. Руссев (відп. редактор) та колектив упорядників.

Підготовка та видання тритомника свідчать про зростання творчих зв'язків і співробітництва між радянськими та румунськими істориками. Значення збірника в цілому, другого тому зокрема, важко переоцінити, адже мова йде про зв'язки і дружбу між народами двох країн, яка сягає в глибину віків.

Варто згадати принципи, які покладено в основу видання. Документи публікуються мовою оригіналу. Джерела, написані латинською, угорською і польською мовами, у збірнику супроводжуються перекладом на російську та румунську мови. Документи російські та українські, а також молдавські й волоські, писані слов'янською мовою, вміщені в перекладі на румунську мову. Передмову, перелік опублікованих документів, іменний та географічний покажчики дано двома мовами — російською та румунською. Науково-дослідний характер мають коментарі.

У другому томі вміщено документи і матеріали за багате подіями сорокаріччя XVII ст. — 1633—1673 рр.

Періодизація та структура видання мають неабияке значення. Певною мірою обґрунтуванням прийнятої в збірнику періодизації можна вважати твердження про

Незважаючи на деякі недоліки, рецензований збірник є цінним внеском у дослідження історії українського і польського народів. Наукова громадськість столиці України з подякою прийме книгу польських друзів і, очевидно, відповідь аналогічним подарунком.

А. З. БАРАБОЙ

те, що том відкривається документами часу початку правління Василя Лупу, діяльність якого мала велике значення для зміцнення зв'язків Молдавії з Росією. Закінчується том важливим етапом в історії дипломатичних зв'язків того часу — спільним зверненням господарів Молдавії і Валахії до Росії з проханням про допомогу у визволенні князівств від турецької залежності (стор. 5). Документи збірника згруповані за десятиліттями. Отже, в основу структури тому покладений хронологічний принцип. І безумовно, що зв'язок одного періоду з іншим визначався певними подіями, їх етапами, кожний з яких мав в свою чергу певні межі. В. І. Ленін писав: «Розуміється, грані тут, як і всі взагалі грані в природі і в суспільстві, умовні і рухливі, відносні, а не абсолютні. І ми лише приблизно беремо особливо видатні й помітні історичні події, як віхи великих історичних рухів»². Такою важливою історичною подією, що внесла дуже багато істотного у взаємовідносини між народами нашої країни та Румунії в XVII ст., слід вважати визвольну війну українського народу та возз'єднання України з Росією. В результаті цих подій змінилось співвідношення сил у Східній Європі. Про ці зміни у взаємовідносинах згадується мимохідь в коментарі: «Возз'єднання України з Росією в 1654 р. створило передумови для зміцнення зв'язків Росії з Молдавією, Валахією і Трансильванією» (стор. 379). Таким чином, можна розділити документи на дві основні групи: перша — до визвольної війни і возз'єднання України з Росією, а друга — починаючи з цього часу і до 1673 р.

Слід було б дати характеристику історичних періодів, в які відбувалися зв'язки, згадати про ступінь їх вивчення. В передмові (стор. 5—6) відзначається, що в другому томі більшість документів друкується вперше. В зв'язку з цим слід було б зупинитись на принципах відбору документів для друку, що сприяло б розкриттю значення опублікованих джерел. Між іншим в другому томі, як і в першому, чомусь Центральний державний архів УРСР у Львові називається філіалом. Документи № 70, 87, 91 та інші свідчать не тільки про спроби («попытки») Б. Хмельницького зміцнити дипломатичні

¹ Див. рец. на перший том цього видання УІЖ, 1965, № 10, стор. 150—153.

² В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 119.

зв'язки з державами Східної Європи, як про це згадується в передмові, а про відносини з цими країнами. В документах № 2, 6, 114, 118, названих в передмові, не говориться про спільну боротьбу, яку вели росіяни, українці, молдаване і валахи проти турецько-татарського гніту.

В другому, як і в першому томі, відбір і археографічну обробку документів проведено на належному науковому рівні. Мають місце лише окремі, незначні неточності або невдалий виклад думки. Стосується це головним чином заголовків. В дипломатичній практиці на Україні встановилася пазва «лист», з яким гетьманський уряд, зокрема Богдан Хмельницький, звертався до глав урядів інших країн. А через це переклад терміну «лист»

на «письмо», «грамоту», як це робиться в збірникові, не виправданий.

Коментарі до опублікованих документів складено на високому науковому рівні. Тут використано велику кількість першоджерел та літератури для з'ясування багатьох питань. Її з першоджерел, що мають пряме відношення до теми збірника, могли б бути вміщені в основній частині видання (див. стор. 385—389, 394, 398—399, 402—403 та ін.).

Вихід в світ другого тому збірника документів і матеріалів про історичні зв'язки народів СРСР і Румунії — позитивне явище в історичній науці. Ця праця не тільки розкрила нові сторінки зв'язків, але також сприятиме їх дальшому поглибленому вивченню.

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

Г. М. ШОВКОПЛЯС, І. Г. ШОВКОПЛЯС.
МАНДРІВКА В ГЛИБИНУ ВІКІВ,
вид-во «Радянська школа»,
Київ, 1968, 173 с.

Справа честі кожного радянського вченого — як можна більше і частіше виходити з вузької аудиторії спеціалістів і в доступній формі знайомити широкі кола радянських людей з певними галузями науки.

Рецензована книга розрахована в основному на юного читача. Написана дохідливою мовою, вона знайомить молоді з головними етапами розвитку давнього суспільства на території Української РСР і найважливішими категоріями археологічних пам'яток різних епох.

Перші два розділи книги переносять читача в сиву давнину, на декілька сот тисяч років назад. В них описуються стоянки людей епохи палеоліту, кам'яні знаряддя праці, найдавніше в СРСР поховання людини, а також розповідається про господарство, суспільні відносини і духовну культуру.

Наступний розділ присвячений більш пізній епосі — неоліту. За візирець автори взяли значну кількість стоянок і могильників дніпровського Надпоріжжя. Археологічний матеріал свідчить, що саме в цей час відбувся перехід від збиральництва, рибальства і полювання до землеробства і скотарства. В цю епоху вперше з'являється орнаментований глиняний посуд. За характером орнаменту, який розглядається як одна з форм первісного мистецтва, археологам вдалося визначити межі між окремими групами неолітичного населення. Автори роблять цікаві висновки про вірування та уявлення людей цього часу.

Подальші два розділи знайомлять читача з енеолітом — початком ери металу та

однією з найяскравіших сторінок стародавньої історії Східної Європи — трипільською культурою. Характер поселень, жител, господарських споруд і знарядь праці трипільців свідчать про провідну галузь їх господарства — землеробство. Досить детально висвітлені пам'ятки мистецтва, розглянуті питання про парну сім'ю та появу майнової нерівності.

Не залишилися поза увагою і пам'ятки скотарських племен цього часу, які населяли степові райони Нижнього Придніпров'я. Описуючи курганні поховання, автори детально зупиняються на найцікавішому з них — Сторожовій Могилі, що неподалік від Дніпропетровська, де були знайдені залишки двоколісної гарби — найдавнішої в Східній Європі. Ця знахідка свідчить про дуже ранню появу транспортних засобів у скотарських племен українських степів.

В розділі «Про що розповіли речі» йдеться про всесвітньовідомий Бородинський скарб кінця епохи міді-бронзи. Вироби з каменю, бронзи і срібла говорять не тільки про існування та напрямки обмінних зв'язків, а й про майнове розшарування населення степового Причорномор'я вже 3,5 тис. років тому.

Два розділи книги присвячені пам'яткам скіфських племен, які жили на території Української РСР з VII ст. до н. е. до III ст. н. е. Автори знайомлять читача з господарством, побутом і культурою як кочових, так і осілих скіфських племен. Особливу увагу приділено найвизначнішим пам'яткам — так званім «царським» курганам, які дали чудові вироби прикладного мистецтва, а також мавзолею Неаполя скіфського, єдиному в Північному Причорномор'ї.

У розділі «Трагедія на Супої» автори на основі знахідок (човна, античного бронзового посуду і скелета людини) відтворюють дуже вірогідну картину загибелі

грецького купця, що торгував з місцевим населенням. Зацікавлять читача і розділи книги, в яких розповідається про античні пам'ятки Північного Причорномор'я. Вибір Ольвії, як приклад античного центра, треба признати доцільним, бо ні один з досліджених археологами полісів не міг би дати такої яскравої картини міста того часу.

Далі автори розповідають про середину I тисячоліття н. е. — час, коли лісостепові і лісові райони України були вже заселені східнослов'янськими племенами, знайомлять читача з дорогоцінними речами VII—VIII ст., які є свідками звичаїв наших далеких предків в бурхливу епоху раннього середньовіччя. На цей час припадає і виникнення Києва як міста.

Заключні розділи книги присвячені добі Київської Русі, вивчення якої в останні десятиріччя було одним з основних завдань радянської археології. Тут розповідається про відому Чорну могилу в Чернігові, дитинець (кремль) древнього Києва, який відіграв велику роль в політичному і культурному житті давньоруської держави. Викличуть інтерес у читача і розділи про давньоруських ремісників. Не менш цікаві розділи, в яких дається

реконструкція міст-фортець на Дніпрі — Любеча і Воїня. Останній розділ книги розповідає про страшну трагедію розгрому Києва Батнем, що відобразилося в багатьох його археологічних пам'ятках.

Для читачів, які бажають глибше познакомиться з археологічними пам'ятками Української РСР, в кінці книги подається список рекомендованої літератури. Є також словник спеціальних термінів.

Звичайно, у книжці Г. М. Шовкопляс та І. Г. Шовкопляс є окремі недоліки. Хотілося б, наприклад, щоб автори, хоч коротко зупинилися на такому унікальному пам'ятнику первісного мистецтва, як Кам'яна Могила і пам'ятках зарубинецької та черняхівської культур, що мають важливе значення у розв'язанні питань етногенезу східних слов'ян. Прикро, що в книзі не згадано прізвищ багатьох вчених, які зробили значний вклад у розвиток археологічної науки.

Книга написана на рівні сучасної науки і враховує останні досягнення радянської археології. Цінність її відчутна сьогодні, коли особливо посилюється всенародний рух за охорону пам'ятників історії і культури.

Р. О. ЮРА

Хроніка та інформація

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 50-РІЧЧЮ ЛКСМУ

З 19 по 22 травня 1969 р. в Одесі відбулася науково-теоретична конференція, присвячена 50-річчю Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, організована ЦК ЛКСМУ, Академією наук УРСР, Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР та Одеським ордена Трудового Червоного Прапора держуніверситетом ім. І. І. Мечникова. Її учасники — викладачі кафедр суспільних наук вузів республіки, наукові співробітники інститутів історії партії ЦК КП України, АН УРСР, партійні та комсомольські працівники, лектори, пропагандисти, ветерани комсомолу, вчені Москви, Ленінграда, Магітогорська, Хабаровська, відповідальні працівники ЦК ВЛКСМ.

Конференцію відкрила секретар ЦК ЛКСМУ Т. В. Главак. З вітальним словом до присутніх звернувся ректор Одеського держуніверситету, заслужений діяч науки УРСР, професор О. І. Юрженко. Секретар Одеського обкому КП України Л. В. Гладка у своєму виступі ознайомила присутніх з господарським та культурним життям області, розповіла про досвід роботи обласної партійної та комсомольської організації по вихованню молоді.

Доповідь «Комсомол України — активний помічник партії в боротьбі за побудову соціалізму і комунізму» виголосила секретар ЦК ЛКСМУ Т. В. Главак. Піввікова історія комсомолу України, — відзначила вона, — це красномовний літопис мужньої боротьби кращих синів республіки за справу соціалізму і комунізму, це доля тих, хто громив ворога в загонах Першої Кінної, хто будував Дніпрогес та штурмував рейхстаг і відроджував Донбас, хто героїчним трудом стверджує величність сьогоденних звершень.

Доповідачка особливо наголосила на посиленні роботи комсомольських організацій по ідейно-політичному вихованню молоді в світі рішень XXIII з'їзду КПРС та XXIII з'їзду КП України.

Утворенню Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, першому з'їзду ЛКСМУ присвятив свій виступ кандидат історичних наук Д. А. Яремчук. Він відзначив, що створення РКСМ та його складової частини КСМУ було результатом повсякденної діяльності більшовицької партії, В. І. Леніна по згуртуванню пролетарського юнацтва.

Розповідаючи про підготовку і прове-

дження першого з'їзду комсомолу України, Д. А. Яремчук показав керівну роль в цьому КП(б)У та її Центрального Комітету, допомогу та керівництво з боку ЦК РКСМ.

Кандидат історичних наук В. О. Сулемов виголосив промову на тему: «Проти буржуазних фальсифікаторів історії ВЛКСМ». В сучасних умовах, — відзначив він, — коли йде запекла боротьба двох систем — соціалізму та капіталізму, двох ідеологій — комуністичної та буржуазної, значно загострилась боротьба за молодь, за її думки та прагнення. В своїх спробах ідеологічних диверсій проти соціалізму захисники капіталістичного способу життя використовують праці фальсифікаторів історії, наклепників на діяльність КПРС та її вірного помічника і резерва — комсомолу. Головне завдання, яке стоїть перед істориками ВЛКСМ в боротьбі проти антикомунізму — це створення глибоко партійних, наукових праць про комсомол та радянську молодь. Значний внесок в цю справу зробили вчені, партійні і комсомольські працівники України, які випустили «Історію ЛКСМУ». На жаль, ще багато проблем з історії комсомолу чекають своїх дослідників, зокрема такі актуальні питання, як критика буржуазної історіографії ВЛКСМ. В заключення промовець сказав, що піввіковий ювілей комсомолу України — яскраве свідчення безсилля ідеологів похитнути монолітну єдність партії та народу, молоді та старших поколінь. Комсомол і далі під керівництвом партії виховуватиме юнаків і дівчат в дусі беззавісної відданості Батьківщині, ленінським заповітам.

Старший науковий співробітник Інституту історії партії ЦК КП України, кандидат історичних наук Ю. В. Бабко присвятив свій виступ деяким питанням розробки історії комсомолу в радянській історичній науці, поділився досвідом роботи над підготовкою «Історії ЛКСМУ» і висловив методичні поради щодо розробки наукової історії місцевих комсомольських організацій. За останні двадцять років, відзначив він, в країні з питань молодіжного руху та історії ВЛКСМ захищено 328 кандидатських та докторських дисертацій, з яких 54 кандидатських і одна докторська підготовлені в республіці. Все це створило умови для написання історії Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України.

На деяких питаннях розробки В. І. Леніним проблем молодіжного руху зупинився у своєму виступі кандидат історичних наук Я. М. Серіщев.

Доповідь «Комсомол — активна сила в боротьбі за зміцнення дружби і співробітництва між народами СРСР» виступив доктор історичних наук І. М. Михайловський. Він розкрив значення спільної праці комсомольців на будовах та шахтах, на заводах та в колгоспах для дальшого зближення і зміцнення дружби юнаків і дівчат нашої багатонаціональної Країни Рад. В роки індустріалізації комсомол України шефствував не лише над найважливішими новобудовами республіки, а й над спорудженням Магнітки, окремих підприємств Північного Казахстану, шахт Кузбасу, залізниці Донбас — Москва, змагався з комсомольськими організаціями та молоддю братніх республік. Комсомол України був активним помічником партії у політичному гартуванні юнаків і дівчат, у боротьбі проти буржуазних націоналістів, які намагалися поширити свій вплив на молодь.

На конференції працювало три секції: «З історії Ленінської Комуністичної Спільки Молоді України», «Формування марксистсько-ленінського світогляду, громадсько-політичної і трудової активності молоді» й «Соціальні проблеми молоді».

На засіданні першої з них було заслухано цікаві повідомлення кандидата історичних наук О. О. Рєзніка (Ленінград) про деякі питання історіографії комсомолу України, та виступи В. С. Рибалка (Київ) «Комсомол України і Ленінський призов», аспірантки Л. І. Ланчуківської (Одеса) про зростання рядів та покращення соціального складу комсомолу України в період колективізації сільського господарства, кандидата історичних наук Д. С. Бельфора (Одеса) на тему «Боротьба профспілок, фабзавкомів і спілки робітничої молоді Одеси за владу Рад», В. І. Алайкіної (Одеса), Г. М. Намдарова (Луганськ), кандидата історичних наук В. Ф. Фінікова (Чернівці), про внесок комсомольців і молоді України в освоєння цілих земель Казахстану та ін.

Понад 30 філософів, істориків, партійних і комсомольських працівників республіки виступили на засіданні другої секції. В своїх повідомленнях вони приділяли знач-

ну увагу теоретичним питанням виховання молоді, удосконаленню форм і методів ідейно-виховної і практичної діяльності комсомольських організацій.

На засіданнях третьої секції увагу учасників її привернуло повідомлення кандидата філософських наук, лауреата премії імені Миколи Островського І. Ф. Надольного (Київ) «Комунізм — моральний ідеал Радянської молоді», кандидата філософських наук А. І. Афанасьєвої (Москва) «Формування класової свідомості у молоді на сучасному етапі та ін.

На заключному пленарному засіданні повідомленням про видання літератури з історії ВЛКСМ виступив голова науково-консультативної ради по історії ВЛКСМ В. К. Криворученко. 1969 р. видавництво ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия» випустить в світ збірник «Ленин о молоді», в якому буде найбільш повно представлені праці вождя з цього питання, 4-е видання науково-популярної книги «Ленінський комсомол» в двох томах, збірник документів «Товарищ комсомол», «ВЛКСМ в резолюціях», вчені записки з історії комсомолу — «Позывные истории», готується видання багатотомної історії ВЛКСМ, а також для комсомольського активу — «Активність молодих», «Некоторые вопросы комсомольского строительства».

Учасники конференції підбили підсумки роботи секцій, обговорили та схвалили рекомендації по дальшому поліпшенню дослідження з історії комсомолу. Так, було запропоновано відновити сектор історії комсомолу при Інституті історії партії ЦК КП України, а також створити на суспільних засадах, за прикладом ЦК ВЛКСМ, науково-консультативну раду з історії ЛКСМУ при ЦК ЛКСМУ. Доцільно б було організувати у видавництві ЦК ЛКСМУ «Молодь» випуск щорічного збірника кращих наукових праць з історії комсомолу республіки.

Республіканська науково-теоретична конференція показала, що історики комсомолу розглядають ювілей ЛКСМУ як знаменний рубіж в своїй науково-дослідній роботі, а її результати озброюють партійний і комсомольський актив, наукових працівників в їх ідейно-виховній роботі серед молоді.

І. Л. КОМАРОВА,
В. С. МИХАЙЛЮК

НАУКОВА СЕСІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 25-РІЧЧЮ ПОЛЬСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

16 липня 1969 р. у Києві в залі засідань Інституту історії АН УРСР відбулася ювілейна наукова сесія, присвячена 25-річчю Польської Народної Республіки. Сесія була організована Інститутом історії АН УРСР, Українським Товариством дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами та Українським відділенням Товариства радянсько-польської дружби. В її роботі взяли участь науковці столиці, представники партійних, радянських та громадських організацій, працівники Генерального Консульства ПНР у Києві.

Сесію відкрив вступним словом директор Інституту історії АН УРСР академік АН УРСР А. Д. Скаба, який відзначив важливе міжнародне значення утворення народної Польщі.

З доповіддю «В. І. Ленін і польський революційний рух» виступив секретар Київського міськкому КП України, доктор історичних наук професор А. Г. Шевелєв. Доповідач докладно розкрив вплив ідей ленінізму на розвиток польського робітничого руху.

З інтересом було заслухано виступ відповідального редактора журналу «Наука і суспільство» І. М. Брєчака про участь польських патріотів у партизанському русі на території України в роки Великої Вітчизняної війни. Доповідач показав спільні дії, героїзм українського і польського народів, їх інтернаціональну солідарність в боротьбі проти фашистських загарбників.

Успіхам польського народу в будівництві соціалістичної промисловості та участі УРСР в радянсько-польському економічному співробітництві присвятив свою доповідь «Досягнення трудящих ПНР у

будівництві соціалістичної промисловості і місце Української РСР в радянсько-польському економічному співробітництві» доктор історичних наук І. Ф. Євсєєв.

Кандидат історичних наук П. М. Калениченко розповів про співробітництво Радянської України і Польської Народної Республіки в галузі культури. При цьому він особливо підкреслив велике значення взаємообміну і взаємозбагачення між братніми слов'янськими культурами.

Учасники сесії заслухали також повідомлення учасника визволення Польщі, начальника відділу редакції газети «Ленинское знамя» полковника С. А. Шалацького «Про бойову співдружність Радянської Армії і Війська Польського у визволенні Польщі від фашистських окупантів».

Ролі громадських організацій УРСР у зміцненні радянсько-польської дружби були присвячені повідомлення голови Правління Українського відділення Товариства радянсько-польської дружби, голови Комітету по радіомовленню і телебаченню при Раді Міністрів УРСР М. А. Скачка та аспірантки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка Н. Є. Індутної.

З великою увагою учасники сесії заслухали виступ віце-консула Генерального консульства ПНР у м. Києві Яна Коцелінського.

У заключному слові директор Інституту історії АН УРСР академік АН УРСР А. Д. Скаба відзначив, що сесія пройшла на високому науково-теоретичному рівні, сприяла зміцненню дружніх зв'язків і співробітництва між трудящими Радянської України і Польської Народної Республіки.

М. З.

РЕЗЮМЕ

Я. М. Серищев.— В. И. Ленин и Коммунистический Интернационал Молодежи (К 50-летию КИМ). В ноябре 1969 г. исполнится 50 лет со дня создания Коммунистического Интернационала Молодежи. В статье рассказывается о роли В. И. Ленина, большевистской партии и РКСМ в установлении интернационального единства молодежи. Показано влияние ленинских идей на современное молодежное коммунистическое движение.

Герхард Россман. — Создание Германской Демократической Республики — поворотный пункт в истории немецкого народа. Автор статьи, научный сотрудник Института истории партии при ЦК СЕПГ, раскрывает предпосылки возникновения социалистического немецкого государства, движущие силы его развития. Показана роль рабочего класса и его марксистско-ленинской партии в строительстве, укреплении и прогрессе социалистического общества в ГДР. В статье подчеркивается решающее значение дружбы и сотрудничества социалистического немецкого государства со странами социализма, прежде всего с Советским Союзом, для укрепления социализма в ГДР.

В. Г. Куликов.— Историческая победа. Автор статьи, командующий войсками Краснознаменного Киевского военного округа, освещает героизм, мужество бойцов Красной Армии во время исторической битвы за освобождение Украины от фашистских захватчиков.

И. Я. Жученко.— Освобождение Закарпатья (сентябрь—ноябрь 1944 г.). Статья раскрывает ход военных операций по освобождению Закарпатья от немецко-фашистской оккупации в сентябре—ноябре 1944 г. войсками 4-го Украинского фронта, в составе которого действовал и 1-й Чехословацкий армейский корпус. Автор статьи указывает, что наступление Советской Армии в Карпатах имело важное значение для успешного развертывания национально-освободительного движения против фашистских оккупантов в Словакии.

Л. И. Ткачева.— Укрепление связей воинов Советской Армии с трудящимися УССР в завершающий период Великой Отечественной войны. В статье показаны основные формы дружеских связей, установившихся между трудящимися Украинской ССР и воинами Советской Армии, раскрыто их значение в патриотическом воспитании трудящихся республики и советских воинов, в деле разгрома фашистских захватчиков, в восстановлении народного хозяйства освобожденных районов.

М. П. Тесленко.— К истории партийного строительства в западных областях Украины. Воссоединение западноукраинских земель в едином Украинском Советском государстве — выдающееся событие в жизни украинского народа. С первых дней строительства новой жизни в авангарде шли коммунисты. О деятельности парторганизаций на всех участках идеологической, экономической и политической жизни рассказывается в статье.

Л. М. Бахматова.— Деятельность партийных организаций западных областей Украины по привлечению женщин-крестьянок к колхозному строительству (1945—1950 гг.). Воссоединение западноукраинских земель в единой УССР, вступление их на путь социализма раскрепостило женщин освобожденного края и побудило их к активной политической жизни, к государственному, хозяйственному и культурному строительству. На ярких примерах автор статьи рассказывает о привлечении женщин-крестьянок к колхозному строительству в первые послевоенные годы, их вкладе в социальные изменения, происшедшие на селе.

SUMMARIES

Ya. M. Serishchev.—V. I. Lenin and Communist International of Youth (on 50 Years of CIV). In November 1969 it will be the 50th anniversary since the day of creation of the Communist International of Youth. The article tells of the role of V. I. Lenin, Bolshevik Party and RYCL in establishing the international unity of the youth. The influence of V. I. Lenin's ideas is shown on modern Communist youth movement.

Gerhard Rossman.—Creation of the German Democratic Republic the Turning-Point in the German People History. The author of the article, a scientific worker of the Institute of party history at the Central Committee of the Socialist United Party of Germany, reveals the preconditions of the origin of Socialist German State, motive forces of its development. The role of the working class and its Marxist-Leninist Party is shown in the construction, consolidation and progress of the socialist society in the GDR. The decisive importance of the friendship and cooperation of the GDR with socialist countries and, first of all, with the Soviet Union, for the consolidation of socialism in the GDR is emphasized in the article.

V. G. Kulikov.—The Historic Victory. The author of the article, Commander-in-Chief of the Kiev Order of the Red Banner military district describes heroism and courage of the Red Army fighters during the historic battle for liberation of the Ukraine from the fascist invaders.

I. Ya. Zhuchenko.—Liberation of the Transcarpathia (September — November 1944). The article deals with the course of the military operations of liberation of Transcarpathia from the German-fascist occupation in September—November 1944 by the forces of the 4th Ukrainian Front which included the 1st Czecho-Slovak army corps. The author points to the fact that the offensive of the Soviet Army in the Carpathians was of great importance for the successful deployment of the national-liberation movement against the fascist occupants in Slovakia.

L. I. Tkachova.—Consolidation of Relations between the Soviet Army Soldiers and the Working People of the Ukrainian SSR in the Final Period of the Great Patriotic War. The article deals with the main forms of the friendly relations, established between the working people of the Ukrainian SSR and the soldiers of the Soviet Army, their importance in patriotic education of the working people and soldiers, in the complete defeat of the fascist invaders and reconstruction of national economy in the liberated regions.

M. P. Teslenko.—On the History of Party Construction in the Western Regions of the Ukraine. The reunification of the Western Ukrainian lands into the united Ukrainian Soviet State was an outstanding event in the history of the Ukrainian people. The communists were in the vanguard from the first days of the new life construction. The article tells of the activities of the party organizations in all the spheres of the ideological, economical and political life.

L. M. Bakhmatova.—Activity of Party Organizations of the Western Regions of the Ukraine on Drawing Women-peasants in Organization of Kolkhoses (1945—1950). The reunification of the Western Ukrainian lands in the united Ukrainian SSR, their taking the path of the socialism emancipated the women of the liberated land and awoked them to an active political life, to a state, economic and cultural construction. Presenting a number of bright examples, the author of the article shows the process of drawing women-peasants in organization of kolkhoses during the first post-war years, their contribution to social changes which took place in the country.